

Wohlgeleitet

ENCLOSURE

11294321

എന്നിവയെ സംബന്ധിച്ച്

1908

17. 00000000

ԼՄԲԱԳԻՐ-ՏՆՈՐԷՆ

ՄԱՍՈՒՐԵԱՆ ՈՐԴԻ

12UPA

THE

Բովանդակութիւն

ԽՄԲ.	Երկու Սօս	28
ՀՐԱՆՏ ԱՍՍՏՈՒՐ	Կ. Պոլոնյ Աշխարհաբարի Ռահվիրաները	291
ԳԼՏ. ԱՆԴՐԷԱՍԵԱՆ	Ընկերային Ուսումնասիրութիւն	299
ՏՈՔ. Մ. ՎԱՀԷ	Բիշթանական Բարձանց Վրայ	32
Ա. ԲՍՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ	Իրիկեանոսի Բնար	333
Վ. ԹԱԹՈՒՂ	Երկու Քերթնած	335
Հ. ՆԱԶԱՐԵԱՆ	Սիկաոնը	338
Ռ. ՍԵՒԱԿ	Գլխայտոյն	339
Ս. ԱՄԱՏԵԱՆ	Լեզուական	340
Ս. ՊԱՐԹԵՒԵԱՆ	Սայֆօ	353
ՄՈՒՇԵՂ ԵՊՍ	Վե ադարձ	361
ԹԼԿԱՏԻՆՅՈՒՆ	Գաւաթ Մը Միայն	369
ԽԱԶԻՆԱՐ	Վեց Ամիս Աղեփանդոյից Մեջ	379
Մ. ՆՈՒՊԱՐԵԱՆ	Տօք. Թ. Վարդանեան	390
Զ. ԷՍԱՅԵԱՆ	Փոքորիկ Օր Մը	404
ՉԻՖԹԷ-ՍԱՐԱՑ	Երազ Թե Իրականութիւն	410
Գ. ԶԱՐՈՒՀԻ	Ինկածները	417
Գ. ԽՈՐԱՍԱՆՃԵԱՆ	Ահ, Սա Տափը	419
ՀԱՅԿԱՆՈՅՇ ՄԱՌԻ	Քայլ Մը	422
Կ. ՆԱԽԱՍԱՐԴ	Վաղուան Գրականութիւնը	425

Առաջին և երկրորդ Երանանհանին ունենալ փափաքողք պէտք է աճապարհին որովհետեւ ապկալութիւն օրինակներ մնացած են և կ' ծախուին երկուքը միասին 12 դրուշի, իսկ առանձինը մէկ մին 7 դրուշի:

Յանձնարարութիւնք կանխիկ

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊՈՍԷ

Հախառակ մեր նախապես ըրած խոստումին՝ կարելի չեղաւ մեր եռամսեաներու ներկայ Գ. պրակը հրապարակ հանելը. Ժամանակին: Աւելորդ չպիտի ըլլայ երկու խօսքով բացատրել մեր ընթերցողներուն այս անսովոր յապարակման պատճառները: Երկայ քիչին յայտարարուի՝ ընկած էր առիթն երբ վրայ հասաւ Յուլիս 11ի մեծ պատահարը եւ վեր ի վայր շրջեց սպարանական գործերու նախկին դանդաղ. կայուն եւ սխալմանքի բերանցի. երկրին վարչական յեղաշրջումը անսովոր. ճեղքոյ գործունէութիւն մը բերաւ մարդ աշխատութեանց մէջ եւ արագ արագ իրարու յաջորդող նորագոյն դեպքերը քեզ մայրաքաղաքին քեզ քաղաքին եւ քեզ գաւառներու մէջ նոր բեկումնին առաւ ընդհանուր ուրախութիւնը արտակարգ ոգեւորութիւնը եւ մեծամեծ դէպքերը, ազատութեան յանդիմանական եւ յորդանոս լոյսին աւազող խառնակութեան, յեղաշրջականներու, ըրեւներու եւ մասնաւորապէս իրաւունքի հայտնաբերումը վերականգնելու շնորհով եւ դիմապահութեամբ՝ առաւ ճիշդ մասնաւորապէս մանկան եւ հարկադրեցին մեզ մասնաւոր յանդիմանութեան օրը օրին հայրենի գանձի հետաքննարկման հասարակութեան:

Մեկ կողմէ այս յանդիմաններու հրապարակումը եւ միւս կողմէ նոր օրաբերքի մը հրապարակումը յայտարարման մէջ՝ գրեթէ գրաւեցին գործաւորներու ամբողջ Ժամանակը, այնպէս որ հարկ եղաւ առժամանակ ընդհատել ներկայ Գ. պրակին յաշիւակաւ յոյժածները շարելու եւ յայտարարելու գործը, հազիւ հանձնելով շարաքաղաքիս կանոնաւոր հրապարակման, միւս կողմէ որ նորահաստատ Սահմանադրական վարչութեան ազգային խանդավառութիւնը մեղմացաւ, ազատութեան ընդհանուր արքայանքին սրտիցէն ժողովուրդին եւ իրենք վերստին իրենց բնականոն վիճակը, որմէ յետոյ միայն կարելի եղաւ վերականգնել ընդհանուր աշխատութեան:

Ահա՛ այս Գ. պրակի յայտարարման պատճառները որոնք սակայն

պէսք է ըսել այլապէս օգտակար եղան էր կերպով մը փոխարինեցին
 տեղի ունեցած յայտարարութիւնը, որովհետեւ Յուդիս 11էն առաջ էր յետոյ
 մեզ հասած յօդուածներուն պարունակութիւնը անհուն տարբերու-
 քեանք մը կը կր ներկայանար մեզ, առաջիկները բովանակութեան ճիշ-
 շումին տակ խմբագրուած, զգոյշ, անջիւղ եւ քեւտ ու փնտրոտ
 արտայայտութեանք կամ այն անհոգի փնտախին վերածուած մեր իսկ
 կողմէ՝ այդ եւս գրեթէ վարժութիւն դարձած անողոք կտաւումներով
 եւ զաւաթի յայտարարումներով, այսպէս կերպիւ իւրի մեղմայնեցով ոչ
 հոռու թուական էր անխնայ գրախնայութեան մը անհամարձակ աւերիչ
 ոտնձգութիւնը գրական զեւեկին վրայ, մինչ Յուդիս 11էն յետոյ հա-
 սած յօդուածները կ'ներկայանային ազատաշունչ անկաշխանք եւ ան
 վերապահ բովանակութեանք եւ ազատ գրականութեան մը բովան-
 դակ շուսարձակութեանք, առանց խայտառակ եւ հրեշտային գրախնայ-
 քեան մը տեսլիւ մոտոմներուն վախը ունենալու:

Այսպէս ուրեմն տեղի ունեցած յայտարարութիւնը առաջ քերող պատ-
 ճառները ժամանակ եւ առիթ ընծայեցին մեզ ներկայ եռանկեայ
 պրակը ձոխացնելու:

Ի՞նչ էր Դ. եռանկեայ պրակը կ'յուշատէ հրապարակ հանել առաջի
 կայ Մարտի վերջը՝ ամփոփականէն աւելի ձոխ եւ պէտքիսուն բովան-
 դակութեանք ուր պիտի երեւին նաեւ այն յօդուածները որոնք նիւ-
 քերու առատութեան պատճառաւ կարելի չեղաւ զետեղել ներկայ պրա-
 կին մէջ:

Այս կերպով մեր յարգելի բաժանորդները յիշիմ տեսած պիտի
 ըզան իրենց իրաւունքը եռանկեայ չորս պրակներու բաժանորդս
 զնոյն փոխարեն:

Իսկ մօտաւոր առիթով մը պիտի ծանուցանեմք նոր շրջանին մէջ
 մեր եռանկեաներու հրատարակութեան մասին ձեռք առնուելիք նոր
 կարգադրութիւնները եւ քերեւս ծրագրի փոփոխութիւնները, որոնց
 մասին սոս ւայժմ չենք կրնար բան մ'ըսել:

Մ. Մ. Ո.

ՀՐԱՆՑ ԱՍՍՏՈՒՐ

Կ. ՊՈԼՍՈՅ ԱԶԽԱՐՀԱՐԱՐԻ ՌԱՅՎԻՐԱՆԵՐԸ

Յայտնի է որ ունեցած ենք քաղմատիւ ուսմկապիր հեղինակներ ժ.Բ. դարէն մինչև ժ.Բ. դարու վերջերը, սակայն անոնց գրչին տակ ուսմկօրէնը միեւնոյն գրոշմը չունի, այլ կրած է զանազան գաւառաւորաբաններու ազդեցութիւնը, Մխիթար Հերացիի ոճը չի նմանիր Ամիրտալլայի ոճին, ոչ ալ Ներսէս Ծնորդալիի ստանաւ որ հանելուկներու լեզուն Ալթամարցիի կամ Թլկուրանցիի քերթածներու լեզուն. Մխիթար Աբբայ և Յակոբ Նալեան անգամ, որոնք միեւնոյն դարուն մէջ ապրեցան, իրարմէ ասարեւր աշխարհաբար մը գրած են:

Երկար ուսումնասիրութեանց պէտք կոյ լեզուի տեսակէտով դասակարգելու համար ուսմկօրէն գրող հեղինակները, և ի վեր հանելու համար այն լեզուական տարբերութիւնները որոնք կը շատկանան իրենց գրութեանքը: Ամէնքն ալ անշուշտ ազգուած են իրենց միջաւայրէն և իրենց խօսած դաւառարարութեն, սակայն տարակոյս չկայ որ դարձած ուսմկօրէնին իրենց ժամանակին մէջ ժողովուրդին խօսած լեզուն չէ թողորովին. անոնք կը դարձան գրարարէն տարբեր շարադատութիւն մը ժողովուրդին հասկանալի բացատրութեամբ, յաճախ օտար բառեր և խառնութիւններ՝ ազգուելով այն միջաւայրէն ուր կ'ապրին, միայն թէ ատուորէն կը կիրարկեն նաև հին լեզուին բառերն ու ձևերը, տեղ տեղ դրարար կը խառնեն աշխարհաբարին և կ'զգուշանան թողորովին ուսմկացնել իրենց ոճը:

Մասնաւորապէս արեւմտեան աշխարհաբարին վրայ խօսելով, կը տեսնենք թէ ժ.Բ. դարէն առաջ ուսմիկ ընթերցողին հասկնալի ըլլալու դիտումով հրատարակուեցան կարգ մը գիրքեր, ուր Կ. Պոլսիցի կամ Կ. Պոլիս ապրած գրողներու գրչին տակ Կ. Պոլսոյ մէջ խօսուած լեզուին առաջին հետքերը կ'երևան, սակայն ասոնք կը պարօնաւորեն յաճախ ուրիշ գաւառաբարբառներու հետքեր ալ և չեն կրցած խոստովիլ գրութարի ազգեցութենէն: Կարելի չէ ըսել թէ այդ գիրքերը Կ. Պոլսոյ աշխարհաբարով գրուած են, որովհետև անոնց հեղինակ-

ներք տակաւին թարթափումի մէջ են. գեւ չեն ճշգրտ շաւիղը որուն պիտի հետեւին: Թէև իրենց նպատակն է սրազ գրել որպէսզի ամէն ոք հասկնայ զիրենք, բայց ժողովուրդին խօսած լեզուն չեն համարձակիր տակաւին պատկերացնել իր բուն ձևին մէջ:

Ինձ ծանօթ Կ. Պոլսեցի առաջին աամկապիր գրագէտն է Յովհաննէս Հոլով վարդապետը, որու Հոգեհոսոց Պարգաքանութիւն Սաղմոսացն Դաւթի գործը, հրատարակուած 1687ին, աչքիս առջև ունիմ: Հոլով Թուրքիոյ մայրաքաղաքը ծնած է և Եւրոպա կրթուած: Իր բազմաթիւ գրուածքներուն մէջ նշանաւոր է իր գրաբարի Քերականութիւնը որով ուղեց Լատին լեզուի ազգեցեութեան ննթարիկէ մեր հին լեզուն: Բայց իր կարեորագոյն գործն է Պարգաքանութիւն Սաղմոսացը: Ազուլեցի խօժա՝ Նահապետ հարուստ վաճառականը տեսնելով որ Վենետիկի մէջ խառնելն մեկնուած էր լատիններէն Սաղմոսը, կը փախաքի որ «աշխարհական լեզուով» գրաբար Սաղմոսն ալ մեկնուի, որպէսզի «ամենեքեան միահաղոյն գիրապէս հասկանալով վայելեսցեն դայն»: Այս բանը բազմիցս կը խնդրէ Կ. Պոլսեցի հայերէն, և չի կրնար գտնել «զպարզախօս ոմն հեղինակ»: Վերջապէս Յովհաննէս Հոլով կ'ստանձնէ առաջարկուած աշխատութիւնը կատարել: Սակայն վարդապետը խղճի խայթ մը ունի. հարկ կը տեսնէ յառաջաբանին մէջ ըսել թէ ընդհանուրէն հասկանալի բլլալու համար է որ «աշխարհօրէն» գրած է և կ'աւելցնէ. «Ուստի մի՛ ոք արհամարհիցէ զմեզ իբրև զանձնուս լեզուին Հայոց»:

Յովհաննէս Հոլովի լեզուին մէջ արեւմտեան աշխարհաբարին յատուկ տարրեր կան, ինչպէս բայեր՝ կու ցնծայ, չէր մեամեր, չի պիտի քախի, յանդգներ եմ, դիմորոշ յօդեր՝ ինչպէս իմ շացիս, պատիժը, ևն: Ասոնց քով կ'երևան գրաբար ձևեր ալ՝ գլխաւորաբար հոլովմանց մէջ, և յօդի գործածութիւն և երբէք ըի, և ընդհանրապէս գրաբար ստացականներ՝ ինչպէս քո, նորա, նոցա, ի նմանէ: Շատ տեղ արեւելեան աշխարհաբարի ձևերն ալ կ'երևան իր գրչին տակ, ինչպէս յօքնակի սեռականի մէջ երի, ունով ներգոյական, գերանուններէն ինձանից, քեզանէ բացառականները ևն: Բայց ինչ որ մասնաւորապէս ուշագրաւ է սա է թէ Հոլով չախորժիր օտար բացատրութիւններէ. հաղիւ քանի մը տեղ զեռէ շաղկապը կը գործածէ և իր գլխաւոր ջանքն է անհարազատ բառերէ և ոճերէ զգուշանալ, պարզութիւնը բացատրութեան եզոնակին մէջ վնասելով աւելի՝ քան աամկական ձևերու մէջ:

Ահա ինչպէս կը սրազաբանէ Յովհաննէս Հոլով Սաղմոսի սա տողը.

Ժողովեաց որպէս ի տիկ զջուռս ծովու եւ դնէ խորս զգանձ իւր:

«Այսինքն, կ'ըսէ, այսչափ անտանելի ծովի ջուրերն այնպէս չըջապատեր է և փակեր է սարերով, որ կը թուի թէ մէկ տկի մի մէջ ժողոված լինի զիւրեանք, և իւր ստեղծած զանձն, իբր թէ ու-

կին թէ արծաթն, և թէ պատուական ակունքն դրեր է և քաղեր է՝ նորա խոր տեղերումն։»

Յովհաննէս Հովով վարդապետէն ետքը ուրիշ երկու մեծ դէմքեր ունեցած ենք, եթէ ոչ Կ. Պոլսեցի գէթ Կ. Պոլիս ապրած, որոնք գիրքեր գրած են ժողովուրդէն համար և հրատարակած են։ Առաջինն է Մխիթար Աքբայ որուն Քրիստոնեականը, 1771ին տպուած, կը պատկերայնէ բուսական մաքուր աշխարհաբար մը, և երկրորդը Յակոբ Նալեան Պատրիարք, որուն Քրիստոնեականը և Գանձարան Մանուգլանցը ժէ. գարու նշանաւոր գործերէն են։

«Այն արհեստաւորներն, կը գրէ Մխիթար իր Քրիստոնեականին մէջ, որ իրենց արուած արծաթէն սակիէն կամ կտուէն կամ մանածէն և կամ կլապտոնէն կու աւելցնեն, ի վար կու դնեն, և տիրոջը կ'առնն թէ ահա՛ որչափ որ տուիր՝ ամէնն գնաց այս շինած բանին վերայ, ասոնք ալ յայտնապէս գող են, և ամենայն գող զիւր գողցած բանն պիտի յետ տայ տիրոջն, եթէ ունի, որ ապա թէ կարենայ իւր գողութեան մեղքէն արձակուիլ ի քահանայէն։»

Մխիթարեան միաբանութեան հիմնադրին այս տողերը կը պատկերացնեն այն աշխարհաբարը զոր ինք գործածած է, և ուր համակերպած չէ աշխարհաբարի իր իսկ գրած փերականոքեան սկզբունքներուն։ Օրինակի համար՝ իր քերականութեան մէջ կ'ընդունի ը ի գոյութիւնը իբր յօդ և ինք մերթ և կը դնէ։ Սա, ալի, ալոնի, տա, տլի, տլոնի, նա, նլի, նլոնի, մերոնի, ձերոնի գաւառական ձևերը կ'աւանդէ դերանուններուն մէջ, և ինք չի գործածեր և այլն։

Հոս չեմ ուզեր երկարօրէն ծանրանալ Մխիթարի աշխարհաբար քերականութեան վրայ, որուն մասին արդէն խօսած են Հ. Զարպահանեկեան, Հ. Թորոսեան և Հ. Սարգսեան. ինչ որ կ'ուզեմ ի վեր հանել սա պարագան է թէ Մխիթար աւելի իր բնավայրին աշխարհաբարը ուսումնասիրած է քան Կ. Պոլսոյ աշխարհաբարը այն քերականութեան մէջ որուն ձևագիրը ասկաւին անտիպ կը մնայ, չինք գիտեր ինչո՞ւ, Ս. Ղազարու վանքն։ Արդարեւ Մխիթարեան Հայրեր քաղուածներ հրատարակած են անիկ, սակայն բաղձալի է որ բուն ձևագիրը յատուկ հասարակ լոյս տեսնէ այնպէս ինչպէս Մխիթար գրած է զայն, որովհետեւ աշխարհաբարի այս անդամնիկ քերականութիւնը բանասիրական տեսակէտով աւագ կարեւորութիւն ունի։

Դալով Յակոբ Նալեանի, պէտք է ընդունինք թէ իւր գործածած աշխարհաբարը բաղորովին կը տարբերի Հայոցի և Մխիթարի աշխարհաբարներէն։ 1737ին իր տպագրել տուած Քրիստոնեականը, որ տրեմտեան աշխարհաբարի շատ մը ձևերը իր մէջ կը յաղացնէ, կը պարունակէ նաեւ բազմաթիւ թուրքերէն բառեր և Գրաբար տոտեթիւններ։ Նալեան, խօսելով ծուլութեան վրայ կը գրէ.

«Ծուլութիւն և Թեմպեղաթիւն այն է որ մարդ թէպէտ կարող է

գործել զառաքինութիւն և քաջանալ, լաքին ցանէն և երկիւղէն վախ կու քաշէ կամաւ և չի մօտենար, ասելով թէ դժվար է Ինչպէս ասեմ թէ կրակ չի վառեր՝ թէ ետնդուն կու լինի. հաց չուտեր թէ տկուաներս կու մաշի: Այլ և կու յուսահատի ի դժվարութենէ առաքինութեան ոչ յուսալով յԱստուած. որ կէօյէքի կամի և ոչ կամի, տեսնող է և կողր, կենդանի է և մեռեալ: Եւ զայսպիսի ծոյլ մարդս գաղջ կու կոչէ Յօճաննէս ի տեսլեանն: Զէրէ ինչպէս գաղջ և իլիճէ ջուրն փսխել կուտայ մարդն, այսպէս և ծոյլ մարդոց տրարքն փլսւ խել կուտան զՔրիստոս, որ Քրիստոս անիծելով զծոյլ մարդն փսխէ և ի դուրս ձգէ զնա յաշխարհէ, յեկեղեցւոյ և յարքայութենէ:»

Նախնանի լեզուին վրայ որոշ գաղափար մը կուտանա այս քանի մը տողերը: Թեմպիկոսթիւն, լաֆիւն, եսնիդաւ, կեօյիքի, գերե, իլիճէ ցոյց կուտան թէ օտար բառերը կը գործածէ ամէն անգամ որ հասկնալի ըլլալու պէտք տեսնէ: Հարցականները կը գործածէ զով, թէեւ ընդունած է նաեւ առանց զ ի անորոշ հայցական քանի որ կը զրէ կրակ չի վառեր, հաց չուտեր. սահմանակցանի համար կու մասնակը միայն կը գործածէ, և բայերու մէջ արեւմտեան աշխարհաբարի բոլոր ձեւերն, թէեւ ասել, յիւնիք կը նախընտրէ ըսել ըլլալէն: Թէեւ ժողովուրդին անձանթ բառեր կը սպորդին իր գրուածքին մէջ, ինչպէս զոհանալ, կանաւ, արարֆ, բայց շարադասութեան ընդհանուր ձեւը աշխարհաբարինն է:

Նոյն ոճը կը գտնենք Գաւառի Ծանուցմանցի մէջ ալ, որ ԺԸ. դարու հայոց տեսակ մը հանրագիտարանն է, 1758ին հրատարակուած:

Բոլոր այս գործերը, ինչպէս նաեւ երկրորդական գրողներէ գրուած ուրիշ գիրքեր, արեւմտեան աշխարհաբարին տարրերը կը պարունակեն արդէն, սակայն բուն խօսուած լեզուն չին պատկերացներ, այլ խառնուրդը հինին և նորին, իւրաքանչիւր հեղինակի ձաշակին համեմատ:

ԺԸ. դարու վերջին կէսէն ետքն է որ ի յայտ կուգան Կ. Պոլսոյ աշխարհաբարին աւելի հաւատարիմ գրողները կրող գրուածքներ: Ատոնց մէջ առաջին տեղը կը բռնէ Պաղտատար զպրի գրաբարի համառօտ Քերականութիւնն, զոր նշանաւոր հայկաբանը աշխարհաբար գրած է որպէսզի «գրոց բան հասկընալու սէր ունեցող փոքրիկ տիրացուները օգտուին». հեղինակը աշխարհաբարի յատուկ ուղղադրութիւն մը ունի. ու ի տեղ զի կը գործածէ ամէն անգամ որ այդ երկրաբարք բաղաձայնի ուժ ունենայ, ինչպէս կը սեպիլի, շարվածքն, շինիլի, և այլն: Ներգործութեամբ կը նշանակէ ը ձայնը ամէն անգամ որ աշխարհաբարի յատուկ խոնարհման մը հանդիպի, ինչպէս հասկըցիլի, կը սորվեցընէ, քարդըվեցաւ, և այլն: Սահմանակցանի մէջ կը գործածէ մերթ կը և մերթ կու, ինչ որ կ'ապացուցանէ թէ այդ միջոցին տակաւին երկու ձեւերն ալ հաւասարապէս ընդուն-

ուսած էին ժողովուրդին մէջ: Ժողովուրդին հոլովումները կ'ընդունի ընդհանրապէս և կը դրէ անունին, շարադրութիւնով: Սակայն քանի մը կէտերու մէջ այս Բերականոթեան լեզուն կը տարբերի Կ. Պոլսոյ աշխարհաբարէն հայցականը կ'արայայալէ միշտ զնախգիրով, մի կը գործածէ փոխանակ մը, յիմի փոխանակ ըլլայի և ինչ: Ահա նմոյշ մը Պաղատար գարի աշխարհաբարէն.

«Վանկ ըսելը՝ մէկ ձայն մը ըսել է, ամեն այնպէս ձայն որ դրով կապի, ինչպէս ար: Ձէրէ դրով չի կապում ձայնն վանկ չափի, ինչպէս հայկաններուն զուշերուն ձայնը. քարի փայտի՝ հովի ջրի ձայնն. կամ թէ մեր հազարն հեղալն աքաբայն ծիծաղիլն և այլ առնոց պէս:»

Այս Բերականոթեան ետքը Ժամանակին խօսուած բարբառին վրայ յստակ գաղափար մը կուտան մեզ Մխիթար Աբբայի աշակերտներուն գրաբարէ աշխարհաբարի և աշխարհաբարէ գրաբարի կրկին բառգիրքները, որոնց պատրաստութեան մէջ կարեւորագոյն գերը ունեցած է Հ. Մկրտիչ Վ. Անանեան:

Այս բառգիրքները, որոնք հրատարակուեցան Մխիթարի մահէն քսան տարի ետքը, 1769ին, երեան բերին արեւմտեան աշխարհաբարին դանձերը: Հեղինակները զանազան գաւառաբարբառներէն նուիրնորութիւն տուած էին Անատոլիոյ՝ մասնաւորաբար Կ. Պոլսոյ Հայոց լեզուին: Ինչ որ զլխաւորաբար կը գծաւարայնէր իրենց գործը, սա էր թէ այդ լեզուն պատկերացնող գիրքեր կը ստիպէին իրենց առջև և իրենք ստիպուած էին ժողովուրդին կենդանի բարբառէն քաղել բառերն ու ոճերը: Այսպէս, Կ. Պոլսոյ աշխարհաբարը իբր գրաւոր լեզու գործածուելէ առաջ, կունենայ իր բառգիրքը, ինչ որ անսովոր երեւոյթ մըն է լեզուներու պատմութեան մէջ, քանի որ ընդհանրապէս լեզուի մը քերականութիւնն ու բառգիրքը կը կազմուին լեզուին գրաւոր մշակումէն ետքը:

Այդ բառգիրքներուն մէջ, կարգ մը բառեր, որոնք այսօր գրաբարի ուղղագրութեամբ նուիրադործուած են արդի լեզուին մէջ, իրենց ժողովրդական ձևով կը ներկայանան. այսպէս կարսևտ (կաղանդ), պրիւնճ (պրինճ), ջնճեղ (ջնջեղ), կոճեղ (կրճեղ), խևտաղ (խընդաղ), փաս (փայտ), անկեկ (ամէն), իրեթ (երեք), գալ (գալ), մևտոր (մանր), եղ (իւղ), ղակ (լայն) և ինչ: Վերացական անուններուն մէջ շատ անգամ աներևոյթը կը գրուի յօդով. այսպէս կը գրուի գալը՝ փոխանակ գալուսի, ղեղը՝ փոխանակ ղաղաթեան, կը նշանակա ին եղեղ, կղեղ, առվիլ ձևերը, զորս ետքը դրողներէ ոմանք փորձեցին եղեղ, կղեղ, առվիլի վերածել՝ առանց յաջողելու: Գեղեցիկ բառեր ալ կան այդ բառգիրքներուն մէջ, զոր հիմայ գրագէտներն մէկ կողմ թողած են՝ գրաբարի մէջ ընդունում և բառերը գործածելով, օրինակի համար քեռկիր (համալ) որ տեղի տուած է քեռնակիրին, դժար որ տեղի տուած է դժարին, առգրուց որ տեղի տուած է աշխատին, ևն:

Հ. Անանեան, Պաղտատար դպիրին պէս, քանի մը կէտերու մէջ կը հեռանայ Կ. Պոլսոյ աշխարհաբարէն. կը գրէ ունեղ փոխանակ ունեցողի, քայս մի փոխանակ քայս մըի, և ինչ Բայց առհասարակ մեզի ծանօթ ժողովրդական բառերն ու ոճերն են զորս կը պատկերացնէ իր Բաագիրքն և որոնցմէ կտրեւոր մաս մը մտած է մեր արդի լեզուին մէջ ալ:

Հ. Մկրտիչ Անանեանէ անմիջապէս ետքը պէտք է յիշենք Կ. Պոլիս ապրող հայ մանկավարժ մը, Սարգիս դպիր Յովնանէսեան, որ ԺԸ. դարու վերջերը գրած է Կ. Պոլսոյ աշխարհաբարով Քրիստոնէական մը:

Սարգիս դպիր, որուն գոյութիւնը գրեթէ անծանօթ մնացած էր մինչև 1901 և որուն վրայ առաջին անգամ Կ. Պոլսոյ Հայ Պատրիարքներու Պատմութեան մէջ խօսուեցաւ, ծնած է 1750ին տաեհները և մեռած 1810էն ետքը՝ Կ. Պոլիս Մանկավարժ Պալատի մէջ, ուր կը գտնուէր «Սրբոյն Յակոբայ Մծրնայ Հայրապետին մանկատունը», հմուտ թուրքերէնի և յունարէնի, Սարգիս դպիր թողած է նաև գրաբար երկասիրութիւններ, իր աշխարհաբար Քրիստոնէականը, որ իմ քովս կը մնայ, տակաւին գրչագիր, իր ձեռքով իսկ գրուած 1773ին, հետաքրքրական գործ մըն է իբր Կ. Պոլսոյ աշխարհաբարին հնագոյն վաւերագիրներէն մէկը: Ինքն իսկ կը գրէ դրքին ճակտի գրաբար վերոտառութեան մէջ. «Շարագրեալ գեղեցիկան ասու թեամբ վասն սերտելոյ մանկանց ի բերան»:

Այս Քրիստոնէականին ուսումնասիրութիւնէն երևան կուգայ սա կէտը թէ Սարգիս դպիր Կ. Պոլսոյ աշխարհաբարը ջանացած է գրել, թէև տեղ տեղ կը կրէ տակաւին նախնեաց ռամկօրէնի աղեղնցութիւնը: Կը գործածէ Կ. Պոլսոյ աշխարհաբարին դերանունները և բայերը: Պաղտատար դպրի պէս կը գրէ քամըր (եցայ), մխառոված, և անկէ աւելի ժողովուրդին կը մօտենայ ը յօղը գործածելով փոխանակ նի, ինչպէս մարդկային բնութիւնովը մեռաւ, Քրիստոսի մարմնը և ինչ: Կըն այլևս վերջնական դարձած է, ու Սարգիս դպիր կը չի գործածեր ընտ սահմանականի մէջ: Հոլովումները ընդհանրապէս ժողովուրդին ընդունածներն են՝ ինչպէս խոստովանակի, հոգիի: Սակայն Սարգիս դպիր քանի մը կէտերու մէջ կը չեղի Կ. Պոլսոյ աշխարհաբարէն. մի կը գործածէ փոխանակ մըի, մի և փոխանակ մըն եի, կ'ընդունի հայցականի գն ինչպէս նաև քանի մը գրաբար ոճեր և ինչ, Ահա նմոյշ մը իր ոճէն:

«Աղօթքը ի՞նչ է, ու քանի՞— Ա՛ն է, որ անով մեր սիրտը կը դառնայ առ Աստուած, և անկէ կը բերէ մեզ շնորհ և ուրիշ բարիք, ու իրեք կերպ է, այսինքն հասարակ, առանձնական և մեծածական:

«Հասարակ աղօթքը ո՞րն է— Եկեղեցի կրթալը ամէն օր՝ ու լըսել պատարագ և այլ ժամերգութիւնները, ու պատիւ տալ տէրունական օրերը տօներուն, ու յիշատակը սրբոց կատարել, ու քարոզ լսել:

«Առանձնական աղօթքը ի՞նչ է :— Ա՛ն է որ տառաօտները արթըն-
նայնուս պէս, և իրիկունը պառկելու ատենը, ատէթ ըրած մեզի
աղօթքնիս ընենք, ու նայինք թէ Աստուծոյ կամաց գէժ մեղք գոր-
ծեր ենք նէ, զղջանք ու արիստանք մեր անձը, ու աղաչենք
զԱստուած :

«Մտածական աղօթքը ի՞նչ է :— Ա՛ն է, որ մեր մըտօքը՝ պիտի մեր
աչքին առջև ժօտեցնենք Աստուծոյ բարերարութիւնը որ մեզ տայմայ
կ'ընէ, ու մեր չարութիւնը որ Աստուծոյ գէժ կը դարձենք, ու աղա-
չենք պիտի հօր դուժ ունեցող Աստուծոյն, որ չի՝ պատժեր մեզ,
եւայ՝ կը համբերէ խղճալուն մեզ, մարդասէր ըլլալուն համար :»

Երբ Կ. Պոլսոյ մէջ արեւմտեան աշխարհաբարը այսպէս խնամքով
կը գրէր պարզ մանկավարժ մը, անշուշտ Միսիթարեանները, որոնք
այնքան խղճամիտ կերպով աշխատած էին աշխարհաբարի բառգիրքը
պատրաստելու համար, անգործ չպիտի մնային : Իրենցմէ երկու վար-
դապետներ, Հ. Խաչատուր Սիւրմէլեան և Հ. Ղուկաս Ինճիճեան
սկսած էին գրել Կ. Պոլսոյ աշխարհաբարով դասագիրքեր, ստաշինը
Թուաքանութիւն մը 1788ին տպուած, և երկրորդը Աշխարհագրութիւն
մը, 1790ին :

Այս երկու գիրքերէն ետքը՝ մինչև ԺԹ. դարու սկիզբը Կ. Պոլ-
սոյ աշխարհաբարով ուրիշ ու և է գործ չէ տպուած, եթէ չենք սխա-
լիր : 1800ին է որ Հ. Ղուկաս Ինճիճեան կը սկսի հրատարակել իր
Տարեգրութիւնները, ուր Կ. Պոլսոյ մէջ խօսուած լեզուն կատարեալ
հաւատարմութեամբ կը պատկերացնէ : Այդ գործին վրայ և Հ. Ղու-
կաս Ինճիճեանի աշխարհաբարի պատմութեան մէջ կատարած ամենա-
կարեւոր գերին վրայ պիտի խօսիմ ուրիշ առթիւ : Հոս կ'ուզեմ միայն
զազափար մը տալ Հ. Խաչատուր Սիւրմէլեանի Աշխարհաբար Հանա-
նօս Թուաքանութեան մասին, որ Վենետիկի վանքէն հրատարակուած
աշխարհաբար ստաշին գործն է եթէ չհաշուենք Հ. Անանեանի բառ-
գիրքը, և այս անսակեալով ունի իր կարեւորութիւնը :

Հ. Սիւրմէլեան կը գրէ յառաջաբանին մէջ. «Շատ մարդիկ կը
բացձայնին որ աշխարհաբար լեզուաւ մէկ համառօտ Թուաքանութիւն
մը ըլլայ որ աւելի խօլայ հասկընան թէ՛ սորվօղները և թէ՛ սորվի-
ցնօղները, և մենք ալ տեսնելով թէ հարկաւոր է առ թուարանական
ուսումը, պատշաճ տեսանք մէկ համառօտ Թուաքանութիւն մը չինել
աշխարհաբար լեզուաւ : Եւ թէպէտ դժուար էր աշխարհաբար լեզ-
ուաւ այսպիսի նիւթոյ վրայ խօսիլ, մանաւանդ որ մեր ազգին մէջ
ալ չատ տարբեր, ու զանազան աշխարհաբար կերպ կայ խօսելոյ, և
գրելի մամլն քաղաք կամ ամմէն գաւառ մէկ զմէկէ տարբեր կը
խօսին, բայց մենք միջակ կերպով ջանացինք գրել, որ բազումը
խօլայ կարենան հասկընալ :»

Հ. Սիւրմէլեան իր Թուաքանութեան մէջ շատ պարզ ոճ մը կը
գործածէ, և այլ ևս բուն Կ. Պոլսոյ աշխարհաբար կը պատկերանայ

գրաւորապէս: Գոյականի հոլովումները, դերանունները, բայերը, նախադրութիւնները բոլորովին աշխարհաբարինն են: Գրաբարը ա՛լ բնաւ դեր մը չի կատարեր հոն, խօսուած լեզուին մէջ ծանօթ չեղող բառեր չեն գործածուիր: Հ. Սիւրմէլեանի այս Թուաքանութիւնը Կ. Պոլսոյ մէջ ԺԸ դարավերջերը խօսուած լեզուին հարադաստ պատկերն է: Ա՛լ գծուած է վերջապէս ուղին որուն հետեւեցան ԺԹ դարու առաջին տարիներուն մէջ ապրող աշխարհաբարի մշակները: Ա՛լ այնուհետեւ անոնք պիտի դրեն այնպէս ինչպէս ռամիկը կը խօսի, առանց խառնելու լեզուին դրաբար ոճեր և բացատրութիւններ: Տգէտ նկատուելու երկիւղը չպիտի տանջէ զիրենք, Յովհաննէս Հովովի պէս, այլ իրենց գլխաւոր նպատակին պիտի ձգտին առանց կաշկանդումի, առանց նախապաշարման: Ժողովուրդի լեզուն պիտի գրեն՝ ժողովուրդի բառերով, և այսպէս հիմը պիտի դնեն այն աշխարհաբարին որ, մէկ դարու մշակումէ ետքը, հետզհետէ մաքրուելով, կօկուհւով, խնամուելով, կանոնաւորուելով եղաւ արդի գեղեցիկ լեզուն, որ կրնայ արտայայտել ամէն գաղափարի երանգ, որով կրնան թարգմանուիլ ամենատարածք իմաստասիրական գրուածքներ, ինչպէս գիտական գործեր, և որ իրիւն դրական ու բանաստեղծական լեզու ալ երեւան բերած է այնքան ճոխութիւն, այնքան հրապոյր, և ա՛յնքան ներգաշնակութիւն:

✱ ԳՍԼՈՒՍՑ ԱՆԴՐԷԱՍՅԱՆ

ԸՆԿԵՐԱՅԻՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

Ա.

Եւրոպական ուղղերու մէջ, այսօր, ընկերական և մարդաբանական ուսումնասիրութեանց մէկ գլխաւոր ճիւղը կը կազմէ եղեռնագործութիւնը: Փիլիսոփայական և օրէնագրական տեսակէտով ալ, յայտնի է որ եղեռնագործութիւնն սկիզբէն ի վեր, Արիստոտէլէն և Կիկերոնէն սկսած, զբաղեցուցած է իմաստասէրներն ու օրէնագիրները:

Նորագոյն հեղինակներէն ոմանք, եղեռնագործութեան պատմական ուսումնասիրութիւնն ըրած են, երեւոյն հանելով Յունական և Հռոմէական հին շրջաններուն մէջ գործուած ընդհանուր ոճիւնները և զանոնք արտադրող պատճառները: Միևնոյն քննութիւնը կատարուած է Միջին դարերու և նոր ժամանակներու համար:

Ամենէն աւելի ուսումնասիրութեան նիւթ եղած է ժիժ. զարը, և անոր վերջին կէսէն ի վեր է որ վիճակացոյցներ կը պատրաստուին, զանազան երկիրներու եղեռնագործներուն թիւը և եղեռնագործութեանց տեսակները մանրամասն ցուցնող:

Այս ուսումնասիրութիւններն երկու տարբեր ուղղութեամբ եղած են. ընկերական-հոգեբանական և գիտական-մարդաբանական: Արդի ընկերաբան իմաստասէրներ կատարելապէս համոձայն չեն այս երկու հիմքերուն վրայ: Ոմանք ընկերական և հոգեբանական չարժառիթներէ դուրս ուրիշ պատճառ չեն ուզեր ճանչնալ. ուրիշներ, մարդկային գանկի, զէմքի, ձեռքերու, աչքերուն, մազերուն կազմախօսութեան և քանի մը տեսակ ջգտչին հիւանդութեանց մեծ կարեւորութիւն տալով, կը պնդեն թէ, անուղղելի ոճրագործներ կան, որոնք արդէն եղեռնագործ կը ծնին: Այսպէս մէջտեղ դրուած է ռճրագործ-ծեւծի (criminel-né) գիտական տեսութիւնը, զոր չեն վարանիր բազմաթիւ շօշափելի փորձերով հաստատելու, զայն չատաղովողները:

Այս գիտական տեսութիւնը իր մասնաւոր կողմերով արդէն գիտութեամբ էր հին և նոր փիլիսոփաներէն, սակայն ոչ ոք կրցած էր կամ ուզած էր, հոգեբանական շարժումներէ անկախ գոյութիւն մը տալ անոր: Այս տեսութիւնը տրամադական կերպով ուսումնասիրած և կրնայ ըսուիլ ստեղծած է, Իտալացի յիմարարոյթ և եղեռնադէտ ընկերացւան Լոմպրոզո, որ այսօր, ոճրագործութիւնն ուսումնասիրելու տեսակէտով մասնաւոր դպրոցի մը պիտի է և հետեւորէր ունի, գլխաւորապէս Իտալիոյ, Ֆրանսայի և Ռուսիոյ մէջ:

Լոմպրոզո ի բնէ-ոճրագործի մը վրայ նշմարուող մարդաբանական նշանները կ'անուանէ. *stigmata anthropologique et psychique avec tendances criminelles*: Այս ուսումնասիրութեան մեղի վերաբերեալ մասն աւարտելէ ետք, պիտի ջանամ գաղափար մը տալ այս մարդաբանական և հոգեբանական նշաններուն վրայ:

Շատերուն ծանօթ է գերմանացի Կալ անուանով գիտունին գանկաբանութիւնը (*Cranologie*), որ ԺԹ. դարու առաջին քառորդին մեծ կարեւորութիւն ստացաւ պահ մը և որ յետոյ՝ լուրջ գիտուններու կողմէ մերժուեցաւ:

Գանկաբանութեան բաղդակից ուրիշ գիտութիւն մը կայ, ֆնաժոքիզմ (*hypnotisme*), որ նոյնպէս ԺԹ. դարուն առաջին քառորդին մէջ սկսաւ, հետզհետէ ճոխացաւ, յետոյ Ֆրանսայի գիտական ակադեմիին կողմէ մերժուելով, մոռացութեան դատաւարառեցաւ: Մինչդեռ, ոճա՝ քսան տարիէ ի վեր, իքնուրիշ ընտանսօրէն և հոգեբանօրէն պատճառաբանեալ լուրջ գիտական տեսութիւն մը կը համարուի և այսօր կիրառական (*therapeutique*) բժշկութեան մէջ կը դորձածուի: Նոյնպէս հարիւր տարի առաջ, Կալի կռահած գանկային նշանները և վիզաւսաններուն գործածած գիմնալիտութիւնը՝ այսօր լրջօրէն նկատի կ'առնուին և իրենց անորոշ մեկնութիւններէն մերկացուելով, մարդաբանական ստոյգ նշաններուն կարգին մէջ կը գիտեղութին:

Ինչպէս ի բնէ ոճրագործի տեսութիւնը կայ, նոյնպէս ի բնէ հանճարեղի վարկածը կայ: Եւ Լոմպրոզո, որ իր *homme criminel*ին մէջ առաջին գաղափարը կ'ապացուցանէ, նոյնպէս իր *homme de génie*ին մէջ, երկրորդը կը պաշտպանէ. հանճարը — մտքի բնական, բայց արտաբայ կարգի մէկ կարողութիւնը — համարելով արդիւնք ուղեղի կերպ մը աշխատեման (*dégénérescence*):

Լոմպրոզո նախ չընդունիր թէ՛ առաջ և իր ամբողջ կադմաստութեամբ բնական (*normal*) վիճակի մէջ գտնուող անձ մը՝ հակում ունենայ որեւէ կերպ եղեռնագործութեան: Բայց որովհետեւ ամէն եղեռնագործ չի կրեր իր վրայ ոճրագործներու յատուկ մարդաբանական նշանները, և որովհետեւ բաղմամբիւ եղեռնագործութիւններ ստակ ընկերական և պատահական պատճառներէն առաջ կուգան,

Լոմպրոզո քանի մը գլխաւոր դասակարգի կը բաժնէ զանոնք, ինչպէս .

Կիրքով	եղեռնագործ (criminel	par passion)
Պատահական	»	(» » occasion)
Արհեստով	»	(» » habituel)
Մտազար	»	(» » aliéné)

Անոնք որ, ըստ Լոմպրոզոյի, ոճրագործ կը ծնին, վերջին երկու խումբին կը պատկանին, ինչպէս կը ցուցնեն վիճակացոյցներն ու ստուգուած մարգարանական նշանները։ Ասոնք անուղղելի են։ Միւսները պատահաբար, կիրքով կամ թեւադրութեամբ կը գործեն իրենց ոճիրները։ Այս վերջինները շատ անգամ աղիւս նպատակի մը համար որ ծայրայեղ այլասիրութենէ կրնայ յառաջ գալ։

Արհեստով կամ սովորամոլ և մտազար եղեռնագործներն անպատճառ այլատեսածներ են։ Այլատեսումն բնական նշանները կը տեսներին գլխաւորապէս՝ ուղեղի, գանգի, աչքի, դէմքի վրայ և մէկ քանի ջղայն և ներքին հիւսնադութեանց մէջ։

Սակայն պէտք է գիտնալ թէ՛ ամէն այլատեսում եղեռնագործութեան չի տանիր։ Այլատեսումը բարքերը կը փոխիտէ, ընդհանրապէս զէպի չար երբեմն ալ զէպի բարին։ Ազանդաւորներ կան, որոնց մէջ չարիքն իր ամէն ձևերուն տակ արգիլուած է և արգելքը կը պահուի, սկսեալ պարզ ստախոսութենէ, ինչպէս Անգլիոյ և Ամերիկայի Քուէքրիններ, Ռուսիոյ Դոստոպոյսներն ու Թոլստոյեանները, կարգ մը պաշտօնականներն են։ Այս ազանդաւորներուն այլատեսումն յառաջ եկած է հոգեբանական պատճառներէ, անոնք կը հետեւին արուած ուղղութեան մը՝ որ սերունդէ սերունդ սովորութիւն կը դառնայ և առհաւութեան կը փոխուի։ Անհատականութիւնը դրեթէ ջնջուած է տոնոց մէջ, բնական կորովի պակասութիւնը ջլատած է իրենց ոյժերը և այս հագեղան վիճակին շարունակութեամբ՝ ֆիզիքական այլատեսում տեղի ունեցած է իրենց մարմնոյ կազմախօսութեան մէջ։

Միւսնոց հոգեբանական օրէնքով կը բացատրուի այն իրողութիւնը, որով, երբ կիսաալայրենի ցեղ մը քրիստոնեայ ըլլալով, կը փոխէ իր սպրկելու կերպերն ու ընկերական վարքագ սովորութիւնները, երկու երեք սերունդ յետոյ, կը ներկայացնէ ամենէն հանդարտ ու բարի նկարագրի տէր ժողովուրդը։

Բ

Ժողովուրդի մը պատմական կեանքը, կարելի է իր քաղաքակրթութեան կամ բարքերու փոխութեան տեսակէտով, չըջաններու բաժնել։ Այսպէս, Պէրիկլէսի դարէն ետք, Յոյները վաւթարաւ ցան կ'ըսենք, կամ հանրապետութեան կործանումէն յետոյ, Հռոմի

քաղաքացիներն հետզհետէ կորանցուցին նախկին առաքինութիւններն և երեւակայելի ամէն կերպով մոլութեանց ու ոճիրներու մէջ ինկան: Այս ճշմարիտ պատմական գիտողութիւններն եղած են նաև հին պարսից, փրնիկեցեաց և չն ազգերու նկատմամբ:

Գիտական բացատրութեամբ, որեւէ ազգ, օտար բարքեր և քաղաքակրթութիւն իւրացնելով, նախ կը խորթանայ (*bâtardisme*): Լիպուրկոս Սպարթացեաց ինքնաստիպ յատկութիւնները պահպանելու և զանոնք խորթացումէ զերծ պահելու համար էր՝ որ իր ծանօթ խիստ օրէնքները զրաւ և վաճառականութիւնն ու յարստերութիւնները ջնջեց: Այսպէս կ'ըլլացած մնալով Սպարտացիներ, խիստ երկար ատեն պահեցին իրենց առանձնապատուկ նկարագիրը, որ կը կայանար վայրենի կեանքի մը մէջ, սուգորուած պատերազմելու և մարդասպանութեան անյազ ծարուով մը:

Միևնոյն հոգեբանական և ընկերական օրէնքներով է որ Պուատայական և Փրիստոնէական շարք մը սղանդաւորներ, երկար ժամանակ պահպանած են իրենց առաքինութիւնները, վասնզի իրենց կրած ընդգիմութիւնը և իւրացուցած սովորութիւնները պատճառ եղած են իրենց կղզիացման:

Խորթացումէ աւելի վասնպատար է այրասեռումը (*dégénérescence*), որ սերունդներու ֆիզիքական կազմութեան մէջ անկանոն և հիւսնադադին վիճակներ կ'արտադրէ: Ասիկա գլխաւորապէս յառաջ կուգայ արեան ապականութեամբ և խառնուրդով: Այսպէս, ցեղ մը կամ սերունդ մը, որ տարբեր ցեղի կամ սերունդի հետ արեանակցութիւն չի հաստատեր, միևնոյն արիւնը ժառանգաբար կը տկարանայ և սերունդը կ'այլասնուի: Տարուինի ապացուցած տեսութիւնն է այս: Նոյնպէս, վտախարացած կամ վայրազ սերունդ մը, արեւտկեցելով համեմատաբար աշխու սերունդի մը հետ, ասոր կը փոխանցէ իր ֆիզիքական մասնաշատկութիւններէն շատերը: Գործարանական մնայուն հիւանդութեան աէր անձ մը, մարդ կամ կին, կրնայ այլասեռած զաւկի մը ծնունդ տալ: Այսպէս կը հաստատուի որ, այլասեռման օրէնքները միևնոյնն են, թէ՛ անհատի մը և թէ՛ ժողովուրդի մը համար:

Մեր հիմաուրց կեանքին մէջ, քաղակալկրթութեան առանձնաշատուկ և որոշ չրջաններ չունինք: Պատմական երկասիրութիւններն ալ, զանազան և կրօնական գէպքերու յիշատակարաններն են լոկ: Հնախօսական զրոյցներն այնքան սրակաս են որ՝ անոնցմով կարելի չէ ստոյգ դատողութիւն մ'ընել, մեր նախահայրերու բարոյական յատկութեանց վրայ, անշուշտ ընդհանուր եղեւնագործութեան տեսակէտով: Միայն թէ քրիստոնէութեան հաստատումէն ետք, պատմական եղելութիւնները բաւական պայծառ լոյս մը կը տիւեն հայ ժողովուրդի նկարագրին վրայ:

Երբ դարը նշանաւոր չրջան մըն է, ընկերային բնաշրջութեան

թեանց կարգն անցաւ :

Այս օրէնքն, ինչպէս յայտնի է, ո՛չ միայն նոյն ժամանակի կարգ մ'ազնուականներու վաւթարացած բարքերը բարեփոխեց, այլ մանաւանդ մեղմացուց՝ միեւնոյն ժողովրդի զանազան ցեղերու իրարու դէմ ունեցած վայրադ տառելութիւնն ու անոր հետեանք եղող կռիւները : Վասն զի այս կերպով ջնջուեցաւ ցեղերու կզղիւցումը և կրօնական հաւատարութեան ոգին յաղթանակ տարաւ, բարբարոս սովորութեանց վրայ :

Եթէ այս հետեւութիւնները չընդունինք. ի՞նչպէս կրնանք մեկնել այն բարոյական երեւոյթները՝ որ մինչև այսօր կը տիրապիտեն բաղմանդամ բնաանիքներու մէջ, ուր մինչև չորրորդ սերունդ իրարու քով կ'ապրին, բնաանիքն կատարեալ և անոտան համակրութեամբ : Ասկէ զատ, բնա իրարու հետ աղգականութիւն չունեցող բնաանիքներ, կան ժամանակներ, կամ սղութեան միջոցներուն տեսնուած է որ, երկար ատեն իրարու հետ կ'ապրին միեւնոյն յարկին ներքեւ. միեւնոյն գերդաստանի անդամներուն յատուկ միամիտ համակրութեամբ : Մանուկանոց այս պարագաներուն մէջ, դիտուած է՝ որ բարոյականի նախանձախնդրութիւնը զարմանալի կերպով կ'աճի և իր բարձրագոյն աստիճանին կը հասնի : Այս պարագան կարելի է առհաւութեան վերադրել, վասն զի ժողովրդի մէջ կ'արթնան իր հոգեկան հաւանոց մասնաշատկութիւնները : Այս տեսակ բարոյական երեւոյթներու, իրաւ է որ դժուարաւ կը հանդիպինք այսօր. պատճառները՝ ուրիշ ատեն ալ ուսումնասիրուած են իմ կողմէ, նաեւ ուրիշներու կողմէ : Այս պատճառներն են խորթացում և այլասեւում :

Այս ընդհանուր տեսութենէն յետոյ, որ կարծեմ հարկաւոր էր, ուսումնասիրուելիք նիւթը լաւ ըմբռնել տալու համար, անցնինք եղեռնագործութեանց տեսակին, զանոնք արտադրող պատճառներուն և ցուցնինք որքան կարելի է, դարմաններ, այդ չարիքներուն առջէն առնելու, կամ զանոնք կանխատեսելու համար :

Գ.

Եղեռնագործութիւն (criminalité) ըսելով, պէտք է հասկնալ անհատի մը այն բոլոր արարքները, որ վնասակար են ուրիշ անհատի մը, կամ ժողովրդի մը և կամ ընդհանուր մարդկութեան : Եղեռնաւոր արարքներուն պատճառած վնասն երկու կերպ է. նիւթական և բարոյական : Նիւթական կ'ըսուի, նախ՝ երբ եղեռնագործը վնաս կը հասցնէ անհատի մը կամ իրեն անձին ֆիզիքական կազմութեան, հարուածներով, թուշուորիչ նիւթերով և զանազան մղութիւններով : Ասոնք ամէնքն ալ բնական աճումը կ'արգիլեն կամ կը խանգարեն : Այսպէս, մարդասպանութիւններ մեծ ու փոքր՝ անսակեաններով, ծեծ

և կոխ, վիրաւորում, թունաւորում, ալքալամիւթիւն, մարֆինաւ-
մոլութիւն, գիջութիւն ևւն: Երկրորդ՝ երբ զանազան նենգաւոր
միջոցներով, վարպետութեամբ, սխալ հիմերու վրայ դրուած օ-
րէնքներու և ընկերային սովորութեանց չնորհիւ, անհատ մը կը յա-
ջողի ուրիշներու արդար վատասկն յափշտակել և ապրիլ անոնց վը-
նասովը: Այսպէս, ստախոսութիւն, խարդախութիւն, կեղծ վաւե-
րաթղթերու և արժեթղթի երու շինութիւն, վախաւթիւն, սեղա-
նաւորական հարքներ, խաղամշտութիւն, ընկերական դատակար-
գեր, ժառանգական հարստութիւն, հողատիրութիւն, առևտրա-
կան շահագործումներ ևւն:

Բարոյական միտս կ'ըսուի, երբ մարդոց բմբախտին համաձայն,
կամ զանազան ժաշտութիւններու սովորութեան համեմատ, անհատ
մը ուրիշ անհատի մը պատուց զգացումը՝ կը վիրաւորէ, նիւթական
կամ սոսկ բարոյական միջոցներով. այսպէս են, շնացութիւն,
բռնաբարում, զրարարութիւն, անուանարկութիւն, այն ամէն մո-
լութիւնները, որ իրենց կենդանի օրինակով կրնան ուրիշները գլխէ
հանել, բարոյականը խանգարելու բնութիւն ունեցող գրականու-
թիւն, սրբազան համարուած իրերու գէժ նախատինք ևւն:

Սա ստոյգ է որ եղեւնադարձութեան տեսալներն երկրէ երկիր
և ազգէ ազգ կը զանազանին: Իւրաքանչիւր ազգ, իր նկարագրին,
ընկերական սովորութեանց, կրօնական գաղափարներուն և բարձ-
րականի բմբախտին համաձայն կը գտայ անհատի մ'ընթացքը, և
զայն եղեւնական կանուանէ կամ օչ: Այսպէս է որ, վայրենի ցեղե-
րու մէջ, մարդասպանութիւնն ու զոգութիւնը խիստ բնական բան
մը կը համարուին, քանի որ աւազակութիւնը արհեստ մըն է, ապ-
րելու միջոց մը և վրէժխնդրութիւնը՝ ընկերական կամ ցեղային սո-
վորութիւն մը:

Բազաքակրթեալ երկիրներու մէջ պրանկութիւնը սպրտաւոր մի-
ջոց մը նկատուած է և ներպատմաւ աչքով կը նայուի և օրէնքով
հարկաւոր է, անկրօնութիւնը՝ լոկ դարգացման առաքման մը կամ
մտածելու կերպ մը: Անգլիայ մէջ, օրինակի համար, աւրիշի մը
կինը գլխէ հանողը, իր պատիւը, ընկերական գիրքը և նոյն խոկ
հանրային պաշտօնը վրայ կուտայ. Իրլանտայի երեսփոխան Բալինէլի
գէպքն հերիք է այս պարագան հաստատելու, և կամ պատարաննե-
րու կողմէ գրամական խիստ ծանր հատուցումներու կ'ենթարկուի:
Փրանտայի մէջ հանրային գրամները իւրացնող պաշտօնեայ մը,
պարագան հաստատուել և կամ պարտք կտակած մը հրապարակ
ելլել և աք, անկարելի է որ երկրորդ անգամ պաշտօն գանէ, վերջ-
նականապէս վարկաբեկ կ'ըլլայ:

Մարդկային սովորութեանց և բմբախտներու այս հակասու-
թիւններէն ու տարբերութիւններէն գտակով է որ, ծայրայեղ ըն-
կերաբաններէն սմանք կը պնդեն թէ՝ ոճիր բոլորած բանը չկայ, թէ

առաքինութիւն և եղեռնագործութիւն, իրենց զանազան տեսակներով պարզ անուանակոչութիւնը (nomenclature) կը կազմեն մարդկային յատկութեանց: Ուրիշ ծայրայեղներ, իրողութիւնները բարոյական կամ անտեսական տեսակէտէն քննելով, կը պահանջեն բացարձակ բարոյական, բացարձակ հաւատարմութիւն, և այս պահանջումներուն հակառակող մարդկային որ և է վիճակ կամ օրէնք սճիր կը հռաւարին: Այս է պատճառը որ դատական թէ նորադոյն խնայողութեան մէջ, ինչպէս փիլիսոփայական շատ մը խնդիրներու, նոյնպէս եղեռնագործութեան համար, կարելի չէ որոշ սահման մը տալ և անոր տեսակները ճշգրտ վերջնական անուանակոչութիւն մ'ընդունիլ:

Սակայն ամէն պարագայի մէջ, մեր արդի բմբուսումնի և արամարմութեան խիստ համաձայն կ'ըլլայ, եղեռն անուանել ամէն տեսակ արարք, որմէ անհատը կամ ժողովուրդը կը վնասուի բարոյական կամ նիւթական:

Խօսքը մասնաւորելով մեր ժողովուրդին վրայ, նկատելու է որ, եղեռնագործութեան շատ մը տեսակներ հազուադէպ են անոր մէջ, ուրիշ տեսակներ ալ յաճախապէս: Հազուադէպ եղած են ընդհանրապէս ուժի և բռնութեան պատկանող ոճիրներ, մարդասպանութիւն, բռնաբարութիւն, ազգապղծութիւն, շնացողութիւն, թունաւորում, ալքոլամոլութիւն, աւտոկլութիւն և պարզ գողութիւն կամ առարկաներու յախչումութիւն, սեղսնաւորական շահագործող հնարքներ, որ ընդհանուր բառով նենգամիտ յախչումութիւն (escroquerie) կը կոչուին, անբարոյական գրականութիւն և անբարոյականութիւն ծաւալող գանազան միջոցներ: Իսկ յաճախապէս եղած են ստախոսութիւն, խտրելութիւն, անհասկերու անխիղճ շահագործում, խաչագողութիւն, այսինքն կրօնական բարեխաչտական պատրուակի տակ՝ ժողովուրդէն դրամ չորթել, գիշութիւն, ծեծ ու կռիւ, քսութիւն և ինչ: Սակայն քննարկ գործէ ի վեր որ բարքերը՝ ատորձանաբար սկսած են խորթանալ, եղեռնագործութեանց թիւն ու տեսակն ալ, բնն այնմ, առեքնալու վրայ են: Այսպէս հին ժամանակներու պարզ գիշտութիւնը, այսօր հեղձնալ ալքոլամոլութեան փոխուելու վրայ է, մանաւանդ արհեստաւոր դատակարարութեան մէջ, և ալքոլի գործածութիւնը ծնունդ առած է բաղմոթիւ կռիւներու և վիրաւորումներու, ինչպէս նաեւ անբարոյական դէպքերու յաճախութեան: Քանի մը տեսակ նորադոյն արհեստներ կան, ինչպէս եւրոպական գերձակութիւն կամ մաքնամճիւթիւն, եւրոպական կոշիկակարութիւն կամ քննատւրածիւթիւն, անհատական կամ ազգային արհեստանոցներ և չափահաս աշակերտներ պարունակող գայրոցներ ևն, որոնք բաղմոթիւ անհատներ կը բովանդակեն, տուրիքով և բնաւորութեամբ շատ տարբեր: Այս կարգի խնուած վայրեր, ծնունդ առած են անբարոյական և ուղականեալ բարքե-

րու, որ միշտ տըքտլի գործածութեամբ համար նոր մզում կ'ստանան և նորահասները գլխէ հանելու պատճառ կը դառնան :

Պանդխտութիւնը և վերջին տարիներու անտեսական տղէտները չքուտը լնատնիքները բազմացուցին : Բազմաթիւ մանկամարդ կիներ, չկրնալով դիմանալ, մէկ կողմէ թշուառութեան, միւս կողմէ աղականեալ տարբերուն, իրենց չոր, կողմը լարած հրապուրիչ սրտայթնեւրուն, անձնատուր եղան զաղանի կամ կէս գաղանի անբարոյակաւ նստիման : Այսպէս է որ գաւառներու մէջ ալ երեւան եկու կիսաշխարհիկ կնոջ ախպարը : Ամուսնական անհաւատարմութիւնը՝ որ գլխովէ ամբողջովին նոր ժամանակներու արդիւնք մըն է, երկարատեւ պանդխտութեան և ամուսիններու աղքատացումով հան ծնունդն է : Բայց պէտք է անհրաժեշտօրէն տեսնց վրայ աւելցնել նորածնեւութեան և պճնատիրութեան անդիմադրելի տենջը, որ կնոջ քով հոգեւրանական հզօր ներգործութիւն մ'ունի՝ անոր նկարագրին այլալիլու տառիման :

Որքան քաղաքակրթութիւնն իր արտաքին երեւոյթովը կը ծաւալի, նոյնքան եզեւանգործութեան անժանօթ տեսակները ծնունդ կ'առնեն մեր ժողովրդին զանազան խաւերուն մէջ : Բնատնիքի չայր մը, եթէ գտանելու խնայտուն կարողութեամբ մ'օժտուած է, կրնայ իր գաւառներու վրայ նշմարել, տեղական բարքերու փոխախտիմանց հետեւանքները, նոյնպէս՝ դպրոցի դատախարակ կամ ուսուցիչ մը, որ յատկապէս հագածու է աշակերտներու բարոյական կեանքին : Այս կերպ ուշադիր դնելով ետքն է որ, մէկը սխալ կրնայ կանխարգել միջոցներ ձեռք առնել, զաւայ մը կամ սերունդ մը վատթարացումէ վրկելու կամ գտնէ բարեօքելու համար :

Դ.

Եզեւանգործութեան արտադրիչ պատճառները կրնանք երկուքի բաժնել. բնախօսական-հոգեւրանական և քնկերական-անտեսական : Աւանցմէ խրաքանչիւրը բազմաթիւ ստորաբաժանումներ ունի : Այս հա հաւաքու ուսու մատարմութեան մէջ, անկողիքի է գտնուել մէկիկ մէկիկ յատաճ բերել : Միայն թէ՝ բուական ճշգրիտ գողտփոր մը տալու համար, մէկ քանիներն յիշենք :

Բնախօսական-հոգեւրանական պատճառներ. — Կլիմա, լեռնային և դաշտային գլրը, անտառներ, սնունդ և լոկալիք, չգոյնի կարգ մը հիւանդութիւններ, գործարանական ախտաւոր վիճակ, կազմախօսական թերութիւններ կամ անկանոնութիւններ (մարդարանական նըշաններ), առհաւութիւն, անզգայութիւն :

Բնկերական-տնտեսական պատճառներ. — Բնակիչներու խտութիւն, աղքատութիւն, հարստութիւն, անգործութիւն, տնտեսական

պարբերականն տալ՝ սպա, գործաւորական կեանք, աղքատին պաշտօնական մարմիններու վատթարացում, ուխտադնուցութիւն, բարեկենդանի և տօնական մեծ համախմբումներ, պարահանդէսներ, արգի քաղաքակրթութեան յատուկ բազմապահանջ կենցաղավարութիւն, ընկերային բարձր ու ցած դատակարգեր, միակողմանի վարդապետ, կարգ մը մասնագիտութիւններ, ամուրիութիւն, ընտանեկան կեանքի պակաս, անհատականութեան ուժեղ զարգացում ևլն . :

Համառօտ ակնարկ մը նետենք այս պատճառներուն և իրենցմէ արտադրուած եղեռնական արդիւնքներուն վրայ :

Կլիմա. — Տուք կլիման մեծապէս կը նպաստէ զանազան կիրքեր գրգռելու : Ծննդական գործարանները ջերմ կլիմայի տակ, վաղօրոք կատարելութեան կը հասնին և միշտ գրգռման ենթակայ են : Այս է պատճառը որ՝ անբարոյական կեանք մ'աւելի ընտանի է տաք կլիմայի բնակիչներուն : Երբ տաք կլիման չափաւոր է, ինչպէս է, Տիարպէքլի, Հալէպի, Գալսերիի և այլ չրջանակին մէջ զանազան գաւառներունը, վերոյիշեալ յատկութիւններէն զատ, բնակիչներուն կուտայ մտաւոր և ֆիզիքական աշխուժութիւն մը, որ երեւան կուգայ, թէ՛ իրենց խօսելու պահ եղանակին, թէ՛ մտածելու և գործելու նախապատրաստ և տաղանդաւոր կերպերուն մէջ : Սակայն այս մշտադատօրատտ աշխուժութեան փոխարէն, յարատեւ կորուկէ զրկուած են. տաք կլիմայի յատուկ մեղկութիւնը, առաւել կամ նուազ կը տիրապետէ իրենց վրայ, երբ գիւարանցանելի խոչընդոտներու հանգիպին, կեանքի պաշարին մէջ : Անկումը (décadence) շուտ կը հասնի ջերմ կլիմայի բնակիչներուն համար, անկում բարձրու և ֆիզիքական կազմութեան, զիտուններն ասոնց մէջ կլիման գանձել այլապես մտաւոր և յայտնի օրինակներ : Խիստ տաք կլիմա մը, ինչպէս հասարակածի երկիրներունը, մեղկ, համակերպող ու հանգարտ նկարագիր մը կուտայ բնակիչներուն, որոնց միտքն աւելի եւ բնակեցութեամբ կը սնանի քան գործնական մտածումներով : Յուշ կլիմայի ներքեւ, ընդհակառակը, կը պատրաստուի չարքաւ և խտաբարոյ ժողովուրդ մը : Միաքը դանդաղ կը մտածէ, որուն ապացոյցն է, խօսելու եղանակին դանդաղութիւնը . բարձրը դժուարաւ կը փոփոխուին դէպի լուր կամ դէպի յոսն, նուազ խանդավառ են, բայց տոկուն, յամառ, յարատեւող սպի ունին : Ծննդական գործարաններու կանխահասութիւն չկայ, ֆիզիքական անբարոյականութեան դէպքերը խիստ պակաս են, ի բաց առեալ՝ եթէ քաղաքակրթութիւնն իբրեւ ընկերային սովորութիւն, ներմուծած է կիսաշխարհի կլիման կեանքը կամ անբարոյականութիւնը գիւրացնող ուրիշ քաղաքակրթեալ միջոցներ . . . : Յուրա կլիմայի տակ անհատին նկարագիրն ուշ կը կազմուի, բայց առհասարակ հաստատուն կերպով, այս պատճառաւ իրենց ցեղային կամ աղքատին յուր կամ

ընտիր սովորութիւններն ու բարքերը պահպանելու մասին այնքան յամառ ոգի կը ցուցնեն զարեւու ընթացքին մէջ: Աւելի երկար ժամանակ կրնան դիմադրել այլասեման վտանգներուն, ընաչրջման (évolution) ընկերային կանոններուն ներգործութիւնը խիստ դանդաղօրէն կը կրեն, բայց իրենց յամր յառաջդիմութիւնը, հաստատուն է և արդիւնքներով գերազանց: Հիւսիսային Իտալիա, Գերմանիոյ յամաքային և լեռնոտ երկիրները, Չեխիերիա, Աւերիկայի Միաց. Նահանգները մեր ըսածին կենդանի և անպարտաւոր օրինակներն են: Ասիական Թուրքիոյ հիւսիսային Արեւելեան գաւառներու ընտիրները՝ յուրա կլիմայի ժողովուրդներուն յատուկ ձիւքերն ու թիւրութիւններն աւնին, թէեւ ասկաւին, ինչպէս մեզի ծանօթ է, կ'ապրին ընկերային նախնական վիճակի մը մէջ:

Ծովեզերք եւ յամաք նոյնպէս մեծ և տարբեր ներգործութիւն ունին անհատի նկարագրին կազմութեան վրայ: Ծովեզերքի բնակիչը մարմնով և մտքով խիստ աշխոյժ է, խանդավառ, աւելի միտմիտ, աւելի վստահ, պայծառ միտք մ'ունի, բայց փոփոխական, թեթեւ և դիւրատար զգացումներ, աշխատութենէ չի խորշիր և դիւրակեաց կեանք մը կը փնտռէ, ընդունակ է մեծ առաքինութեանց, նաեւ մեծ ոճիրներու: Յամաքի բնակիչը յամրընթաց է լեզուով ու մտքով, խորապէս, կոտկածոտ, յամառ, միտքը ուշ կ'արթննայ, թէ՛ մալութեան, թէ՛ առաքինութեան մէջ յարատեւող է, կը համակերպի, նոր գաղափարներու գծաւարտ կ'ընտելանայ, աւելի հայեցողականի հակամէտ է, քան գրականի, բայց անգամ մը որ մեծ զաղափար մ'ընդգրկեց, անընկճելի յամառութիւն կը ցուցնէ և ամէն կերպ հերոսութեան ընդունակ է, իր կեանքն այն գաղափարին յարմարցնելու համար:

Յամաքի տառջ ընտիրներ ծովեզերք փոխադրուելով, կ'արտադրեն ընդհանրապէս քանի մը յաջորդական սերունդներ, որ ֆիզիքական ու մտաւոր կարելի եղած բազմատեսակ կատարելութիւններ կը միացնեն իրենց վրայ, ընդհակառակն, ծովեզերեաց բնակիչներ, զէպի ցամաքին խորերն երթալով, իրենց յաջորդական սերունդներուն մէջ կը կորսնցնեն ձեռներէցութեան ոգին և ընկերային միջակ և ստորին աստիճաններու վրայ կը մնան:

Լեռնային դիրք եւ անջատներ կը նպաստեն ընտիրներու քաջասրբութեան և համարձակութեան, հեռաւարտ սպանութեան գէպքեր աւելի յաճախ են՝ վրէժխնդրութեան ոգեով գործուած: Բարձրական կեանքն աւելի նախնական է, այսինքն մարտը, վտանգի ֆիզիքական ուժի գերադասութիւնը և ինքնապաշտպանութեան բռնադքը կը պակսեցնեն ծննդական գործարաններու գրգռութիւնը: Մանաւանդ ոգելից բմաբլիններու պակասը կամ չգոյութիւնը, սրնունդներու պարզութիւնը, պատճառներն են որ տառջ և կորովի սերունդներ յառաջ գան:

Մտնող եւ ըմպիլի :— Արդէն խիտ ծանօթ ճշմարտութիւն մըն է թէ՛ մտակեր ժողովուրդներ առելի կատարաբարոյ են, սպանութեան ոճիրներու հակամէտ, դիւրադրգիւ, տապեաական (իմայի՛ր ոճրագործական) երեւոյթութեան աէր: Ընդհակառակն, բրինձով եւ պտուղներով սնանող ժողովուրդներ ունին անդորր երեւոյթութիւն եւ խաղաղասէր նկարագիր, ինչպէս կը հաստատէ Հնդկաստանի եւ Չինաստանի ժողովրդոց պատմութիւնը, ուր դարերէ ի վեր պտուրագմբ գոյութիւն չունի, ի բաց առեալ լեռնային բնակիչներուն աւտղակային արարքները:

Բարեխառն երկիրներու մէջ, ինչպէս Ներսիս եւ Ամերիկա, զօրաւոր սնունդներ եւ գրգռիչ ըմպելիներ, մարդոց վրոյժը կարծարծեն եւ կեանքի պայքարին համար միշտ վտա կը սրեն անոնց երեւոյթութիւնը: Համակերպութիւնը որ լրնծակեր եւ տաք երկիրներու բնակիչներուն արմատական առաքինութիւնն է, բնաւ գոյութիւն չունի բարեխառն կլիմայի տակ ապրողներուն մէջ, այս պատճառաւ ընկերային դատակարգի կուիւր, հարստութեան եւ չքաւորութեան բախումներն օրը օրին չեշտուելու վրայ են, մտաւոր զարգացման եւ անհատականութեան զօրանալուն համեմատ:

Մտնողներու մէջ, խարդախութեամբ եւ աւրութեամբ ուտելիքներ, ալիւրեղէններ, շաքարեղէններ, բմպելիներու մէջ՝ ալքոլի բոլոր արուեստական ալյալոսութիւնները, ջղային քայքայման, հետեաբար ալյալոսման անվիճելի օժանդակներ են: Բոլոր ասոնք, առեւել կամ հուսալ չափով թունաւոր տարրեր կը պարունակեն: (Հետաքրքիրները կրնան ստուգել՝ աննդառութեան վրայ գրութեամբ մասնագիտական հեղինակութիւններէն): Այս թունաւոր տարրեր կազմախօսական խանդարումներ յառաջ կը բերեն, արեան, ջղային բջիջներու եւ ուրիշ հիւսուածքներու մէջ, որով գործարաններու բնախօսական պաշտօններն ալ կը խանդարուին եւ բնական ընթացքէ կը չեղին. հոգեկան եւ մտաւոր յատկութիւններն ալ, ըստ այնմ կ'ալյալոսուին, եւ մարդ անհասն, իբրեւ նորօրինակ արարած մը երեան կուգայ մարդկային ընկերութեան մէջ, որ շուարած է, անոր վրայ անանկով աշխարհի ձկրքեր՝ որ օտար են իր նախնական եւ հիմնական բնաւորութեան: Մաքս Նորտուու, ընկերաբան փիլիսոփայ, մեծապէս օգտուած է Լամպրոզոյի դիտական եւ արմատական ալյալոսութիւններէն, այս կարգի նորօրինակ թիւերու վրայ, իր ուսումնասիրութիւններն հրատարակելու համար: (Տե՛ս. Le crime, cause; et remèdes. C. Lombroso. 899.)

Կարգ մը ջգային հիւանդութիւններ, ինչպէս լուսնոտութիւն (6- pilepsie), ջղաձգութիւն (hysterie), մտազարուելիւն (aliénation mentale) եւն. եղեւնադարձութիւն արտադրող բնախօսական վիճակներ են: Այս ակտերն անպատճառ ակներեւ նշաններով չէ որ երեւան կուգան անհատին վրայ, անոնք շատ անգամ հետածածուկ (latent) վիճակ մ'ունին, և հոգեբանական արդիւնքներով միայն յայտնի կ'ըլլան: Թիւի մը իր փառալոյնութեան սովորական միջոցներով չի կրնար զանոնք ճանչնալ. փմարաբուժական փորձառութիւն և վերջին մեթոտով կատարելագործուած գործիքներ հարկաւոր են: Այս կարգի ջգային ակտերու ենթակայ եղեւնադարձէր, կարծես բնագորար կը մղուին: Կամքը չի կրնար գիմարել այն ուժգին փափաքին, որ յանկարծ կ'արթննայ իրենց մէջ, ոճիր մը (գողութիւն, շնութիւն, բռնաբարութիւն, սպանութիւն, եւն. եւն.) գործելու ատեն ըով բորբոքած: Բաղմաթիւ արհեստով ոճրագործներ խոստովանած են այս պարագան: Լոմպրոշօ քննադրանքով (impusivité) կ'անուանէ այս վիճակը և կը կարծէ թէ՝ ի բնէ ոճրագործներու յատուկ է:

Փխոււններէն ամենք ակտաւոր վիճակի մը բնախօսական արդիւնք կը համարին այս եղեւնաւոր ինքնաթեկադրութիւնը. ուրիշներ՝ բնախօսական պարագաներէ բոլորովին անկախ՝ հոգեկան մասնաւոր խմորման մ'արդասիք կը ճանչնան զայն: Առաջինները նիւթապուշտ (materialiste) բնալանցութեան համաձայն կը մեկնեն իրողութիւնները, երկրորդներն հոգեպաշտ (spiritualiste) բնալանցութեան:

Սակայն չկարծուի թէ՝ վերոյիշեալ ջգային ակտերուն յայտնի կամ հետածածուկ կերպով ենթակայ եղող ամէն անհատ, անպատճառ եղեւնադարձ է: Շատերուն մէջ այդ ակտեր յատկ կը բերեն խիստ հեղանգի բնադրութիւն, ժամանակաւոր կամ պարբերական հայեցողական յափշտակութիւն (extase), ներշնչեալ ոգեւորութիւն, վերջապէս՝ հանճար (génie):

Մարդկային հոգեկան այս վիճակներն ու, եղեւնաւոր յատկութեանց պէս, բնականոն (normal) վիճակէ չեղում կը նշանակեն, ասոր համար կ'ըսուի թէ՝ երբ ջլախոտաւոր մը անպատճառ ոճրագործ չէ, անոր մէջ, եղեւնական բնադրական մղումը փախարկնուած է, ուրիշ արտաքոյ կարգի յատկութիւնով, ինչպէս սրբակեաց հայեցողական կեանք կամ հանճար:

Հանճարեղ գրագէտներէն ոմանք, ի բնէ եղեւնադարձի գողափարն ընդունած և իրենց վէպերուն մէջ ներկայացուած թիւերուն յարմարեցած են զայն: Այսպէս, Շէքսպիր իր Macbethի և Learի, Wiers՝ իր décapitéին, Տաթոյէվսի՝ իր Մեդեոկեռն սուր և Յանս Գանսի ու պսիւծ գործերուն, Էմիլ Զոլա՝ իր Bête humaineին, Իպպեն՝

իր Hedda Galtberի, ա'Աննունձիօ՝ իր Innocentefին մէջ, ժողովուրդի համար գրուած պարզ և հետաքրքրական վէպերն ալ, այս արհեստով եղեւնագործ թիւերը կը ներկայացնեն, թէ և նուազ ծանրանալով անոնց գիտական բացատրութեանց վրայ:

Մաքս Նորտուու իր Dégénérescenceի մէջ (երկու հատոր 1894). «նիւթական եղեւնագործութիւնը առաջնորդով կամ հանձարով փոխարինուած է», հոգեբանական յանդուգն տեսութեան համեմատ, կը քննադատէ փիլիսոփաներ, գրագէտներ և արուեստագէտներ, իրենց հեղինակած արատաւոր գործերէն ու յայտնած գաղափարներէն դատելով ու եղրակացնելով թէ անոնք եղեւնագործական թիւեր են: Միւսնայն եղանակով, Ferri իր Եղեւնագործները արուեսին մեջ և Le Fort իր Տիպար եղեւնագործը արուեսին մեջ գրքերով, կը ջանան հաստատել թէ՛ նկարչական և ողբերգական (dramatique) մեծ և նորօրինակ աշուտութեամբ օժտուած վարպետները սփռագործական թիւեր են: Sighelo իր Եղեւնագործ արքայը, Ferrero իր Օրեմֆին խորհրդապաշտօնիւնը (Le symbolisme du droit) հեղինակութեանց մէջ, չեն վարանիր մարդաբանական գիտութեանց համեմատ մեկնել պատմական անձերու և ժամանակակից գիւտագէտներու արտասովոր ուղղութիւնը, այսինքն այն ահեղօրէն անպատասխանատու և պաղարիւն ընթացքը՝ որով անոնք միլիոնաւոր ժողովրդոց ճակատագիրը կը վարեն:

Ժան Բիշբէնի նման նորագոյն վիպագիրներ, չառ անգամ փոքր վիպակներով, այն տեսակ մարդկային տիպարներ կը ներկայացնեն, որ մարդ գիտարու կը հաւատայ անոնց իրական գոյութեան և մտացածին կը համարի զանոնք: Շատերուն ծանօթ է այս վիպագիրն «Ոճրագործութեան գլուխ գործոցը» անունով վիպակը, որ Բիշբանդիոնի մէջ ալ թարգմանուեցաւ: Ա. Մանուշի ալ այդ հեղինակէն վիպակներ հրատարակեց: Ժան Բիշբէն չէ վարանած եղեւնագործ-գրագէտը ձուլել ի քնե-եղեւնագործին հետ, ուր՝ մտային աննիւթական արտագրութիւնը, այսինքն գաղափարը, քստմնելի կերպով իրողութեան հետ փոխանակուած է: Լոմպրոզո գիտական եղեւնագործութիւն (criminalité scientifique) անուան տակ, քանի մը պարագաներ կը յիշէ ուր նշանաւոր գիտուններ, իրենց հնարած բնութօսական մէկ տեսութիւնը փորձուապէս հաստատելու համար, չեն վարանած բոլորովին սուղջ կիներ ու տղամարդիկ հիւանդանոցներու մէջ, իրենց փորձերուն զոհել...

Նոյնիսկ Կէօթէի պէս բանաստեղծ մը և գիտուն մը, իր մէկ բարեկամէն իբր աւանդ ընդունած բլադինէ թիւ մը ուրացաւ և ետ չի տուաւ, որպէսզի կրնայ պահել և անով գիտական փորձեր կատարել: Սովորական կեանքի մէջ ալ այս կարգի զէպքեր այնքան յաճախաբէս են որ պարկեշտութիւն բառը պէտք է առնել իր յարաբերական և տառական նեղ նշանակութեամբ միայն:

Այն նրբարուեստ եղեռնագործութիւնը զոր այսօրուան վիպագիրները կը պատկերացնեն, հին և յոգնած քաղաքակրթութեան մը յառաջ բերած այլա եռման արգիւնք են: Ինչ որ վիպագիր մը իր-րե հոգեկան վիճակի պատկերացում կը ներկայացնէ իր ընտրած տիպարներուն վրայ, նոյնը կը հաստատէ գիտունը, իր հեղինակած գուտ գիտական գրքին մէջ, ուր իրադութիւններ միայն յիշուած են և քննադատական ու հաշիւարարական օրէնքներ հանուած են անոնց-մէ իւր հեռեւութիւն էմիլ Զոլայի *Parisը* կարգացած միջոցի, խիստ չափազանցութիւն, նոյնիսկ անկարելի թուեցաւ ինձի՝ Բարիզեան ընկերութեան մէջ պաշտօնա գտակարգէն նորահաւ երիտասարդներէն տեսնց այն հոգեկան վիճակը, որով իրքե *spiritualiste*, այն աստիճան կ'արհամարհեն ճիշդը, որ կը խորշին ֆիզիքական անուսնութեան կամ մեծաւորութեան ալ, բայց ասոր փոխարէն, հոգեկան ուժով (*Force psychique*) կը յաջողին աննկատական մերձեցումներ ստանալ և առանց շօշափման վայելել այդ հաճոյքը, երբոր իրենց կամքն ուզէ...

Անկէ ետք էր որ կարգացի հոգեկան բնախօսութեան վրայ ամենէն նորագոյն երկասիրութիւնները ուր կը հաստատեն թէ՛ արդի Բարիզի մէջ 100,000է աւելի *spiritualistes*ներ կան, որ շարունակ *mediumnի* փորձերուն կ'ենթարկին ինքզինքնին և ինքնաթեկադրութեամբ *medium* կը դառնան: Այս խօսքերը մինակ անոնք կրնան համարուի որ հեռեւած են և կը հեռեւին *spiritualisme*ի նորագոյն և մեծածաւալ յոգաշղիմութեան, մասնաւոր Ամերիկայի, Անգլիոյ և Ֆրանսայի մէջ: Զարմանալի է որ այս գիտուններն անդրադարձած չեն թուիք ընկերական այն մեծ չարիքին վրայ, զոր հոգեպաշտութեան այս փորձագիտական կիրարկութիւններն յառաջ կը բերեն, խեղաթիւրելով անհատին մէջ, իր հոգեկան բնական կոչումը: Իրաւ է, ոմանք, ինքնաթեկադրութեան փորձերէ կ'զգուշացնեն ընթերցողները, սակայն տակաւին թուանշաններով չեն թուցներ չարիքին գտած ծաւալը:

Գերմանացի արմատական և անողոր ընկերաբան Նիլէ, բոլորովին վատթարացած, փնայած կը համարի եւրոպական շարդի սեւրունդը, իսկապէս հեռացած նախնական մարդու բնախօսական և հոգեկան կազմակերպութենէն: Մարդոց վատթարացման համար իր յայտնած զգուսնքը չափ չունի. այս պատճառաւ շատեր սխալ հասկնալով իր իրապաշտ նկարագրութիւններն ու առաջարկած աւնողոր արմատական գարմանները, զինքն հաշակած են իւր անորակելի մարդատեսոյ մը: Այս փիլիսոփան է որ կ'առաջարկէ հիմնովին փոխել մարդկային ընկերութեան կեանքի և սպորտտի ներկայ պայմանները — անունք, զգեստ, բնակարան, արուեստ, զբոսըւմ ելն, ելն. — Ժարմնով և հոգեով քաջողջ սերունդներ արտագրելու համար:

Ինչպէս կը տեսնուի, արդի ընկերաբանները — վիպագիր, գիտուն, փիլիսոփայ — եղեռնագործութեանց պատճառի և արդիւնքի գլխաւոր կէտերուն վրայ համաձայն են իրարու:

2

Խիստ հետաքրքրական է դադափար մ'ունենալ այն մարդաբանական ու կենսաբանական նշաններու վրայ, որոնք կը ցատկանշեն զանազան առարձանի եղեռնագործները: Այս նշաններէն ոմանք սպանութեան, ոմանք գողութեան, անդորոյականութեան ևլն. հակամիտութիւն ցուցնել կը թուին. սակայն այդ մանրամասնութեանց մանեղ անկարելի է այս համառօտ ուսումնասիրութեան մէջ: Յիշենք այդ նշաններէն քանի մը գլխաւորներ միայն:

Գանկի ոսկրային ծաւալին փոքրկութիւնը, մանաւանդ ճակատակրին, իսկ դէմքին չափազանցեալ ծաւալը: Գանկի ոսկրներուն հիւսուածային կազմութեան մէջ տեսնուած տարբերութիւնը. հիւսուածային բլիշներուն այս տարբերութիւնը խիստ մեծ է, եղեռնագործ թիփերու և բնականոն վիճակ ունեցողներու միջեւ: Գանկի ոսկրներուն արտաքին և ներքին անկանոն ցցւածներ, խորութիւններ և անսովոր նրբութիւն: Ուղեղի անկանոնութիւններ և հիւսուածային արտասովոր տարբերութիւն. ինչպէս՝ կիսաղունդներէն մէկուն խիստ մեծ և միւսին խիստ փոքր ըլլալը. ուղեղի մակերևոյթի գաղարներուն մէջ տեսնուած անսովոր աստաութիւնը կամ պակասութիւնը, ներքին ձեղքերը և ընդհատումներ: Դէմքի ընդհանուր արտայայտութեան մէջ, եթէ կլնեին առնական արտայայտութիւն և ձայն ունին և փոխադարձաբար — Աչքերու տեսութեան հորիզոնին արտակարգ անկանոնութիւնը, ծիածանին անսովոր և վատթարացած գոյները, ցանցակերպին աննշան ազատորականութիւնը և աչքին ներք գտնուած արեան երակներուն չափազանցեալ արամպիճը — Միտներու խիստ խոշորութիւն և զօրաւորութիւն, ախտակրերու անկանոն ցցւածք, առամներու բնականոն կադապարէ հեռաւորութիւն, ականջներու անկանոն ձեւեր:

Ձեռքի ափին մէջ գտնուած ակօսներու հետադասութեամբ, նոյնպէս կը զանազանուին եղեռնագործ թիփերը բնականոն թիփերէն: Տարբերութիւնները տեսնելու համար, պէտք է լուսանկարուած պատկերներուն զիւնել:

Ներքին գործարաններու կազմախօսութեան մէջ, գիտելի է կարգ մը գործիներու արտակարգ աճ և մ, ուրիշներու մեծ յետամնացութիւն, կանոնաւոր զարգացման տեսակետով: Զրպին և մորթային զրութեանց մէջ, նշանաւոր վիճակ մը կը ներկայացնէ ընդհանուր անշգայութիւն և անտարբերութիւն: Նիւթակն և բարդական ցա-

ւերու, որ կը թուի թէ՛ ամենէն կարեւոր և հիմնական նշանն է, ռճագործ թիրերը ճանչնալու համար:

Մորթային ակտերէն pellagore, նաև արկոտութիւնը (մորթի վըրայ գորշագոյն բիծեր և կէտեր) նշաններն են:

Կազմախօսական և բնախօսական բոլոր այս նշանները կ'ստուգուին մասնաւոր հետազոտութեամբ, գործիքներով և բաղդատական հաշիւներով:

Սակայն պէտք է նախապաշարուիլ և կարծել թէ՛ այս մարդաբանական նշանները բացարձակապէս անսխալ են: Ինչպէս կ'երևի զանազան երկիրներու մէջ բռնուած վիճակացոյցներէն, այս նշաններէն ունանք $\%$ 40, ունանք 50, 60, 70, 80 ճշմարիտ են, արիւն թափող ռճագործներու, ամէն աստիճանի գողերու, աղիճներու, մտաբարներու, կատաղաբարոյ անձերու և վայրենիներու համար: Ըստ Լոմպրոզոյի, այս նշանները բնաշրջութեան (évolution) և վերապրող սոհաւութեան արդիւնք են, ստոյգ ապացոյց այլոսեռման:

Բնախօսական տեսակէտով աւելի կարեւոր են ժառանգաբար ստացուած ակտեր ու թերութիւններ. այսպէս, ուղքումոյ ծնողաց զաւակներ, որ առհասարակ ջգային ծանր անկարգութեանց ենթակայ կ'ըլլան — ջլախտաւորներու և աղիճներու սերունդներն են:

Կենսաբանական նշաններուն մէջ կտրելի է յիշել տարիքը և կտածելու սովորութիւնը, որոնք հոգեկան նախադրամագրութիւններ կը բովանդակին: Այսպէս, մարդոց հակումը գէպի կղեւնագործութիւն նախ երեան կուգայ 12-14 տարեկան հասակին մէջ (անհնազանդութիւն, ստախօսութիւն, գողութիւն, մանր լրբութիւններ). 18-24 տարեկանին (կոխ, վիրուսորում, անբարոյական կեանք). 25-35 տարեկանին (ընկերակցութեամբ գողութիւն, մարդասպանութիւն). Հափահաս տարիքի մէջ (ամէն կերպ խարդախութիւն, կեղծիք, դրամական նենգամիտ շահագործում). ծերութեան մէջ (վերարթնացող անբարոյականութեւն, անխղճութիւն՝ ամէն կերպ չարիքներ դործել ստուկամ աղէտալի խորհրդատուութիւն):

Կտածութիւնը (latourage) կը թուի թէ իր մասնաւոր կարեւորութիւնն ունի: Բազմաթիւ ուսումնասիրութիւններէն ու՛րջ վիճակագրութիւններէն յայտնի կ'ըլլայ որ՝ կտածելու սովորութիւն չունեցողներու մէջ 40%ը եղեռնագործ են: Գերմանացի Լեփման գիտունը կտածի մասին բոլորովին հակառակ կարծիք յայտնեց, այսինքն՝ կրտածելու սովորութեւն պէտք է հետեւցնել սրեւէ՛ եղեռնաւոր նախադրամագրութիւն: Սակայն երբ հետազոտութեան մտաւ, հաստատեց որ՝ եղեռնագործներէն 40%ը կտածելու սովորութիւն ունին: Հետաքրքրական է գիտնալ որ, բռնաբարող կղեռնագործներն իրենց մարմնոց զանազան ծածուկ մասերուն վրայ, այդ մարդու և ծննդական գործարաններ կը շինեն. ուրիշներ՝ մեռելի գլուխ, դաշոյն և այլազան բաւեր:

Իմ մանուկը հետազոտութեամբ ստուգած եմ որ, մեր մէջ ոչ, մանչեր ու աղջիկներ, իրենց ձեռքի և նախ սրազկի երեաներուն վրայ կ'առնելու սովորութիւն ունին. ասոնք ընդհանրապէս խաչեր, աստղեր և կէտեր են: Սովորութիւնը դպրոցներու մէջ կը սկսի և նմանողութեամբ (par imitation) կը տարածուի: Պատանիներ ու երեւոյթներ կան, որ Երուսաղէմի մահապաններու նմանողութեամբ խոշոր պատկերներ կը կրածն նախաբաղկի վրայ. ինչպէս գմբէթներ, վանքեր, զանազան խորհրդանշաններ. ասոնց առ հասարակ Պրուսայի, Մալթիայի և Տիարպէքիւրի հաճի սնունդ կուտան, վասնզի այն կողմերը շատ տարածուած սովորութիւն է: Ասոնց մէջ, արդարեւ ճարպիկ թիւեր չեն պակսիր: Ժողովուրդն առ հասարակ թեթեւ և անհաստատ նկարագրի նշան կը համարի այս կեղծ հաճիներուն կրածն սովորութիւնը, և ինձի կը թուի թէ՝ Ժողովուրդի այս դատողութիւնը անհիմն չէ: Տիարպէքիւրի և հարաւակողմի գաւառներու մէջ, ճակատին վրայ, խաչաձև կամ աստղաձև, չորս, վեց կէտեր կ'առնելու սովորութիւն ունին աղջիկները, ինչ որ կը տեսնուի չափահաս կիներու վրայ: Ասիկա արարական սովորութիւն մըն է, որ նախ անցած է Քիլտանի և Ասորի ժողովուրդի, յետոյ մեզի, ուր համեմատաբար նուազ է միւսներէն: Այս կապոյտ կէտերը, ինչպէս նաեւ աչքերուն քաշուած կապուտակ ծարիրի դեղը, գեղեցկացնող արդուգարդ համարուած են կիներու համար: Ժողովուրդն ազելի աչքով չի նայիր այս կարգի զարդարանքներու. սրովհետեւ թէ՛ կրօնական նախապաշարում (կարգացէ՛ք ժողովուրդին մէջ, զարմանալի սպասող կեղծ նկարագրութիւնը) ունի, և թէ՛ սովորական կեանքի ապացոյցներ: Ասով մէկտեղ, ազելի գիտնալու է որ, գաւառներու մէջ, խիստ շատեր միամտաբար կրածներ կը չինեն. նոյնպէս, աչքերու ճինցած և կրկնուող բարձրութիւնները մեղմացնելու համար, կը դիզեն զանոնք, առանց որի է հոգեկան եղեռնաւոր արաւմադրութեան: Սակայն ամէն պարագայի մէջ, մարմնոյ մասերուն վրայ դրոշմուած կրածներն՝ եղեռնաւոր գաղափարի մը կարելի է վերագրել:

Է

Մեր մէջ կարգ մը եղեռնագործութիւններ միշտ հաղուապիւս եղած են, ինչպէս սպանութիւն, բռնաբառում, շնացողութիւն, յաւիժողութեամբ կամ ընկերակցութեամբ զոգութիւն, աւազակութիւն եւն. Հայ ժողովուրդն երբե՛ք չէ կրցած ըլլալ ասալին կարգի եղեռնագործ: Ասոր գլխաւոր պատճառն անշուշտ իր տոհմային նկարագրին է, որ ինչպէս կ'երևի, բոլոր հոգեկան յատկութեանց մէջ ջանքաւոր տախիճանի մը միայն կը բարձրանայ: Այս չափաւորութիւնը կամ միջակութիւնն յառաջ եկած է իր ընկերային և ընտանեկան ուսանանալատու կազմակերպութենէն: Սկիզբներ խօսեցանք այս մա-

սին. ստչափը կրկնենք որ մեր ընկերային և բնասանական կազմակերպութիւնը քրիստոնէական-եկեղեցական հանգամանք մ'ունէր, խիստ պահպանողական, կանխարգել (preventif) միջոցներով տոգորուած, այնպէս որ կարգ մը եղեւնագործութեանց միջոցաւոր էէր կրնար ըլլալ: Բայց այս առաւելութեանց փոխարէն, սերիշ կարգի եղեւնական արարքներ ալ կան, որ մեզի յատուկ են: Ասոնք են զլիսաւորսպէս ստախոսութիւն, խաբէութիւն, ձեռքի տակէ գողութիւն, խարդախութիւն, կեղծաւորութիւն, վաշխառութիւն, խաչագողութիւն և ինչ:

Հիմնապէս, բոլոր տոնք միակ, էական յատկութեան մը զանազան երազներն են, այն է խորամանկութեան: Հայ ժողովուրդը քաղաքակրթութիւն տեսած չին ընկերութեան մը մնացորդն է, որ ժամանակի հակազդեցութեամբ յետադիմած և վերադարձած է նախնական կիսավայրենի ձիրքեր: Քրիստոնէութիւնը և եկեղեցին ընկճած են անոր մէջ ինքնապաշտպանութեան սղին, համակերպութեան մէջ սպասաւորան վնասուած է: Բայց համակերպութիւնն եթէ ինքնապաշտպանութեան ուղղակի միջոցները կը ջնջէ, փոխարէն կուտայ անուղղակի միջոցներ, որ խորամանկութիւն ընդհանուր բառին ներքեւ կրնան տեղաւորուիլ:

Խորամանկութեամբ ապրիլ և իր նիւթական վիճակը կարելի եղածին չափ անձուկ ցոյցնելը, դարերու ընթացքին մէջ հայ ունեւորներու գործն ելած է: Այն ժամանակի պարագաները, կ'արգաւորացնէին այս ընթացքը: Այս դարաւոր խորամանկութիւնը բնականաբար իրեն ընկերացած պիտի ունենայ խաբէութիւնն ու խարդախութիւնը: Նոր ժամանակներու մէջ, առեւտրական դործերուն ճախանալովը՝ այս ճինաւուրց ձիրքերն աճեցան, զարգացան: Հայ ժողովրդի ազատութիւնն ու դրամապաշտութիւնը, իրենց հետ ապրող միւս օտար ժողովուրդներուն ծանօթ են արդէն: Եթէ ունեւոր զմեզ կը մեղադրեն թէ այդ տեսակէտով հրեաներու կը նմանինք, ես չեմ ժխտեր: Հրեաներու մէջ ալ եղեւնագործութիւններն հազուադէպ են, մերինին պէս:

Եթէ պատմականօրէն սերտ ազդակցութիւն մը ապացուցուած է մեր ու հրեաներու միջեւ, սակայն երկու ժողովուրդներու վարած կեանքն այնքան համայնման եղբեր ունի, որ դժուար է ընդունիլ թէ՛ ինքնապաշտպանութեան միջոցն միջոցներն ընտրած ըլլան երկուքն ալ, և այս կերպով բաւական նոյնակերպ առաքինութիւններ ու թերութիւններ ստացած ըլլան ժամանակի ընթացքին հետ:

Սա իրաւ է որ, քաղաքակրթութեան նկատմամբ, հայերը նուազ պահպանողական են քան հրեաները: Բայց քաղաքակրթութիւնն եթէ ընկերացած չըլլայ արժատական դատարարութեան մը հետ, չի փոխեր բնաւորութեան հիմը, և արտաքին փայլունութեան ներքեւ, միշտ նոյն ագեղ հոգին է որ անհասն յառաջ կը մղէ:

Կէս-ուստատական շրջանի մէջ, երբ տակաւին զիւզերը թիւնարի, զուսմեթի և խաւի մատակարարական զբօսութեան կը պատկանէին, հայ արհեստաւորներն իրենց աշխատութեան վարձքը կ'ստանային նոյն գիւղերու երկրագործական եկամուտներէն (ցորէն, ոչխար, բուրդ, իւղ և ըն.) , իսկ վաճառականներ, որոնց թիւը խիստ ցանցատէր, լոկ ապառիկի և միւրապէհայի զբօսութեան մէջ կրնային խարսկախաթիւն ընել: Երբ կէս դարէ ի վեր, արդի վաճառականական զարթոնքն սկսաւ, առեւտրական և արհեստական զանազան ներգութիւններն ալ աճեցան, բազմապատկուեցան: Խիստ դժուար է գտնել արհեստական ճիւղ մը, որուն պատկանողներն իրենց յատուկ գոյութիւնը, խարդախութիւնը ի գործ չդնեն, նոյնպէս մեծ ու փոքր առեւտրականներ, որոնք թէ՛ իրարու և թէ՛ յաճախորդին հետ, և թէ՛ իւրենց բանւորներն ու սրտածնեաները վարձատրելու մասին, զանազան խարերայ հնարքներ ու գոյութեան բարեփոխում ձեւեր չգործածեն: Մեր օրաթերթերն ու շաբաթաթերթերը, միշտ այս մասին մանրամասնութիւններով լեցուն եղած են:

Ասոնցմէ դուրս, եթէ, ֆիզիքականի վերաբերեալ ուրիշ անբարոյական արարքներ կամ եղեւնագործութիւններ, բարերարողարար, խիստ պակաս եղած են մեր մէջ, տոտր պատճառն, ինչպէս կրկնեցինք, ընտանեկան կազմակերպութեան ոգին է: Այդ կազմակերպութեան շնորհիւ, այդ կամ կին անհատը, միշտ ինքնաբերական հսկողութեան մը ներքեւ է, ամուրիութիւն գրեթէ չկայ, թեւադրիչ պարտանքներ պակաս են: Բնորոշ տանք կանխորդել միջոցներ են, եղեւնաւոր արարքներուն ակզի չխաղու համար:

Այս հոգեկան առանձնայատկութեանց պէտք է կատարելապէս տեղեկակ ըլլալ: Մասնաւորապէս հրապարակագիրները, կրօնականները և ուսուցիչները պէտք է լաւ ճանչնան իրենց ժողովուրդը: Եթէ ընդհանուր հոգեբանական գիտութիւնները սովորիլ, անհրաժեշտ պայման է՝ կարող զրապէտ, յաջող առաջնորդ և հմուտ ու օգտակար աւուսցիլ պատրաստելու համար, նոյնքան, թերեւ աւելի, անհրաժեշտ է ճանչնալ այն ժողովուրդին առանձնայատկութիւնները, որուն համար կը թափեն իրենց մտաւոր ջանքերուն քրտինքը: Եթէ այսպէս խորհուր, աղաատիտներն ալ պիտի ընդունին թէ միշտ հարկաւոր է լուսամբա պահ զանազականութիւն մը, իբրեւ կանխորդել միջոց և զոր արդի յառաջացեալ գիտական իմաստասիրութիւնը կ'ընդունի իբրեւ լաւագոյն դարմանը՝ ընկերային զանազան ցաւերու:

Ը

Կրօնքն իր սկզբնածին վիճակին մէջ (état naissant), անժխտելի է, որ մեծ ներգործութիւն կ'ընէ անհատներու և ժողովուրդներու բնաւորութեան վրայ: Ցուցուցինք արդէն, թէ ինչպէս, երբ քրիս-

տանէութիւնն տրամադայաւ Հայոց մէջ հինգերորդ դարուն, անոնք հետզհետէ թօթափեցին իրենց կիսավայրենի բարքն ու սովորութիւնները: Պուտտայականութիւնն իր ծաւալման տաւջին դարերուն մէջ, գրեթէ բացարձակապէս ոճիրներն աւլած, որքան է, և մինչև այսօր խկ, եղեռնագործութեան խիստ նուազ հակամիտութիւն կը տեսնուի Հնդկաչինի, Չինաստանի և Ճապոնի Պուտտայականներու մէջ: Քրիստոնէական եկեղեցին մինչև չորրորդ դար, ամենէն մեղմ ու բարի հասարակութիւններն ու քաղաքացիները պատրաստեց, հոս մէական, յոճական և աստրական երկիրներու մէջ: Բողոքականութիւնը՝ քրիստոնէական տաքքինութեանց մրցումն եղաւ սկիզբներ, Եւրոպայի հիւսիսային ազգերուն մէջ: Այսօր այդ հինգած կրօնքները դադրած են իրենց հզօր ներգործութենէն: Եկեղեցւոյ պաշտօնական հրապարակագիրներէն ու աստուածաբաններէն դուրս, գրեթէ բոլոր ընկերական խոստատներն համաձայն են սա կէտին վրայ թէ՛ Քրիստոնեայ հին եկեղեցիներ ճակատագրական անգործութեան մը մասնուած են, թէ՛ մարգկութեան կառավարչականութիւնը մեղմացնելու և անոնց եղեռնական արարքները պակսեցնելու համար, իրենց ընդգրկած ընկերային—բարոյական դերը՝ ջնջուած է գրեթէ: Այսպէս, իրենց ներգործութեան չրջանն աւարտած են Հատին կամ Կաթոլիկ եկեղեցին, Յոյն կամ Օրթոտոքս եկեղեցին, Հայ եկեղեցին և ուրիշ քրիստոնէական հին յարանուստութիւններ: Այս անգործ խումբին մէջ կրնանք դասել, Պրահմանութիւնը, Պուտտայականութիւնը և Մալխականութիւնը:

Բողոքականութիւնը, մինչև ասօրեման մը, բացառութիւն կրնայ կազմել տակաւին: Եւրոպայի բողոքական երկիրներու մէջ, եղեռնագործութիւնն համեմատաբար պակաս է կաթոլիկ և օրթոտոքս երկիրներէն: Ասոր պատճառը մինակ այն է որ բողոքականութիւնը քրիստոնէական նորադոյն եկեղեցի մըն է, այլ մանաւանդ սա պարտքան՝ որ աղատ եկեղեցի մըն է: Կաթոլիկ և Օրթոտոքս եկեղեցիներ կաշկանդուած են անձեռնմխելի, անսպասարկելի վարդապետութիւններով, որ կը ջլատեն ամէն նոր կրօնով, արգելք կ'ըլլան ընկերային—հոգեկան բարեշրջումներու: Եկեղեցւոյ պաշտօնեաները դրուած են կրօնորական գիրքի մը մէջ: Եկեղեցւոյ նախապետութեան գլխաւոր և էական նպատակն է վարդապետութիւնները պահպանել և կարգապահութիւնն ապահովել: այս է պատճառը որ իրենց բարոյական և բարեգործական ջանքերուն մէջ, Ժողովրդի սովոր սկսն կեանքին լաւագոյն ուղղութիւն մը առնու չեն յաջողիր ամեննելն:

Միւսնայ կացութեան մէջ կը գտնուի հայ եկեղեցին: Թէև մեր նորահառ եկեղեցականներն ասհասարակ — երեւոյթէն խաբուելով — սա սխալ կարծիքն ունին թէ՛ հայ եկեղեցին Ժողովրդական ըլլալով, ամէն նախապապէ դերը է: Եկեղեցւոյ ամուսնացեալ պաշտօնեաներուն ընտրութիւնը Ժողովրդին ձեռքն է, այս իրաւ է: Եթէ Ժողո-

վուրդը մեծ մասամբ զարգացման կարևորագույն տատիճանի մը հաւսած ըլլայ, կրնայ իր ծոցէն կոչում ունեցողներ միայն զատել և ընտրել: Բայց նոյն ուր այդ օր հեռու է տակաւին, երկրորդ որ՝ եկեղեցւոյ նուիրապետութիւն ըստածը, մեր մէջ ալ, ամուրի կղերին ձեռքն է, երրորդ՝ այս կղերը, եկեղեցւոյ վարդապետութեանց և սովորութեանց մասին, ո՛չ նուազ պահպանողական և բծախնդիր է յոյն և կաթոլիկ կղերէն: Հոս տեղը չէ որ մէկիկ մէկիկ ցուցնենք հայ եկեղեցւոյ լուսամբա թոյլտուութիւններն ու յետագէմ սովորութիւնները, բայց իբրեւ այդ եկեղեցւոյ գաւազ, իմ ուշադիր ուսումնասիրութիւններս սա համոզման յանգեցուցած են զիս թէ՛ հայ եկեղեցին իր ժողովրդին մէջ, քրիստոնէական սկզբունքներու ծառայման նպաստելէ դադրած է այլ եւս, եւ դարեւ ի վեր: Քրիստոնէական-եկեղեցական այն բոլոր յատկութիւններ զոր ունի հայ ժողովուրդը, պարզապէս սովորութեամբ և ունակութեամբ ըստացուած են: Գիտակցաբար և ինքնաբերաբար քրիստոնէական ու գիշին գործողութիւնը թէ՛ մեր եկեղեցականներուն քով կը պակսի, թէ՛ ժողովրդին: Ասոր համար, համարձակօրէն կրսեմ թէ՛ հայ եկեղեցին և իր նուիրապետութիւնը կրուորական դեր մը մինակ ըստանձնած են նոյն ժողովրդի ընկերային բնաշրջման (évolution) մէջ: Եւ չմոռնամ յայտարարելու թէ՛ ատրիններէ ի վեր և այս պահուս, հայ եկեղեցին յետագիւմական միջոնկեալ շրջան մը կը բալորէ, քանի որ եկեղեցւոյ նուիրապետութեան պետերն ամէն ջանք կը թափեն կրօնական և կէս աշխարհական իշխանութիւնը կեդրոնացնելու իրենց տիրին մէջ: Այս կերպով կղերին ու ժողովրդին մէջ, փոխանակ մերձեցումի, լայն խրամատ մը կը բացուի հետզհետէ: Ասիկա խոտ չահեկան ընկերային երեւոյթ մըն է, զոր կ'արժէ առանձին ուսումնասիրութեան նիւթ ընել և անոր վտանգաւոր հեռեւութիւնները ցուցնել:

Բողոքական եկեղեցին իր ամբողջութեամբը նկատելով, վարդապետական և կարգապահական նախակաշկանդումներէ զերծ է, ասոր համար կրնայ ինքզինքն ուղղակի քրիստոնէական նպատակի նուիրել: Իրաւ է անոր մէջ ալ, կառավարական եկեղեցիներ կան, որոնք մեծապէս նուազեցուցած են բողոքականութեան ստիճանաւորական ոգին, ինչպէս Անկլիգան, Բրուսիոյ Լութերական, Սկոթլանդ Երիցական եկեղեցիներ, սակայն գարձեալ իրենց բարոյական ու բարեգործական ընկերակցութիւնները պահած են այնպիսի ազատութիւն մը, որ վարդապետութիւն ու նպատակ իրարու հաւ չեն չփոթիր: Բողոքականութիւնը քրիստոնէական անկաշկանդ եկեղեցի մ'ըլլալով, էրնայ ամէն ժամանակ ծնունդ առնող նորանոր յարանուանութեանց, կամ կ'ուզէք աղանդաւորներու ըսէք, որոնք մրցմամբ վաս կը պահեն քրիստոնէութեան սգին, որ է մարդկութեան բարոյականի բարձրացման աշխատիլ և թշուառութիւնն անոսել: Այս է

պատճառը որ բողոքականութիւնը տակաւին չէ ծերացած և մեծ մասամբ կը պահէ իր նախկին կորովը :

Բողոքական երկիրներու, մանաւանդ Միաց. Նահանգաց և Զուիցերիոյ մէջ, եկեղեցին մերկանալով իր նուիրապետական պատմութեան, քաղաքացիութեան իրաւունք ստացած և ներգործած է աշխարհական իշխանութեան օրէնսդիր մարմին վրայ : Այսպէս կը տեսնենք որ Զուիցերիոյ, Անգլիոյ, մանաւանդ Միաց. Նահանգներու, Գոնտատայի և ուրիշ Անգլիական ինքնավար հանրապետութեանց մէջ, կառավարական օրէնքները մեծապէս ազդուած են քրիստոնէական մեղմացուցիչ սգիւն և մարդարանական ու բժշկական նորադոյն պահանջներէն : Քաղաքական եկեղեցին չի վարանիր գիտական փորձերուն ճշգրտած արդիւնքն ընդգրկել : Ասոր համար է որ, վերը յիշուած երկիրներուն մէջ, ոճրագործներու նկատմամբ ձեռք առնուած կանխարգել միջոցները, միանգամայն գիտական և կրօնական հանդամանքով օժտուած են :

Նախ՝ եղեռնագործներու վիճակը բարւոքելու, կամ աղքատները, անաէրունջները նոյն վիճակին մէջ խնայէ զգուշացնելու և արգիլելու համար, հազարաւոր ընկերակցութիւններ կան, զանազան յորանումութեանց կողմէ կազմակերպուող : Ասոնք կրօնական եւանդով կամ ներշնչմամբ կը գործեն, ինչպէս է Լոնտոնի հռչակաւոր Փրիւթեան քանակը : Երկրորդ՝ մարդասէր անձերու կողմէ հիմնուած պաշտպանողական ընկերակցութիւններ և հաստատութիւններ, ինչպէս Տօքթ. Պարնարաոյի Ragged schoolsները և անոնց նմաններ : Երրորդ՝ կառավարութեան կողմէ և պետութեանց ծախքով հիմնուած երկրագործական գաղութներ, զանազան ապաստանարաններ, հասարակ եղեռնագործներու, վերանյապարաններու, վստանդաւոր մտադարձներու և նոյն իսկ անուղղայ կամ ի բնէ ոճրագործներու համար : Հոն աշխատութիւնն կը տիրապետէ, հանդարտ ու բարոյիկ կեանք մը կը թելադրուի, թէ՛ գիտական, թէ՛ կրօնական միջոցներով : Տեսակ մը երկարատե թելադրութիւն (suggestion) է այս, որ 60—70 տ. 1/2 լաւագոյն արդիւնքի կը յանգի, ինչպէս կը հաստատեն վիճակոյցոյցները :

Յորանա թէ և Նոր Գալէտոնիոյ մէջ աւելի կատարելագործուող ապաստանարաններ հիմնեց եղեռնագործներու համար, սակայն ընտելած ուղիւցաւ մեղմացնելու անոնց կատարի և արիւնածաւրու նկարագիրը : Ասոր պատճառ կը ցուցնէ Լոնպրոզօ սա պարագան որ՝ ի բնէ ոճրագործները՝ բացարձակապէս անուղղայ են : Սակայն միեւնոյն և եղեռնագործներու յաջորդական սերունդները, տեսնուած է որ լաւ բարեմասնութիւններով օժտուած ժողովրդի մը ծնունդ կուտան, եթէ սկսուած դործը, անխափան և մեթոտով շարունակուի :

Ժընէվի պէս փոքրիկ քաղաքի մէջ, 400ի չափ եղեռնարդեւ (pour prévenir le crime) ընկերակցութիւններ կան, իսկ Լոնտոնի մէջ

1500էն աւելի են անոնք և իրենց հաստատութիւնները: Եւ իրաւ, այս երկու քաղաքները եղական են աշխարհի մէջ, սա անսակէտով որ, անոնց մէջ եղեւնական արարքները — բնակիչներու թիւին բաղդատելով — նուազելու վրայ են միշտ, մինչդեռ ուրիշ տեղեր եթէ չաւելնան ալ, գէթ չեն պակսիր:

Կաթոլիկ եկեղեցւոյ բարեգործութիւնը պաշտօնական հանգամանք ունի և զուրկ է որ և է նպատաւոր ազդեցութենէ: Օրինակ, Թուրինոյի մէջ, ինչպէս կ'ըսէ Լոմպրոզօ, մօտաւորապէս 800 հոգի եկեղեցիէն կ'ստանան օրը մէկ, մէկուկէս ֆրանք, երբ անոնք մընան և այն նպատակաւ որ եղեւնական արարքներու մէջ չիցնան: Այս գրամի փոխարէն եպիսկոպոսը կամ երէցը կը պահանջէ որ ամէն նպատարնալ օրը երեք անգամ՝ եկեղեցի ներկայանայ, պատարագ տեսնէ և ուղօթէ: Հետեւանքը սա եղած է որ, այդ նպատարնալ անձերուն մեծագոյն մասն ստորնացած, ծուլացած, պահանջկոտ դարձած է և իրենց սրտին մէջ կրօնի ճշմարիտ զգացման յաջորդած է ծայրագոյն անզգայութիւն մը՝ կրօնական իրերու և քրիստոնէական բարեպաշտութեան հանդէպ:

Մեր մէջ ալ, քրիստոնէական բարեգործութիւնն երթալով կորսնցուց իր հասարակութեան ոգին և եկեղեցւոյ պաշտօնական հանգամանքն առաւ: Վերջին տարիներու մէջ կազմուած կեդրոնական նպատակի յանձնաժողովը պտտման եղաւ որ՝ բարեգործութեան ամէն ինքնատիպ նախաձեռնութիւն ջնջուի ժողովուրդի մէջէն: Պատրիարքարան և Առաջնորդարաններ խիստ անզուշաքար գործածեցին իրենց նպատակելու միջոցները: Մանաւանդ գաւառներու մէջ, երիտասարդ եկեղեցականներ — ցաւովի է ըսել — դիւրին միջոց մը նկատեցին — աղքատ ժողովուրդին պահանջումը լռեցնելու համար — ամէն պարտագայի մէջ, նպատակի յանձնաժողովին դուռն օփաւնել: Զխորհեցան կամ չուղեցին գործնական միջոցներով վերաբերելնեղ հասարակութեան և բարեգործութեան այն ոգին, որ յատուկ է հայ ժողովուրդին: Աշխարհական դարգացած անձեր, մեղադրուելու հետ տեղի չունին, քանի որ վերջին եթ ութ տարիներու մէջ, հասարակական ամէն գործ կրօնականներու առաջնորդութեամբ կատարուելու գաղափարին վարժեցուցին ժողովուրդը: Ասոր ազդեցոյցն այն է որ, ի բաց առեալ ուսումն. խորհուրդները, ուրիշ ամէն կարգի հոգարարութիւն կամ յանձնաժողով, իր անդամներուն մէջ պարտաւոր է հաշուել եկեղեցական մը, որ կա՛մ ատենապետ է, կամ նախագահ . . . :

Պաշտօնապէս այսքան լայն տարածելու եկեղեցականներուն տալէ

եաք, բնականաբար անոնք պիտի ծանրանային Պատրիարքարանի վրայ: Ամուսնացեալ կղերը իր ծախսերուն չուզեց անհաճոյ ըլլալ և ամուսի վարդապետը չկրցաւ աչք բանալ բարեգործական աւագային միջոցներ հայթայթելու համար: Այսպէս ժողովրդի մէջ ծնունդ առաւ պանանջկոտ դատակարգ մը, ծոյլ և կղերամիտ, և որ դեռ երկար ատեն ըստ մը պիտի նկատուի բարեգործութեան դատարկ սընտուկին վրայ:

Բարեբաղդաբար, չեմ վարանիր յայտարարելու թէ՛ հղեւնական արարքներ խիստ ցանցաւ եղած են այս ծոյլ և պահանջկոտ դատակարգին մէջ: Կ'երեւի թէ բնկերային սպականութիւնը (corruption) տակաւին նպաստաւոր միջավայր մը չէ գտած նոյնիսկ այս ինկած դատակարգին մէջ: Չկարծուի թէ այս խօսքերով բոլորովին սրբայնել ուղեցի այս բարերարեալները, ո՛չ, մէկէ աւելի պղտտ և անբարոյական արարքներու եւ ինքս վկայ եղած եմ տարբաղդաբար, սակայն միեւնոյն ատեն հաստատած եմ որ, տարրական հսկողութիւնն անդամ դոյութիւն չէ ունեցած, բարոյական քայքայման ծայր տուող հաստատութիւններէն սմանց մէջ. ուրիշն չտրիքին հետ, իր արդարացունն ալ կայ:

Իրիւս կանխարգել միջոց, մեր մէջ Աղքատախնամ ըստած ընտիր հաստատութիւններ կան: Ասոնց ընկերային արժէքն անսահման է և կը համապատասխանէ եւրոպական կանխարգել հաստատութեանց: Պոլսոյ մէջ տակաւին սոսի մարդասիրական է այս հաստատութեանց նպատակը: Պոլսեցին բարեգործութիւն ընելէ երես չի դարձներ ամենեւին, սակայն պէտք է իր սիրտը չորսոյ պարագաներ ունենայ աչքի աւջեւ: Ասոր համար է որ Պոլսոյ աղքատախնամներու գործաւնեւթիւնը մինչեւ հիմայ կը գտնուայ աղքատիկ հիւանդներ խնամելու, կիսամերկներ հագուեցնելու և ապրուստի խիստ կարօտներուն՝ անհրաժեշտ միջոցներ բնօրէնելուն մէջ:

Տիկին Մատտիկեան որ բնկերային փիլիսոփայութեան գործնական կողմերը լաւ գիտէր, եմանագին ճաշարան կ'աղագրէր միշտ: Եւ իրաւ իր նախաձեռնութեամբ, 1897ին, երբ անդամ էր Բերայի աղքատախնամին, հաստատուեցաւ այդ էփանագին ճաշարանը, ուր խրաբքանչիւր անգամին տատը փարայ վճարելով, անպործ ծերունիներ, երիտասարդներ, աղքատիկ կիներ, կրնային սոք կերակրիկ մ'ուտել: Ասիկա թէ՛ առողջութեան տեսակէտով կարեւոր էր, թէ՛ բարոյական անկման մը դէմ կանխարգել միջոց կրնար ըլլալ: Միեւնոյն հղեւնարգել նպատակին կը ծառայէր Տիկ. Մատտիկեանի աղջկանց արհեստանոցի հաստատութիւնը: Տեսականապէս Տիկ. Մատտիկեան գիտէր որ աղքատ աղջիկներու ձեռտկան արհեստ մը սովորեցնելով, զանոնք կը փրկէ բարոյական անկման մը հաւանականութիւններէն, որ Պոլսոյ մանուսնդ Բերայի մէջ, բազմատեսակ երեւոյթներով կը ներկայանան գեռահատ աղջիկներու:

Ռոտտսթոյի և Պրուսայի մէջ, տեղացի կամ դրսեցի չքաւորներու համար, բնակարաններ չկնռւած են և աղքատախնամ մարմին մը միշտ անոնց բնակիչներու պէտքերը կը հոգայ: մուրացկանութիւն չտեսայ այդ տեղեր: Իրաւ է որ, այդ նուազ հայտնակ քաղաքներու համար դիւրին է այդ կարգի հաստատութեանց հիմնարկութիւնը: ու պահպանուի մը, լայց գաղտնիքը խիստ գնահատելի է և պատուաբեր: Միայն թէ Պոլսոյ աղքատախնամներու պէս, ասոնք ալ պէտք է իրենց զատ մարդասիրական պատեանէն — որ սկսած է միօրինակ ու ձանձրացուցիչ բլլալ — դուրս ելլին և տեղական նուրաստ սերունդներէն, եղեռնական արարքներու միջավայրի մը մէջ ապրողները փրկիլ ջանան դաստիարակութեամբ և արհեստներով: Ուրախ եմ հաստատելու որ նոյն իսկ այս գաղափարն անձանօթ չէ այդ կողմի ժողովրդին, բայց խիստ նախնական վիճակի մէջ: Այդ կողմերու զարգացած երիտասարդներու պարտքն է խնդիրը չուսով գրկել և անոր մէջ վնասուել գոհացում մը իրենց ընկերային ճիշտութեամբ: Միեւնոյն պահանջումն ընելու էի ներքին հայաբնակ քաղաքներու բնակիչներէն: Տարաբաղաբար, ասոնց մէջ, հանգամանքներու բերմամբ, գեղեցիկ գործերու ամէն նախաարամադրութիւն պակսած կամ քնացած է առ այժմ և ամէն նախաձեռնութիւն, ինչպէս ըսի արդէն, մնացած է եկեղեցականներու քով:

Կ'ուզէի որ մեր նորահաս զարգացած եկեղեցականներն համոզուէին թէ՛ բնական հրահանգներ, պարտականութեանց պաշտօնական գործադրութիւն, բարեգործութեան պաշտօնական կերպեր, անօգուտ, յաճախ վնասակար են, գեռահաս սերունդներուն քնաւորութիւնը կազմակերպելու տեսակէտով: Կ'ուզէի որ իրենց աւագ պարտականութիւններէն մէկն համարէին, տեղին համեմատ, ժողովուրդը ճանչնալ և կանխարգել միջոցներ վնասուել գտնել, կամ արդէն գոյութիւն ունեցողները խմատութեամբ գործադրութեան գնել, ընտանեկան և ընկերական կարգ մը չարիքներու առջևն առնելու համար: Իրենք միտգամայն գործադիր պաշտօնայի և գատաւորի հանգամանքներ ունին գաւառներու մէջ և այս կրկին հանգամանքները լայն ստաբիլիզ կը բանան իրենց առջև, լրջօրէն խորամուկուելու ընկերային ուսումնասիրութեանց մէջ և ինքնատիպ փորձանքներ գտնելու, այլ և այլ եղեռնական արարքներու դէմ:

Ժ

Ինչպէս որ կրօնքի մէջ եկեղեցական գրութիւնն անապղկեցիկ է ալիւս, նոյնպէս ուսման և կրթութեան մէջ, վարժապետական այլ և այլ գրութիւնները տկարացած և օրոշ ու նպատակաւոր ներգործութեան զաւրած են: Կրթութեան համար, բառ առ բառ ընդուն

ուսած մանկավարժական որևէ դրութիւն, իր միօրինակութեամբ, ժամանակ անցնելէ ետք, հետզհետէ ապարդիւն, նոյնիսկ վնասակար կը դառնայ: Վստնդի միակերպ, միօրինակ ուղղութիւն մը, կամոյց կամոյց խիստ օրէնքի մը կը վերածուի, և գիտենք որ խիստ օրէնք-նեւն յաճախ ժխտական արդասիքներու կը յանդիմն:

Խիստ դժուար է այսօր, լոկ կրթութեան կամ ուսման շնորհիւ պատրաստել սերունդ մը, որուն ուղղած ուղղութիւնը տրուած ըլլայ, մաքուր և ընտիր նկարագիր մը պատրաստելու համար: Իրաւ է որ՝ բոլորովին ազէտ միջավայրերու մէջ, հիմնական և լաւ տարրերէ կազմուած կրթութիւն մը, կրնայ առաջին սերունդներու վրայ, անառնարակութեամբ կանոնաւոր ազդեցութիւն մը բանեցնել, կրնայ լաւ գաղափարի տէր մարդիկ պատրաստել: Բայց հոն, ուր դպրոցներ երկար ժամանակէ ի վեր հաստատուած են, կրթութեան ազդեցութիւնը մեղմացած, երբեմն ալ բոլորովին ոչնչացած է: Մանկավարժական որոշ ու անխախտ գրութիւններ, եկեղեցական վարդապետութեանց կը նմանին. անոնց պէս՝ անոնք ալ, առաւել կ'ըզուզին կարգապահական և ուսուցման չոր, ցամաք միջոցներով: Այդ դրութեանց հիմնադիրներ ու նշանաւոր հոգեբաններ անշուշտ — ոչ-քի տալիս ունեցած են արդարեւ հոգեխօսական որոշ սկզբունքներ և անոնց վրայ հիմնած իրենց դրութիւնը: Սակայն, արբ' ամա որ, այդ հոգեխօսական սկզբունքներ — արդիւնք անձնական փորձառութեան և հետազոտութեանց — մեծ մասամբ անմանօթ կը մնան վարժարանի վարիչներուն կամ գասախօսներուն, որով ասոնք տուելի կանոնին տալը կը գործադրեն, քանի որ քին և այսպէս տարբերութիւն չեն ունենար այն պաշտօնատարներէն, որոնք օրէնքին բառական խմտովին հաւատարիմ գործադրութեան հսկելով, կը կարծեն թէ՝ մարդկութեան նկատմամբ զերազանց պարտականութիւն մը կատարելու տահմանուած են:

Ընկերային փոխադրութիւնն այսօր, խիստ և արդար յարձակումներ կ'ընէ, քաղաքային և սրտածական օրէնքներու թէ՛ ագոյն, թէ՛ կիրառութեան եղանակին գէմ: Այսպէս ալ, հոն, ուր մանկավարժական գրութիւններ, տեսակ մը լուծի տակ առած են հաստատութեան պատկանողները, ապարդիւն են կամ վնասակար:

Իրաւ է որ, դաստիարակութիւնը, որ ուսումնէն տարբեր բան է, արմատական միջոցներով կրնայ արեւէ մանկավարժական գրութեան՝ օգտակար արդիւնքներ ապահովել: Դաստիարակութիւնը կենդանի օրինակներու ազդեցութեամբ ձեռք բերուած գործնական կրթութիւն բուլ է: Հետեւորար ծնողաց, աշակերտակիցներու և ամէն կարգի ուսուցիչներու անձնական օրինակը, հզօրացէս կը ներգործեն կազմուող գեւատառ մտքերու վրայ: Մեր մէջ, կրթութեան հետ դաստիարակութիւնն ալ գպրոցէն կ'ապագուի, ասոր համար, դաս-

տխարակներն և ուսուցիչները պէտք է խորապէս ըմբռնած ըլլան իրենց դերը :

Նախ պէտք է գանգատին թէ՛ իրենց անձնական ազատութեան դէմ զրկանք ըսել է, երբ իրենցմէ կը պահանջուի բոլորովին օրինակելի կենցաղավարութիւն մը : Ի՞նչ ընենք, իրենց ընդգրկած ասպարէզը — կրօնականին պէս — տեսակ մը Պրոկուստի անկողին է : Երկրորդ, պէտք է տղայոց հոգեկան և քնախօսական ձգտումները ճանշնան, գիտութեանց հիմնական պաշար մ'ունենալով, որպէսզի, երբ պէտք ըլլայ, կրնան կանխարգել միջոցներու գիտնել : Այս երկու առաջարկութիւններ, դաստիարակութեան և մանկավարժութեան հիմը կը կազմեն. միջոցներու ընտրութիւնը տեղին համեմատ կրնայ տարբերիլ : Սակայն կորով և համբերութիւն անհրաժեշտ է : Շատեր, հակառակ իրենց բազմակողմանի հմտութեան չեն յաջողիր, վասնզի իրենց սեփական նկարագիրը չօգնի սկզբունքներու կիրառութեան :

Այս բացատրութիւնները շեղեցին զիս քիչ մը բաժն նիւթէն, որ է դպրոցական եղեռնագործութիւն, որով հասկնալու է աշակերտներու գործած ամէն կարգի յանցանքներ, որոնք իսկուպէս եղեռնական հանգամանք ունին : Ամէն գալրոցական պաշտօնեայ պէտք է ճանշնայ զանոնք, բայց գալրոցի տնօրէններ պէտք է մասնագիտօրէն ուսումնասիրած ըլլան :

Հարկ է ճանչնալ տղայոց տարիքին յատուկ քնախօսական հակումները, հոգեկան անկանոն զարթնումները, ժառանգական թերութիւններ և ախտեր, ինչպէս մտազարութեան (aliénation), վերնօտութեան (épilepsie) հետաձածուկ (latent) նշանները, որոնք մերթ ընդ մերթ, տարօրինակ և յանկարծական եղանակով երեան կուգան 14-15 տարեկան հասակին մէջ :

Վիճակացոյցներու մէջ կը տեսնուի արդիւնքը կարգ մը մարդաբանական հետազոտութեանց, որոնք խիստ հետաքրքրական են : Այս հետազոտութիւններ կատարուած են իտալական և ֆրանսական շատ մը նախակրթարաններու և քոլէճներու տնօրէններուն և բժիշկներու կողմէ : Մենք չենք կրնար այդ մարդաբանական միջոցներու կիրառութեան տալ ինքզինքնիս, սակայն անոնց ծանօթութիւնը կրնայ միտքերն արթնցնել և զանազան գիւտերու առաջնորդել :

Լոմպրոզօ, ինչպէս որ անուղղայ ոճրագործներ կ'ընդունի չափահաս մարդոց մէջ, ճիշդ անբուժելի հիւանդներու նման, նոյնպէս անուղղայ քնաօրութեամբ տղայոց գոյութիւնը կը հաստատէ : Կըսէ թէ հոգեկան ախտեր կ'ան, որոնք մարմնական ախտերու պէս անբուժելի են : Ասանք իրա՛ւ, իր բառերը չեն, սակայն իր խմատասիրութեան եղրակացութիւնն այսպէս է : Լոմպրոզօ ի ընէ ոճրագործներու համար, առանց վարանելու, իրբև միակ գարման, կ'առաջարկէ մահուան պատիժը, և կ'արգահատի այս մասին կարգ մը բանաստեղծներու և մարդասէր փիլիսոփաներու լալկան, սրտաշարժ տրա-

մարանութեան վրայ: Նոյնպէս, անուղղայ աշակերտներու համար, իբր միակ միջոց արտաքսութեան կը ցուցնէ: Կանխահաս թերութիւններ կան, որ կրնան անուղղելի աստիճանի մը հասնիլ ազոյցոյ քով, ինչպէս գոյութիւն, անբարոյական արարքներ, ջղային գրգռականութիւն որուն ենթակայ եղողը կրնայ վարկենապէս մէկը զարնել, վիրաւորել, նոյն իսկ մեռցնել: Հաստատութիւնն այս կարգի արարածներէն փրկելու միակ արմատական գործնին է արտաքսում:

Ուսման և դաստիարակութեան արդիւնքին նկատմամբ, զանազան փիլիսոփաներու յայտնած կարծիքները կամ արձակած վճիռները խիստ հակասական են: Ռմոնք կը պնդեն թէ՝ կրթութիւնը բարոյականի առնակէտով, վերստակար արդիւնք միայն կրնայ տալ: Ուրիշներ, բարձրագոյն կրթութիւնը նախագուռ կը համարին ամէն կերպ նուրբ եղեանագործութեանց և մեծ ոճիւններու: Շատեր չեն ընդունիր թէ՝ բարոյական (moral) քսումը բան մը առանձնապէս գոյութիւն ունի մարդկային բնուորութեան մէջ, այլ չարն ու բարին, սոսկ բաւեր են, որով մարդիկ իրենց փոխադարձ յարաբերութեանց էական հանգամանքները կը բացատրեն: Այս փիլիսոփաներէն ոչ մէկը սխալ է իր յայտարարութեան մէջ, վաւիճի թեթեւօրէն չեն արտասանած զանոնք, այլ երկար տարիներու անձնական փորձառութեան և հետազոտութեան արդասիք են: Սակայն եթէ խորապէս քննենք, այս վճիռներուն հակասութիւնը աւերելով թէ՛ անոնք երկրին, ժողովրդին և քաղաքակրթութեան համեմատ կարգարանան: Ու մենք որ կը խօսինք ու կը գրենք հայ ժողովրդին համար, մեր փիլիսոփայութիւնը այդ ժողովրդի կեանքին ու սոսնձասիրութիւնէն պէտք է ծնի: Իրաւ է, մարդն ամէն տեղ մարդ է, բայց անոր բնուորութեան բաղմակերպ արտայայտութիւններն ենթակայ են միեմամեծ աշխարհութեանց, կլիմայի, քաղաքակրթութեան և ցեղի բնորոշ ներգործութիւններով:

ՆՁՐԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

Լոմպրոզօ կը կարծէ թէ՝ մարդաբանական գիտութեանց յառաջգիտութեամբ՝ կարելի պիտի ըլլայ օր մը ի բնէ ոճրագործները գրիթէ անսխալ կերպով ճանչնալ, զանոնք պատշաճ կերպով մեկուսացնել և այսպէս մարդկային ազգն ազատել եղեանագործութեան պատուհասէն: Սակայն ուրիշ ընկերական փիլիսոփաներ, որոնք ոչ նուազ խորապէս գիտած են մարդկային բնուորութիւնը, բնաւ կամ քիչ կարեւորութիւն կուտան մարդաբանական նշաններու: Օրինակի համար, Թուրսթօյ, երբ չորագործութեանց ասթիւ մարդկային բնուորութեան վրայ խորհրդածութիւններ կ'ընէ, կ'ընդունի թէ մարդ մը երբեմն չար է, երբեմն բարի, պարագաներու և ներքին թելադրու-

թեան համաձայն: Բացարձակ չար և բացարձակ բարի չընդունիր: Միջավայրի, ընկերային շրջանի և նիւթական դժբաղդ պարագաներու ներդրութեան մեծ կարևորութիւն կ'ընծայէ: Շարքոյի, Լոմ պրոգոյի, Ֆէրրիի և ասոնց նմաններուն կենսաբանական և մարդաբանական հետազոտութեանց ու անոնցմէ հանուած եղբակացութիւններուն, տարակոյսով գլուխ չարժեք կը թուի Ռուս իմաստասէրը: Սակայն ծանօթ է որ Թոլստոյ բարութեան և ճշմարտութեան առաքեալ մըն է. գիտութեանց լաբիրինթոսին մէջ չէ խորասուզուած, որ իր հափեպաշտի սկզբունքներէն կրնայ բան մը զոհել նիւթապաշտ ընտանեցութեան համար: Անգլին Գերմանացի փիլիսոփաներ կան, որ գաղափարական հսկայ շէնքեր կը կանգնեն, կոչաւ, խորոխաւ, մտաւոր ճարտարապետութեան նորօրինակ և յանդուգն ոճով մը, որուն վրայ մարդ կը զարմանայ, կամ որմէ կահաբեկի: Այս խիզախ իմաստասէրներ հաւասարապէս կը դորձածեն նիւթապաշտ և հոգեպաշտ ընտանեցութիւնները, իրենց կիկլոպեան արտասովոր ներշնչումները տիեզեքի տեսարանին վրայ կանգնելու համար:

Փիլիսոփայական այս հակասական և բազմակերպ դրութեանց պատճառաւ, մարդ չի կրնար որոշ, վճռական եղբակացութեան մը յանգիլ, մարդկային բնաւորութեան գլխաւոր գիծերը սահմանելու համար: Այսպէս առայժմ կարելի չէ վերջնական բան մ'ըսել՝ թէ ուսումն ու քաղաքակրթութիւնը կը պակսեցնեն թէ ոչ եղեռնադորժութիւնները: Արդարեւ վիճակացոյցներ կը հաստատեն թէ՛ արիւնահեղութեան ծարաւն երթալով կը պակսի քաղաքակրթեալ և ուսեալ երկիրներու մէջ, տարկայ խիստ միմիջարական է ինքնին և շատ մը գիտուններու լաւատեսութեան յեռարան: Իսկ ուրիշ կտրդի եղեռնական արարքներ, ընկերային կազմակերպութեան թերութենէն և կանխարգել միջոցներու պակասութենէն կամ չգոյութենէն կը ծնին մեծ մասամբ. այնպէս որ, եթէ այս թերութիւններն ալ լրացուն, կը կարծուի թէ՛ չարիքի գլխաւոր աղբիւրները պիտի ցամքին, անհետանան: Բայց այդ գեղեցիկ ոսկեզարն, աւաղ, խիստ հեռու է, դարերու կը կարօտի:

ՏՕՐԹ. Խ. ՎԱՀԷ

ԲԻԻԹԱՆԱԿԱՆ ԲԱՐՁԱՆՅ ՎՐԱՅ

Չատիկ Կիւրակէն, 19 Ապրիլ (Ն. Տ.) տառօտեան ժամը 8ին, զբօսաշրջիկներու մի խումբ թողուց Հայտար Բաշայի կայարանը երթալ բարձրանալու համար Կէօք - կամ Քէլ-Թէփէի վրայ որ Օլիմպէ յետոյ բխթանական ամենանկատելի լեռնադադաթն է իւր շուրջ 1700 մէթր բարձրութեամբ .

Չայն կարելի է տեսնել Կ. Պօլսէ; իբրեւ մի ահագին բուրգ կ'արձանանայ Իսմիտի ծովախորշին հարաւակողմէն և կը փրփրապէտէ բոլոր բարձանցը բխթանական լեռնաշղթային, որ կը տարածուի նոյն ծովախորշի հարաւային ափանց երկայնութեամբը . Խումբին մասնակցողները, բացառութեամբ այս տողերը ստորագրողին, ամբողջովին Գերմանացիներ էին, երիտասարդ անձեր որոնք առժամուպէս կամ տեւական կերպով հաստատուած են Արեւելք . Իրենց հետ էր նաեւ մի Վիեննացի ամուլ, Համալսարանի Բօօֆ . Չալցման և իւր կինը որոնք ինձ արգէն վաղուց ծանօթ են և որոց օր առաջ զխաղածով Բերտ հանդիպած և մեզ ընկերանալ առաջարկած էի .

Հետեւեալ ուղեգիրքը ընտրած էինք հասնելու համար մեր նպատակին . Նախ ժամանում Իսմիտ, չորս ժամուան մէջ երկաթուղիով կարելի է յետոյ շուրջ 100 քիլօմէթրի հեռաւորութիւնը . Հոն Իսմիտի մէջ նաւակով պիտի անցնէինք ծովախորշին գիմացի (հարաւային) եզերքը, ուր կ'սկսի Պարտիզակ տանող գեղեցիկ կառուցին . Այս կառուցւոյն հետեւելով պիտի ժամանէինք Պարտիզակ և անտի հետիոտն պիտի շարունակէինք մեր ճամբան գէպի Օվաճըք և Արսլանպէկ, որ Կէօք-Թէփէի ամենամօտ գիւղն է . Այս վերջին գիւղին մէջ պիտի գիշերէինք և մեզ կանխապէս ապահովուէ յետոյ տալ նորդ, ձիեր և սաշար, հետեւեալ տառօտուն կանուխ պիտի ձեռնարկէինք Կէօք-Թէփէի վերելքին .

Հայտար-Բաշա — Իսմիտի ուղեւորութիւնը շատ հեռաքրքրաւ չարժ է . Կառախումբը գրեթէ երբէք չթողուր ծովեզրը և ուղեւորին կը ներկայանան նախ իշխանաց չորս կողիները, յետոյ Բիւթանական ափը իւր շքեղ լեռնադաշտներով որոց միջին բարձրութիւնը 1000 մէթրը չանցնիր . Այս լեռնաշխարհի հրապրըր կ'աւելցնէ

2500 մէթր բարձր Օլիմպը որտ. ձիւնապատ մարմինը գրեթէ ամբողջ ճամբուն վրայ անսամեղի կը մնայ .

Յերեկին հասանք Իսմիտ և անմիջապէս դադրեցր ժողովար , ուր վարձեցինք մի նստակ և ճամբայ խնամք . Ծովը շատ յուզեաւ էր , արեւմտեան հովը ստատիկ կը փչէր , օդիքները սկսան խուփել նստակին մէջ և քիչ յետոյ գրեթէ ամենքս ալ մինչև մեր մարմը թրջուած էինք . Ես կը հիւսնայի տիկին Զալցմանի արիւն-թեանը վրայ , որ ամենեկին չէր բացազանցեր երբ կոհակները իբրև աղի ջուրի բնական douche-եր յանկարծ մեր վրայ կը թափէին . Նէ նստած էր անվիհեր և կ'սպասէր մեր ոչ բոլորովին անվտանգ ճամբորդութեան վախճանին . Մի ժամ յետոյ վերջապէս մասնք փոքրիկ նստահանգիստը և ցամաք ելնելով սկսանք յառաջանալ դէպի Պարտիզակ , մինչդեռ ուժգին հովը և արեւը մեր թրջած զգեստները և մարմինները արդէն չորցուցած էին , երբ հասանք գլուգլազազքին մօտերը .

Պարտիզակի գլուհ հայ աւան մ'է աւելի քան 1000 տներով . Իւր դիրքը շատ գեղեցիկ է և իւր բարձրութեամբը կը տիրապետէ Իսմիտի ծովախորշին և քաղաքին . Տուները ամբողջովին փայտէ շինուած են և այնքան խիտ և խուռն խմբուած , որ մարդ կողմնակի նեղ փողոցներէ շատերուն մէջ անձկութիւն կ'զգայ . Պատուհանէ պատուհան կարելի է իրարու ձեռք տալ , նոյն իսկ կործեմ յանգուքն անձեր պիտի կարողանային պատուհանէ պատուհան տնցնիլ , եթէ հարկը կամ մասնաւոր պարագաներ ոչդպէս պահանջէին . Փուղոցները մասնաւորապէս են և գէշ կամ բնաւ սալարկուած չեն . Պարտիզակի միակ լաշի փողոցը ուր կը գտնուին խանութները և գեղարուներ , զատիվեր է և տուներու գուրս ցցուած յարկերէն և տանիքներէն մասամբ կամարուած : Աղբիւրները առատ են և մաքրոտէր կիներ և աղջիկներ անոնց տուջև կեցած շրերու դէզեր ձեռնկցնել կ'աշխատին . Ստիպոյն երբ աւանին արեւելեան սահմանները կը յառաջանաս , պտակերը կը փոխուի ; հոն կը տեսնես մի քանի հսկայ և սիրուն շէնքեր որոց ամբողջութիւնը կը կազմէ Մր . Չէմպլըսի Ամերիկեան վարժարանը .

Տիկին Զալցման անկարող պիտի լինէր առաջադրուած վերելքին յոգնութեանցը տանելու , ուստի որոշուեցաւ որ մնար գլուղը մինչև մեր վերադարձը . Մի յարմար բնակարան դանկուտ համար գիմեցինք Ամերիկեան դպրոցը ուր մեզ սիրով ընդունեցին և տիկին Չէմպլըս աղբիւրքէն առաջարկեց տիկին Զալցմանի իրեն հիւր մնալ . Այս առաջարկը շնորհալուծութեամբ ընդունուեցաւ և տիկին Զալցման Չէմպլըս ընտանիքի հովանոսն տալ . Իսկ մենք անմիջապէս թողուցինք Պարտիզակ և 3 1/2 ժամ քաշելով Օվաճրքի վրայէ հասանք Արդանալէկ , արեւմտաքէն քիչ յետոյ .

Երբ Աարալանդէկ մօտնք , գլուղին հրապարակին վրայ և արձա-

բաններուն առջեւ դեռ չառ գիւղացիներ հաւաքուած գտանք, որոնք Մաղկազարգի առթիւ ուրախ տրամադրութեան մէջ էին. երբ մեզ տեսան հետաքրքրութենէ մզուած, ամենքն ալ մեզ մօտեցան և վայրկեանորոք մարդկային մի թանձր օղակ մեզ շրջափակեց. Երևի օտարականներ չառ քիչ անգամ կը տեսնեն այս գիւղացիք. Քիչ վերջը եկաւ նստել գիւղին երէցը որ տեսնելով մեր անհաճոյ կացութիւնը, փորձեց յորդորել գիւղացիները որ ցուին. Սակայն ի դուր. Բաւական ատեն պաշարուած մնացինք, մինչեւ որ օղակը հեռոյնէն լուծուեցաւ և մենք կարողացանք երթալ հանգչիլ մեզ յատկացուած անակիւն մէջ. Տէր հայրը մեզ հոն ընկերացաւ և բաժնուելէ առաջ խոստացաւ մի վստահելի առաջնորդ դրիկ, որ և չուշացաւ. գալ մեզ գտնել երբ նստած մեր գիւղական ընթերիքը կ'ընէինք.

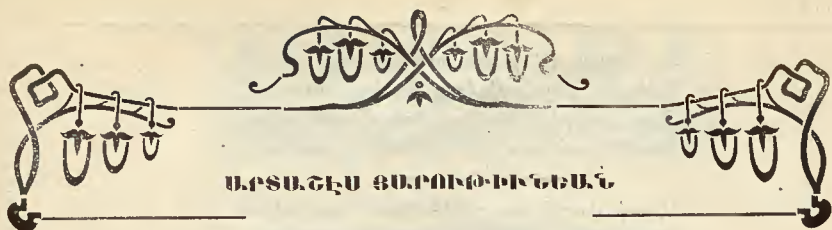
Առաւօտեան ժամը 5ին եկեղեցւոյն առաջին զանգակահարութեան հետ արգէն պատրաստ էինք ճամբայ ելնելու. Արշաղոյսը չքեղ էր և յաջողութիւն կը խոստանար մեր ձեռնարկին. Մեր կարողանքը, 7 հեծեալներէ և 5 հետեւակ ձիապաններէ կազմուած, թողուց գիւղը և անցնելով հին աւերակ եկեղեցւոյն առջեւէն, որու միայն չորս պատերը կանգուն կը մնան, սկսաւ կամաց կամայ բարձրանալ. Ամենուրեք նորածիլ կանաչութիւն, մերթ ընդ մերթ տոխակին երգը թաւաւ տքններուն մէջէն և առաւօտեան թարմ կազդուրիչ օդը. Մի յետադարձ ակնարկ Իսմիտի խորշին և Սապանձաի լճակին վրայ, երևան կը բերէր ջուրին երեսէն օղակ օղակ բարձրացող մէգի հոծ կոյտերը. Աւելի հեռուն գէպ ի հիւսիս, Սեւ ծովու մօտերը, կը տեսնուէր բարձր և միջակ լեռներու շղթայումը, դեռ չառ տարաւոր շրջագծերով, տիրող մշուշին պատճառաւ. Լեռան ճամբաները մօտակայ և հեռաւոր ակերու ջուրերէն թրջուած և տեղ տեղ ոլողուած են և ամէնքն ալ մանուսծապառ, չառ նեղ և լի են քարերով. Լեռան հակայ կոհակներ, աւելի քան 1000 մէթր բարձր, ծածկուած դեռ չքողոված կաղնիներով, բոխիներով և մայրիներով, իրարու կը յաջորդեն, միայն խոր ծործորներով իրարմէ անջատուած, սրոց մէջէն վտակներ հեղեղանման շառտչով կը վազեն կ'երթան դէպի Իսմիտի խորշը. Բարձանց վրայ դեռ չառ ձիւն կար տմբարուած, բայց ձիւնհալը արգէն սկսած էր և ջուրը, արեւին տակ, արծաթ երկններու պէս փայլուն, անոնց սեպ կողերէն վար կը դահավիթէր. Կապոյտ և գեղին մանրչակներու հոյլերով ծածկուած էր հոս դեռինը, ուր ձմեռը դեռ յաջողապէս կը մաքրուէր նորաստ գարնան հետ. 300 մէթր բարձրութեան վրայ սկսաւ բացարձակ ձի նի սահմանը և մենք հոս ստիպուելով թողուլ ձիերը, հասանք երկու ժամու հետիւտն չրջաններէ յետոյ կէս օրին Կէօք-Թէփէի վրայ.

Կէօք-Թէփէի գաւաթը երկու գմբէթաձև ժայռերէ կը բաղկանայ, որոնք բուսականութենէ զուրկ են և իրարմէ անջատուած մի

թիթեւ խորութեամբ. Հիւսիսային ժայռը առելի բարձր է քան հարաւայինը և երկուքն ալ, ի մասնաւորի իրենց միջեւ կեցող անջր-պետը, ծածկուած էին մինչեւ $\frac{1}{2}$ մէթր բարձր ձեան խաւով. Հիւսիսի տառնաշունչ հովը կը փչէր զոր ջինջ երկնականմարին վրայ լուսափայլող արեւը հազիւ ամոքել կը զօրէր. Տեսարանը պայծառ էր և արտաքոյ կարգի գեղեցիկ. Բիւթանական թերակողքէն անդին տեսանք մութ-կողոյտ նշուլոյ Սեւ ծովը; գէպ ի արեւմուտք կը նշմարուէին Այտոս և Ալէմ-առը լեռները, գրեթէ 500 մէթր բարձր և մայրաքաղաքէն շատ քիչ հեռու. Մեր առջեւ փռուած էր Իամխո խորը և մի քիչ գէպ ի արեւելք Սադանձա լճակը Սաքարիա գետով. Մի սպիտակ կէտ, պարփակուած անտառներէ, ցոյց կուտար Արմաշի հայ վանքը. Հարաւ-արեւմուտքէն կը բարձրանար Օլխիքի վիթխարի մարմինը, համակ ձիւնով ծածկուած; իսկ գէպ ի հարաւ կը տեսնուէր լեռներու և բլուրներու մի բարդ կուտակում որու ամենահեռաւոր մասը կը կորսուէր մշուշներու մալցամած քօղերուն մէջ.

Գազաթին չտրջը, ձիւնէ գերծ մի քանի սակոտաթիւ կէտերու վրայ տեսայ ծաղկած քրքումներու բոցեր, լուսական աշխարհի իւրեւ միակ ներկայացուցիչները 1700 մէթր բարձրութեան վրայ. Կէս ժամ փառէ յետոյ թողուցինք Կէօք-թէփէ և 5 ժամուան մէջ վերադարձանք Արաւանդէկ. Այտաւզէ մեկնեցանք եւ և Բաօֆ. Չալցման Պարտիզակ, մինչդեռ մեր ընկերները գացին ուղղակի Իամխո հոն գիշերելու համար, սրպէսզի կարողանային հետեւեալ առաւօտուն կանուխ մեկնիլ ի Պօլիս: Մենք գիշերուան ժամը 10ին հասանք Պարտիզակ և հրաւիրուեցանք Մր. Չէմպրաի տանը մէջ.

Դպրոցը զոր հետեւեալ օրը եւ, Բաօֆ. Չալցման և իւր ակիկներ Մր. Չէմպրաի առաջնորդութեամբ այցելեցինք, միայն հայ աշակերաներուն, որոնք երկրին զանազան կողմերէն եկած են. Հոս արող կարգապահութիւնը աչքստու է և ազոց ֆիլիքական զարդացման մեծ խնամք կը տարուի մարմնամարդի միջոցաւ. Ուսուցման լեզուն մատամբ հայերէն, մատամբ անգլիերէն է, ինչ որ ազոց հնարաւոր կ'ընէ կանուխէն իւրացնել բայ ի մայրենի լեզուէն, նաեւ մի ակն-դերական լեզու. Մր. Չէմպրա շատ համակրելի անձնաւորութիւն մ'է և իւր ձեռք բերած անսովոր փորձաութեամբ մանկավարժութեան մէջ, ինչպէս նաեւ երկրին և իւր մարդոց մասին ունեցած իւր խոր ճանօթութեամբ, կատարելագէս ձեռնհաս մանկութիւնը կրթեւլու և վարելու գործին. Իւր երէց օրդին դեռ նոր վերադարձաւ Միւնիխէ ուր դացած էր կենսաբանութիւն սովորի և հիմայ իրրեւ ուսուցիչ պիտի դործէ վարժարանին մէջ. Իսկ աշակերտաց վրայ իրրեւ հազածու մայր կը հսկէ տանտիրուհին, ակիկն Չէմպրա, որու մասնաւորապէս ջորճապարտ ենք մեզ եղած հիւրասիրութեան հաւմար իւր գեղեցիկ Homeին մէջ.

ԻՐԻԿՆԱՄՈՒՏԻ ՔՆԱՄ

Իրիկունը կ'առաջանայ յամրաբայլ,
Եւ կը թողում ծանծայիս՝ եզրը գիւղակին.
Կը ղեգերիմ երագելէն, անայլայլ . . .
Հոս՝ ցորենի արօտ, հեռու՝ մեր այգին:

Կարեկցութեամբ լի է սիրքս սրամարեկ.
Ահա՛ գիւղքս, մայլ խանձարուն իմ հոգւոյն.
Կ'ուրուագրծուի քանիքներուն շարանն հեզ,
Տեւեալիս ծառերուն մէջ լըրժագոյն:

Ու կը ցցուի զանգակասունը խաւիտւ
Հրնամենի եկեղեցւոյն, ալ թափուր,
Եւ կոչնակին կշռոյթը մերձ ջինջ մերձ խուլ՝
Կ'ալեծըփի խորն երկինքին զաղսակուր:

Հոս՝ կիսաւեր հողմաղացը կ'երագէ
Իր ջախջախուած բազուկներուն սրածանքն հին,
Մինչ կը խաղան մարդ ցոլքեր սրպագէ
Իր արմերուն ծերպերուն մէջ, — հեզմանք սին:

Վերջին կայծեր՝ կ'ոսկեգօծեն լայն ճամբուն
Յոգնած փռչին, հեքքեր բալիկ ոտքերու.
Անձանօթին ծոցէն կ'ողբայ զրժմէ՛ բուն,
Եւ ծղրիթներն ալ կը ձայնեն իրարու:

Իրիկունը կը խաղաղի, ո՛հ որքա՛ն,
Իր երջանիկ թաղծուծեան մէջ երագուն,
Մինչ անուշ քեռն իմ կենցաղիս գիւղական
Անհունօրէն կ'ընկճէ զիս այս իրիկուն:

Բըրբին դալար թաւին վըրայ սիրալի
Ընկողմանած եմ ծուլութեամբ հեշտագին.
Նայուածքս՝ անվերջ վայելք մըն է խոր, ներքին,
Իրիկունն մէջ՝ ուր կ'երագէ ամէն իր:

Ու մինակ եմ ամայութեան զիրկն անբաւ,
Զոր կը լլնու հոգիս՝ անծիր տարածմամբ.
Զունի երկինք կրնճիւ, չըկայ ոչ մի ամպ
Խորն ինքնակալ խաղաղութեան այս անդաւ:

Կը մըխըրճի աղօթածոյլ միտաբէն
Հոն, կապոյտին վըրայ, հեռուն, քաղձաքերծ,
Լըռին սըլագք աստուածներու զահին մերծ,
Խորն իրիկունն՝ հըսկայ մոմ մը տարօրէն:

Եւ անպատում՝ խաղաղութեան լուռ պահուն
Մինչ կը ծայնէ միւէզզինին երգն երկա՛ր,
Հոն, շէրիֆէն, աստեղազարդ մանեակ վառ,
Մռնէն առկախ կը փողփողի պըլպըլուն:

Վայրի վարդի պուրակին խորն՝ այս իրկուն
Մասուցանել կ'երթամ պաշտօնս աւօրեայ,
Ընկողմանած, անշարժ, խոհեմ ու նրկուն,
Եւ անժբպիս՝ իբրեւ ֆաքիր նորնծայ:

Վարդի դրասանգ մը կը կախուի գլխիս շուրջ.
Լի է հոգիս հեշտութիւնով իրական
Գունքքս ծակող փուշին եւ ես անքորսունջ՝
Այս երջանիկ ցաւին յօժար ենթական:

Մինչ կը խընկէ կըռնկենին Թանճրաքոյր,
Շուրջս մօտիկ անկիւնէ մը անձանօծ
Կը շըւարի հոգիս, ծաղկանց մինիկ քոյր,
Երանութեան այս վայրին մէջ խընկահոս:

Կը ճաշակեմ արքեցութեամբ զմայլուն
Խաղաղութիւնն աւառնային իրիկուն,
Աղօթակերպ խոհն անխըլիւրս իրերուն,
Եւ ասդերուն՝ որ Թաղժօրէն կը պլպլան:

Հորիզոնի խորքին վըրայ, — Թաւիշ լուրծ,
Կը քանդակուի շուքն հեռաւոր իրերու,
Համագոյից կըրօնաշունչ այս խորհուրդ
Կը տօգորէ հոգիս հրակմանցն իմ հըլու:

Անշարժ, անձարծ, սաւառնում մ'է ամէն ինչ,
Ու կամփոփուի նոյն իսկ մըրմունջը յետին.
Կ'երգէ միայն ծրդրիթն անվերջ իր կըռինչ,
Մարուր կըշռոյթ խոր լըռութեան քընսրին:

Ջորակին մէջ իրիկունը վաղահաս
Կը ծաւալի խորհուրդներով իր բեղուն.
Հեւըը հովին կը խըլըրսի հագիւ հագ
Սարին վերեւ մեղամաղծոս ծառերուն:

Աւազանին ջուրը կ'երգէ մեղմ անվերջ,
Ուռիններու ոստերուն ճակ ծընւաղիւր,
Եւ իրիկունն լուռէն Թորող այս կեղերջ՝
Մահուան երգն է երազներուն իմ սրտիս:

Սպասման մը մէջ ինքնամփոփ, Թաղժագին՝
Կ'անշարժանան տարտալ իրերը համայն.
Դանդաղ Թըռիչ մը խորն աղու երկինքին
Կը Թեւածի, — . . . եւ ամէն ինչ է ունայն:

Ունայնութեան արքեցութիւնը ջրօտում
Կը համակէ հոգիս զգաստ, ո՛հ, որքա՛ն,
Ու Թաղուելով գիշերուան մէջ անպատում
Ոչի՛նչ ինձմէ ա՛լ կը մընայ իրական:

Վ.Ա.Հ.ՐԱՄ Թ.Ա.Թ.ՈՒՂ

ԵՐԿՈՒ ՔԵՐԹՈՒԱԾ

Տ Ե Ս Ի Ղ

Երեք անցորդ ճեպայ ճամբան . . .
իրարմէ շնո՛ւ Թէեւ հեռու,
Թէեւ անեստ, բայց իրարու
կը կոխէին միշտ հետքին վրան . . . :

Առաջինը կարծես հրնշք մ'էր.
ծաղկի մը շլացքն երկինքին գէմ.
եւ համակ կամ ու կամնաբոյր
պարեգո՛ս մ'էր հազած անդրոյր,
Դէմքն իր՝ ծնունդըս կը պատմէր.

ու ճամբան չէր գիշեր կարծեմ:

Յոգնած, քրժգոյն ու մըսացիւր,
նախաւ նո՛ցի մը քակ նըսեմ.
հեռ.հն, մասերն իր անձանձիր՝
կը հիւսէին պտակ մ'անհրնար՝
Անժամօթին՝ որ կ'ուշանան . . . :

Երկրորդն հասաւ՝ ըսպամամբ լի
(կը գիտէի հեռուէն, մենիկ.)
երազին մէջ անոր շլացիկ.
բոցազգեստ ու սէզ պարմանի
մըն էի. ճակատն իր ընդարձակ
կը կրէր արփւոյն լուսապսակ.
Առաւօժնյ չափ էր գեղեցիկ,
եւ Տիեզերքին չափ անսահման.

եւ, կարծեմ, Կեանք կը կոչուէր ան.

Բայց հեռուէն երրորդ մը ծեր
պարզընկաւ ճամբուն վրան.
եւ գերանդի մը ունէր ան.

երկայն, ու սուր, — հի, յայտնի էր.
 Եւ . . . լոկ կրմնխոյ մ'անոր իրան . . .
 Գործիքն իր ցոյց մ'էր կայծակի,
 գործիքն իր շեղք մ'արեգակի,
 որ այերին մէջ կը հնծէր
 ճառագայթի հասկերն ու ծղօս,
 եւ հեռուէն, երրորդը ծեր
 կը մօտենար, թեթեւակի՜
 աղնւ անչափ, որ զարմացան
 երբոր զրօն զայն իրենց մօտ:

Երեք անցորդ տեսայ ճամբան.
 եւ ուղղեցի քայլերս հոն ուր
 կը ստաւէր նոճին տուր:

— Ո՞ւր կը դիմես, հարցուց ինձ ան
 ու համակ կամ ու կամնաբոյր
 պարեգօս մ'էր հագած անդոյր.
 Ուր կը դիմես, հարցուց ինձ ան:

— Ո՞ւր կը դիմես, կրկնեց ինձի
 ան՝ որուն ծայնն էր մրտերիմ.
 եւ արձագանգն հաւատարիմ
 անդրադարձուց հարցումն ինձի:

— Ա՜հ, ուր կ'երթաս, երեքկնեց ան՝
 որ ամենէն էր լուրջ, ականդ.
 որ ամինէն բարի, խաղնդ.

— Ուր կը դիմես, երեքկնեց ան:

— Ա՜հ, ցոյց տուր ինձ ճամբաս, — ճամբան . . .

Երեք անցորդ տեսայ ճամբան . . .

Ջ Ա Մ Բ Ո Ւ Ռ

Օ՛հ, հրաշալիք.
 Յոռիչք ծիածանի.
 երանգներն բզզիւն,
 երանգներն լալիք.
 պզտիկ լազուարթ արեւ՝
 խուցիս կիսասուերին մէջ խաղաղիկ . . .
 Օ՛հ, հրաշալիք, վարդագոյն հրաշալիք . . . :

Ո՛ր կախարդուած ծակէն ներս մտած՝
 եւ ինչ աշխարհի բանքեր.
 ինչ նեկտարներով զինովցած՝ Երգդ լուսերջանիկ . . .
 Ո՛ր արշալոյսերը, Լուսադերը սիրահար,
 մերկացած՝ թոյնի ու դողդոջուն՝
 քու սլացքդ պննելու համար,
 Ո՛ր եթերները . . .
 Ո՛վ կայծաթե ճիւղ հրաշալիք,

Պիտի գնա նորէն
 քու ճիւղիցէն Երգդ եւ ուրախութիւնդ ծաղկեցնել
 իմ մենուկեանս մէջ պանդխտագին.
 նորէն պիտի վազեն ճառագայթէ ուղիներէն՝
 դէպի սպասումս գրկաբաց ու ցնորական.
 ըսէ, չեսՆուզեր նորէն
 իմ խուցս, իմ լուռութիւնս, իմ իրիկնավերջս նշուել . . .
 Ա՛հ, երկուր . . .

Այն աստիճանն ապակիներս քեզի բարի պիտի ըլլան.
 եւ այն աստիճանն ինչ որ յուսահատութիւնդ՝
 այլ Երազանքդ պիտի շլացնեն.
 Այն աստիճանն
 դուն անոնց ընդմէջէն պիտի ապրիս բոլոր, բոլոր, բոլոր
 զիւղանկարը:

Ա՛հ, ըսէ հիմա,
 պիտի տեսնաւորդես, պիտի տեսնաւորդես նորէն իմ երկինքս միմամբ,
 իմ աստիճան, իմ աստիճան.
 իմ հրաշալիք . . . :

ՄԱՏՁԱՅ ԱՂՋԻԿՆԵՐՈՒՆ ՊԱՐԵ

Ա՛հ, իրիկունը մերն է,
 — ըսէք, իմ աստիճան.
 Գո՛յր, կայծոռիկը բռնէ
 ու մեր ճակատին քեր:
 Գո՛յր, մեր բոպիկ յոսքերուն
 ճակատ վարդեր շարէ . . .
 երջանկաբեր ու սիրուն
 մասնիկներ ընտէ . . .

... Ա՛հ, քո՛յր, լուսնակն ա՛յն գիշեր
իր խնդակցութեան
պիտի ղէմքը նշուլէ
մեր վարսերուն վրան:

Պիտի՝ մեր պարն հերարձակ՝
ծաղիկ ու սերել՝
լուսնէն, հովէն առնէ սլացք,
եւ կշռոյ՞ծ եւ թել:

Ու բարի հօր պէս ծերուկ
ծառերուն ճակէն,
այն աշեն փողն ու թմբուկ
պիտի՛ ջօներգե՛ն . . .

Թեհեզ ամպերն ալ, հվ քոյր,
սես, ձեւ են քողքի՝
նարօտնե՛ր կան ասղաթոյր,
ճարմանդներ ոսկի . . . :

Քաղցր իրիկունն հարսնիքի՝
ան, մերն է, մերն է . . . :

ՀՐԱՆՑ ՆԱԶԱՐԵԱՆ

ՍԲԿԱՅԵ

Սենեակն է լուռ ու կիսադոյս, բուրումնաւէս.
Անկիւնի մը խորը ճիւղան մը սնդուսի՝
Որուն ոսկի ծալքերուն վրայ թիւլ վէճ ի վէճ
Կոյս իրանիդ պչրոտ հեշտանքը կը հոսի:

Սիրախաւուր ու սեւածիր աչքերդ փակ՝
Թարթիչներուդ ճակ կը դողան լուռ հեշտանքով.
Ձրփակդ ալ բնց՝ անգաղճնապահ քողերու ճակ
Ձգայախաբ արթնցումեան մը ճակ գինով:

Ու սիկաւիդ այրող կուրծքին վրայ հրակէզ՝
Քու մոմղէն մասներուդ մէջ անփութօրէն
Սրտիդ բոլոր ծանձրոյթներուն դէզը կ'այրես:

Ու հոգիս ալ մասներուդ մէջ կ'այրի այսպէս,
— Ու, չա՛ր աղջիկ, դուն կ'արքենաս իր մոխերէն—
ձիշտ այդ նիհան ու պրկուած սիկաւին պէս . . . :

Ռ. ՍՅՒԱԿ

ԳԼԽՈՒ ՊՏՈՅՏ

Կը տեսնեմ՝ բիւր բիւրեղներու ու լոյսի
Խենթեցընող ծիր-կաթիններ անյասակ-
Ու շղարշի ժողովուհի, սնդուսի
Երազամիլ գիրկընդխառնումն սպիտակ

Պարարշան է, ալիք ալիք կը հոսի
Նուագներու տարփոս, յայրաս թելին տակ
Բոյրի, շունչի ու նայուածքի ու մըսի
Ահեղօրէն ցնորական պատարագ . . . :

Բացի հազմը լեզուներ մեզ կ'ողողեն,
Ու կը սահի՞նք,—ու կ'զգամ որ կը սուրան
Կուրծքիս վըրայ ձիւնագունեցող հրեղէն,

Ու կը սահի՞նք, եթերարշնւ զոյգ հուրի-
— Օ՞, խեղճ հոգիս—ու շրթունքներս կ'իյնան
Բուստէ լայնշիջանքիդ վըրայ որ կ'ուռի . . . :

ՉԸ ՀԱՍՍԵՑՈՒՄԾ . . .

Ձը հասկցուած երգի կմախք մ'է հոգիս-
Աններդաշնակ, գալարունդ ճիչ մը վայրի . . . :
Դիւն ապառանժը չես ճանչնար իմ սուգիս,
Ու աչքերուդ երգը կ'երգես ինձ բարի

Ու երբ զուարթ ամէն բանի կը ժպտիս,
Ես կը փակեմ կոպն աչերուս որ կ'այրի՝
Թափառելո՛ւ համար մուծին մէջ սրտիս,
Ուր երկիւղած արհաւիրքն է քարայրի

Դուն յուշքերուս հին սանդուխներն անկհիս, կոյս-
Հոն ցաւերուս լիճը որ մոռն կը սարսուռ-
Հոն դիտապատ հէզ հայեացները սիրոյս՝

Կըրանիթի կամարներու ներքեւ ցած-
Հոն . . . դեռ ինչե՛ր . . . զուարթ անդիկ, որոնց վրայ
Թէ գիտնայիր՝ պիտի լայիր անկասկած . . . :

Ս. ԱՄԱՏԵԱՆ

ԼԵԶՈՒԱԿԱՆ

ԳԱԶԱՆՃԵԱՆԻ ՆՈՐ ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Աչքի առաջ ունիմ Գառնաճեան Յովն. Էֆէնտիի հեղինակած Նոր Քերականութիւնը, որ այս կարգի հրատարակութեանց նորագոյնն է: Նշան-Պապիկեանի գրատան կողմէ մաքուր տպագրութեամբ լոյս տեսած այս գործը կուգայ մրցիլ Տիկին Զ. Ասատուրի Գործն. Քերականութեան հետ, որ քանի մը տարիէ ի վեր գրաւած է արդէն հրապարակը: Յարգելի հեղինակը ընդարձակ յառաջաքանի մը մէջ կը խօսի լեզուներու ձևափոխութեան բնական և ընդհանուր սկզբունքին վրայ, աշխարհաբարի օրրսօրէական տիրապետութեան, լանոր կիրառութիւնը կանոնադրող հին քերականութեանց, կարգ մը գրագէտներու հետեւած հակադարձ ուղղութեան, նոր քերականութեանց ընդգրկած լաւագոյն ընթացքին, աշխարհաբարի հասցէին ուղղուած ինչ ինչ անտեղի ամբաստանութեանց, քերականութեան շնորհիւ մեր արդի հայերէնին ստանալիք զարգացման, վերջապէս այն պատճառներուն վրայ, որոնք հեղինակին շարժառիթ ու թելադիր եղած են ձեռնարկելու այս նոր գործին, որուն առաւելութիւնները և նմանօրինակ դասագիրքերու վրայ ունեցած տարբերութիւնը կը ջանայ բացատրել այլամերժ ոգիով:

Ապաքէն Գաղանճեան Էֆէնտիի, մեր մտքի աշխատակցին, լեզուաբանական, բանասիրական ու հոգեբանական բոլոր աշխատասիրութիւնները, ուր իր քննող և հետազօտող միտքը, ներհուն հմտութիւնը և անխոնջ աշխատասիրութիւնը ի յայտ կուգան, շատ համակրանքով կարդացուած են ինչպէս ամենուն, նոյնպէս և մեր կողմէ, և իրեն նման տաղանդաւոր մշակի մը նկատմամբ յարգանք տածել սիրելի է մեզի. բայց ասիկա արգելք մը չէ անշուշտ որ մեր անհամամտութիւնը չյայտնենք իր ինչ ինչ գաղափարներուն նկատմամբ, որոնցմով իր քերականութիւնը կը յանձնարարէ հասարակութեան:

Գազանճեան էֆէնտի կարհամարհէ Գարազաշեանի, Թէրզեանի, Պօղաճեանի քերականութիւնները, իբր հին սկզբունքներու կառչած և կենդանի լեզուն մեռած լեզուածներու կաղապարին մէջ ձուլելու ջանացող. կ'աշխատէ հին գրողները՝ զանոնք անուանելով գրաբարանոյ և գրական ոգիէ զուրկ պատուելիներ. իսկ Թ. Աճէմեանի, Ս. Դաւթեանի, Ա. Պետիկեանի, Մարգարեանի և Տիկին Զ. Ասատուրի քերականութիւնները՝ իր խօսքով, թէև տարբեր նախորդներէն, բայց ոչ զուրկ՝ աջի զարնոյ թերութիւններէ:

Գազանճեան էֆէնտի պէս լրջամիտ հեղինակ մը սակայն կը պարտէր աւելի յարգալիլ լեզու և աւելի փափկանկատ վերաբերում մը օւնենալ իր նախկին գործակիցներուն նկատմամբ, որոնք՝ իրեն պէս՝ ժամանակին ըմբռնումին համաձայն, պէտք մը լրացնելու և համայնքին օգտակար ըլլալու տենչէն մղուած են իրենց աշխատասիրութեանց, և թէ՛ անոնք ալ իրենց կարգին՝ աւելի հին մօլութիւններ, նախապաշարումներ ու գեղծումներ թօթափելով կամ առաթուր ընելով: Արդէն, ինք՝ մեր Յարգելի բարեկամը, հետեւեալ տողերուն մէջ, անուղղակի կերպով ու անգիտակցաբար, եթէ ինքզինք չի հակասեր, կ'արգարացնէ լեզուի նախկին մշակները: «Արդ՝ կենդանի լեզուի քերականութիւն մը, երբ օրուան լեզուային ընտելացոյն կիրառութեան և լեզուի զարգացման բնական ընթացքին համաձայն, բանաւոր ընտրողութեամբ մը կարենայ լեզուին օրէնքները կանոնադրել, արդեւ իսկ իր գերը կասարած կ'ըլլայ եւ անտեղի պահանջում մըն է ապասել որ այդ փրականութիւնը լեզուին յաջորդ դարաշրջաններուն համար ալ միանգամ ընդ միշտ գործածելի փրականութիւն մը ըլլայ:» Հստ այսմ, անոնք իրենց դերը կատարած են ասկէ կէս կամ քառորդ դար առաջ՝ հետեւելով օրուան լեզուական ընտրելադոյն կիրառութեան, որ բոլորովին սլարդ ու անխառն չէր և կը մշակուէր Պէշիկթաշլըեաններու, Դուրեաններու, Օտեաններու, Իւթիւճեաններու, Գարազաշեաններու գրիչներուն ներքեւ, և աւելի վերջ՝ Պերպերեաններու, Մամուրեաններու, Տիւսաբներու, Տէմիրճիպաշեաններու և Քէչեաններու միջոցաւ: Մնաց որ Գազանճեան էֆէնտի երկար յառաջաբանին պարզած լեզուաբանական սկզբունքներն ու տուած բանասիրական ծանօթութիւնները, որքան հմտալից ու կրթիչ, պարբերական թերթի մը մանաւանդ նիւթ մատակարարելու բնութիւն ունէին, քան թէ տարրական դասընթացքի քերականութեան մը նախաբանին, որ՝ եթէ յառաջաբանի անհրաժեշտ պէտք կար, պարտէր հրահանգներ, ծանօթութիւններ տալ գրքին ուղղութեան նկատմամբ՝ փոքրիկ ուսանողներուն և անոնց ուսուցիչներուն մտքի հասողութեան սահմանին մէջ:

Իր յառաջաբանին առաջին մասը այս կերպով ներկայացնելէ յետոյ, պատուարժան Հեղինակը հետեւեալ տողերով կ'ըսկսի երկ-

բորդ մասին, ուր նոր քերականութեան մը պէտքը և իր գործին բարեմասնութիւնները կը շեշտէ:

«Մենք այս բոլոր նկատողութիւնները աչքի առջև ունեցանք երբոր ձեռնարկեցինք պատրաստել արդի հայերէնի քերականութեան դասընթացք մը մեր նախակրթարաններուն համար: Մենք երկարատե ուսումնասիրութեամբ և քննութիւնով ներկայի մէջ գործածուող աշխարհաբարի ֆերականութիւններուն վրայ դիտած էինք կարգ մը քերականներ եւ կ'ուզէինք կարեղի եղածին չափ անքերի գործ մը մեքսեղ դնել, միտ դնելով գլխաւորաբար սաքանի մը կէտերուն, այն է. 1. Կրճատել աւելորդ կամ դեռ բոլորովին չճշգրտած կամ ընդհանուր հանգամանք չունեցող կանոնները, որոնք լեզուին մէջ տարտամութիւն դնելու և անպէտ բացառութիւններ աւելցնելու ծառայելէ զատ օգուտ մը չունին. 2. Գործածական ձևերու մէջ բանաւոր ընտրողութիւն մը ընել. 3. Ուղղել քերականական օրէնքներու հակառակ կարգ մը սխալներ, որոնք սպրդած են նախորդ ֆերականութիւններու մեջ. 4. Ժշտել քերականական կարգ մը տարտամ և անճիշտ սահմաններ. 5. Դնել քերականական ինչ ինչ անհրաժեշտ ծանօթութիւններ որոնք կը պակսին նախորդներուն մեջ:»

Այնուհետև Արժանապարգ Հեղինակը կը յարէ թէ իր ակնարկած բարեփոխելի կամ լրանալի կէտերը մէկիկ մէկիկ և մանրամասնօրէն մատնանիշ ընելու գործը կը թողու իր երկրորդ գիրքին, ուր իր առաջադրած ծրագիրը լիովին գործադրած պիտի ըլլայ:

«Գործնական մասին գալով, կ'աւելցնէ Գաղանձեան էֆէնտի, նախորդ քերականութիւնները շատ աչքի զարնող թերութիւններ ունեցած են, թէ անոնց մէջ կան այնպիսիներ, որոնց գործնական մասը շատ խեղճ է, կամ պէտք եղածին չափ հրահանգներ չպարունակելով, կամ եղածներն ալ անօգուտ և նպատակի անյարմար գրանք ըլլալով: Կան ալ որ չափազանց գործնական ընծայուելու միտքով խճողուած են այնպիսի հրահանգներով որոնք քերականական հրահանգ ըլլալէ զատ՝ ամէն բան են:»

Նոր Ֆերականութեան Հեղինակը կ'ըսէ թէ լեզուներու ուսուցման լաւագոյն գործնական մեթոտները ուսումնասիրելու համար աչքէ անցուցեր է ոչ միայն հայերէնի բոլոր քերականութիւնները, այլ նաև Ֆրանսերէն քերականութիւններուն էն լաւագոյնները, որոնց մէջ Գլոտ Օփէի դրութիւնը իբր աւելի լաւագոյն ու գործնական՝ որդեգրած է մասնակի կերպով:

Ամէնէն վերջ, Յարգելի Հեղինակը կը յայտնէ թէ կրնայ տպահովցնել մեր ուսուցիչները թէ ներկայ քերականութիւնը տարրական դասընթացքի յատուկ գիրք մը ըլլալով հանդերձ՝ քիչ կամ հարեանցի աշխատութեամբ պատրաստուած գործ մը՝ է, այլ երկարատե ու համբերատար տընութեան, ուսումնասիրութեան, բաղ-

դատութեան արգիւնք աշխատութիւն մըն է, զոր սիրով յանձն առած է՝ կարելի եղածին չափ կատարեալ ֆերականութիւն մը տալու համար մեր մանուկներուն:

Այսքան տարամերժութիւններէ, ըստգտանքներէ և քննադատութեան վերջ, Հեղինակը կ'առաջնորդէ զմեզ մուտ գործելու իր քերականութեան շրջափակէն ներս, ուր քնականաբար իրաւունք ունինք պատրանքներու ցանցին չբռնուելու: Ի՞նչ հմտութիւնը, լիակատար գիտակցութիւնը, որով ձեռնարկած է գործի, իր երկարատե ջանքերն ու յոգնութիւնները, ինչպէս նաև իր բաղդատական հետազոտութիւնները, որոնց յեցած է՝ կը զօրացնեն մեր վրաստանութիւնը:

Արդարեւ կարգ մը օգտակար նորութիւններ անմիջապէս աչքի կը զարնեն «Արդի Հայերէնի Նոր Քերականութեան մէջ» և ընթերցողը կը բերեն այն համոզման թէ սովորական ու վարկպարազի գործի մը առջև չի գտնուիր, այլ խնամեալ աշխատութեան մը, ինչպէս որ կ'ըսէ ինք Հեղինակը ինքնավստահ կերպով: Ամէն անգամ որ գիրքը բանանք, կը տեսնենք անոր խղճամիտ ու զգուշաւոր կանոնաւորութիւնը, կոկիկութիւնը, ինչպէս նաև ճշգրտութիւնը, որոնք յարգարուած ու սիրուն պարագէզի մը գաղափարը կ'արթնցնեն մեր մէջ: Քերականական կանոնները գրեթէ միշտ ձախակողմի էջը, իսկ հրահանգներն ու վարժութիւնները, ընթերցանութեան հատուածներն ու ոտանաւոր գրուածները՝ անոնց ներքին ու դիմացի էջին վրայ գետեղուած են. այնպէս որ կանոններ ու հրահանգներ, գիտելիքներ ու պարտականութիւններ դէմ գէմի եկած, զիրար գրկած, իրարու ամբողջութիւն կազմած են՝ գեղեցիկ գառաւորութեամբ մը, ուր մեթոտը, ճաշակը և դիւրահասկնալի ըլլալու ճիգը կը տիրեն յայտնապէս:

Յարգելի Հեղինակը բուն քերականութեան օրէնքները դնելէ առաջ, տուած է լեզուին տարրերուն (վանկ, տառ, ձայնաւոր, բաղաձայն), առողանական գիտելիքներու, բառերու նշանակութեան (հոմանիշ, հակառակ, նմանաձայն), անոնց կազմութեան (պարզ, ածանց, բարդ բառեր) և ուղղագրութեան (կէտադրութիւն, տողադարձ) վերաբերեալ ամփոփ ու կարեւոր ծանօթութիւններ: Ասիկա անշուշտ քերականութեան կանոնաւոր ընթացքը չբխողմիջելու և կամ անոր համար որ բառերու և խօսքի կազմութիւնն ու առողանութիւնը առաջ են քան նոյն ինքն քերականութիւնը:

Նոր Քերականութեան մեջ կանոններ ու քերականական բառերը զոյգեր կազմած են, որոնք իրարու հետ կ'ապրին՝ ամենայն ներգաշնակութեամբ: Այսպէս՝ ուսանողը կը հանդիպի նոյն ատեն նոյն գառին մէջ բային ու դերանունին, ուրիշ օր մը նախադրութեան ու մակբային, յետոյ չաղկապին ու ձայնարկութեան, վերջապէս՝ ուղղական ու հայցական հոլովներն իրարու ընկեպ եղած

են, սեռականն ու տրականը հայերէնի մէջ արդէն միշտ իրարու մտերիմ են, բազառականն ու գործիականն ալ մոռցած չեն իրարու եղբայրական ձեռք կարկաւելու: Այս տողանցութիւններն ու խմբումները մէկ կողմէ ժամանակի խնայողութիւն, միւս կողմէ քաղաքատութեան միջոց կ'ընծայեն ուսանողներուն:

Յօդը և դերբայը իբրև առանձին մասունք բանի նկատուած չեն նոր Բերականութեան մէջ, որ ջանահնար եղած է միշտ բարդումներէ և խճողումէ զգուշանալու:

Ընթերցումի յատկացեալ հատուածները, մանաւանդ արտասանութեան համար պատրաստուած ոտանաւորները ունին կրթիչ ու բարոյացուցիչ իմաստ, յստակ լեզու և ճաշակաւոր ու գեղեցիկ ոճ: Պատուարժան Հեղինակը ուսանողներուն կ'ընծայէ մեր արժանաւոր բանաստեղծին ու մանուկներու բարեկամին՝ Փանոսեան էֆէնտիի գողտրիկ բանաստեղծութիւններէն կամ թարգմանութիւններէն երգնաթոյր ու բուրումնալից փունջ մը, որպէս զի անոնց մանկական ճաշակը կրթութիւնի ինչ սիրուն գաղափար:

Ասկից զատ, Ազնիւ Հեղինակը հոգ տարեր է, անշուշտ նիւթական մեծ գծուարութիւններ ընդոտնելով, նոր Բերականութիւնը պատկերներով զարդարելու՝ մէն մի ընթերցումի և արտասանութեանց շատերուն կցելով նկարներ, որոնք նիւթերուն իմաստը պիտի դրոշմեն տղոց ճիւղմ երեւակայութեան մէջ: Մանուկներուն ընծեռել ինչ որ անոնց ամէնէն ցանկալի է՝ նկարազարդ գիրք մը, և այն՝ քերականութիւն մը, ինչ նպատակայարմար գործ:

Գալով քերականական ձևերուն, ասոնց մէջ ալ, ինչպէս կը յայտնէ ինքը Յարգելի Հեղինակը, ընտրողութիւնը աննշմարելի չէ: Գոյականներու հոլովումէն դուրս ձգուած են լոյ (բարւոյ), այ (Արամայ), ոյ (սիրոյ) հոլովակերտ մասնիկները. ման և իոյ (օծման և Սպանիոյ) ձևերը նշանակուած են բացառիկ գիտելիքներու կարգին մէջ: Դերանուններուն մէջ ինե, իզմե, ֆեմե, մեմե, ձեմե, ինձ, զորս, իւր ձևերը նոյնպէս վտարուած են: Բայերու լծորդութիւններէն դուրս ձգուած է, ինչպէս արդէն տեսնուեցաւ Տիկին Զ. Ասատուրի օգտաշատ գործին մէջ, չորրորդ լծորդութիւնը, որ կիրարկութիւն չունի գրեթէ աշխարհաբարի մէջ: Թողում բային խոնարհումը կ'երևի անկանոն բայերու շարքին մէջ: Անշուշտ չորրդ գիրքերուն մէջ ուսանողը առիթ պիտի ունենայ տեսնելու ու կամ նուր Վերջացող ուրիշ բայեր, որոնց քանի մը ժամանակները դեռ կը յամառին կը մնան լեզուին մէջ:

Անոնաւոր լծորդութեանց խոնարհման չհետևող բայերը խիստ բանաւոր կերպով երկու դասակարգի բաժնուած են. յարգողիներ՝ որոնք խոնարհման առան կը պահեն իրենց երևութական արմատը, ինչպէս՝ գտնել՝ գտայ, առնել՝ առի, ըսել՝ ըսի, հասնիլ՝ հասայ, ևն. և անկանոններ, որոնց արմատն ալ կը փոխուի, ինչպէս՝ դնել՝

դրի, զարնել՝ զարկի, տալ՝ տուի, գալ՝ եկայ, երթալ՝ գացի, ետալ՝

Բայց Նոր Քերականութեան ամէնէն ճոխ մասը իր հրահանգներու բաժինն է, ուր Հեղինակը ջանացած է այլազան վարժութեանց միջոցաւ մէկ կողմէ ուսանողին միտքը մաքրել, միւս կողմէ իր պորձը դիւրստել զարժնել, հոն կ'երևին հրահանգներ որոնք կ'առաջնորդեն ուսանողը բառակազմութեան, հրահանգներ՝ լեզուի ու քերականութեան կանոնները կիրարկելու, հրահանգներ՝ դիւտեր ընելու, խօսելավարժութեան և բերանացի պզտիկ շարադրութեանց: Մասնաւոր ուղադրութիւն ընծայուած է փոքրիկ ուսանողները ուղղագրութեան մէջ զարդացնելու՝ պարտադիր ընելով դասոնք ուղղագրելու գիրքին բոլոր ընթերցանելի հատուածները ուսողչին տուն տալով: Պատկերաւոր շարադրութեանց վարժութիւնները, որոնք կիրարկուած էին ասկէ առաջ հրատարակուած հաւաքածոներու և շարադրութեանց գիրքերու մէջ, ընդունուած ու որդեգրուած են նոյնպէս Նոր Քերականութեան Հեղինակին կողմէ:

Այս ամէն պայմաններով Գողտնճեան էֆէնտիի այս նոր ձեռնարկը կուգայ նպատակայարմար գործիք մը ըլլալու և նպատակը մեր արդի լեզուին մշակութեան և աստիճանաւոր զարգացման, որուն համար ջերմագին շնորհաւորութեան արժանի է Պատ. Հեղինակը:

Միայն թէ ստորև նշանակուած դիտողութիւններն ու թեղադրութիւնները, զորոնք Նոր Քերականութիւնը ուշի ուշով քննելէ յետոյ՝ անկողմնակալ ոգիով կը ներկայացնենք Հեղինակին մտադրութեան, նպատակ ունին այս դասագիրքը՝ իւր նոր տպագրութեանց միջոցին՝ կամ անոր յաջորդ պատճենները տւելի անթերի վիճակի մէջ տեսնելու:

Ա. Հրահանգներուն մէջ տեղ տեղ կը տեսնուին տախալին պատշաճ և հելովումներ և բառեր, որոնք վտարուած են գիրքէն սկզբունքով. ինչպէս կը զբոսնունք (63, 131*), մարդոց (36), ինէ (11), ոչ ոք (23), սիրոյն (18), սիրոյ (131), աղոց (70), միւս (27, 145), ինձ (11): Թէև ոչ ոք կը խնդի այս ձեւերէն՝ որոնք աշխարհաբարի մէջ ընդհանուր գործածութիւն ունին, բայց Նոր Քերականութիւնը զանոնք ընդունած չըլլալով՝ հակասութեան մէջ ինկած է կերպով մը:

Բ. Յաճախ կը տեսնուի որ միւսնոյն բառը տարբեր ձեւերով և ուղղագրութեամբ գործածուած է, ինչ որ անշուշտ Հեղինակին հաստիքած ճշդութեան պայմանին հակառակ է. ինչպէս՝ կրիայ (139), կրեայ (71), եզեր, եզներ (15)՝ նոյն հրահանգին մէջ, զարձեալ՝ եզեր, եզներ (151)՝ նոյն հրահանգին մէջ, եզներ (32),

(*) Փակագծի մէջ առնուած Թիւերը գիրքին էջերը կ'առաջնորդեն:

կորսուէ (109), կորսըւէ (51), զինք (72), զինքը (73), կ'երևան (149, 109), չերևիր, կ'երևէր (5, 25), տղաք (21, 23), տղաքներով (97), աղուոր (156, 149, 32), աղւոր (79, 95, 125, 142), չիկայ (13, 156), չկայ (87, 23, 43), ցաաքեց (31), կը ցատկբաւէ (43), վոսփոր (46), վոսփոր (69), առնչութիւն և առնչութիւն (22), շիտկել (20, 55), շտկուած (5), շտկենք (117), կը շտկէր (143), չճշգուած (Յառաջաբան), ճշտել (հոն), անճիշտ (հոն), ճիշդ (107), լեզուի, լեզուով (Յառաջաբան):

Ըստ մեզ, մեր նոր քերականները եզբառին իբրև յոգնակի ընդունելու են վերջնապէս եզներ ձևը՝ թէ միօրինակութիւնը յարգելու համար, վասն զի ունինք յեռներ, դռներ, հասներ, քեռներ, ևն. և թէ՛ եզր կամ եզերք բառին մերձաւորութենէն, հետեւաբար անոր հետ շփոթելու պատահականութենէն խորշած ըլլալու համար:

Ք. Անճիշդ բացատրութիւններ կամ ոճի անհարթութիւն կը նշմարուին աստ և ա՛յ նոր Բերականորթան ձեշ և ուղղութիւն կը գրական անոր համար որ յեզուի օրէնքներ կանոնադրող գիրքի մը մէջ կը գտնուին: «Կալին մէջ աշխատող եղին դունչը չի բռնուիր. (141)» Լաւագոյն էր գրել չի կապուիր: «Լեզուին բառերէն շատերն ալ ունին ճիշտ իրենց հակառակ նշանակութիւնը ունեցող բառեր (12).» Ի՞նչ կը նշանակէ բառերը բառեր ունին: Լաւագոյն չէ՞ր ըսել. կան բառեր որոնք իրարու հակառակ իմաստ ունին: «Եթէ դուն կ'ուզես որ մարդիկ չիմանան քու գէշ արարքդ, բնաւ գէշութիւն մի գործեր (78):» Գեշութիւն գործեշ բացատրութիւնը խորթ է, անպէս չէ՞: Լաւագոյն էր ըսել. գեշութիւն մի ըներ, կամ նոյն բառը կերպով մը կրկնած ըլլալու համար, շարութիւն մի ըներ: «Եթէ կ'ուզէք յարգուիլ ուրիշներէն, պէաք է դուք ալ յարգիլ ուրիշները (23):» Հոս դոյր դերանունը որ բառին տէր բային է: «Բալց Արաեմիս գէշ թերութիւն մը ունի (81).» Միթէ աղէկ թերութիւն կրնա՞յ ըլլալ. յորմարագոյն չէ՞ր գրել գեշ սովորութիւն կամ բնաւորութիւն: «Սօսքին մէջ ան ուղղական անունները, զոր այսպէս անձերու կ'ուղղենք, կը կոչուին կոչական որոնց վրայ շեշտ կը դրուի (137):» Որոնց բառին յարաբերաւոր միջոն մը հետու մնացած ըլլալուն՝ խօսքը երկդիմութեան մատնուած է: Ասկից զատ կոչականը միայն անձերու ուղղուած անուն չէ, այլ նաեւ իրերու: «Աչքը կը տեսնէ, ականջը կը լսէ... ական կը խածնէ (29):» Ակուային պաշտօնը խածնեշ չէ, ալ ճծամեշ. այնպէս չէ՞: «Մարդ մը ինք իր անունը չի տար, և կ'ըսէ ես, դիմացի մարդուն անունը չի տար, և կ'ըսէ դուն (28):» Աւելի աղէկ պիտի ըլլար, եթէ ըսուէր, ըստ ընկալեալ բանաձևին, «ես և դու ալ անձնական դերանուններ են և անձերու տեղ կը դրուին. ես կը ցուցնէ խօսողը, դուն՝ կը ցուցնէ մօտիկ ընողը: Այս կերպով թէ գա-

գափարի յստակութիւն պահպանուած կ'ըլլար և թէ տղոց չարածճի հարցումներուն առաջը առնուած կ'ըլլար «Պարո'ն, հապա դուք ինչո՞ւ միշտ իմ անունս կուտաք, երբոր ինծի հարցում ընէք» «Վար առնուելիք բառը եթէ քնական ըսարունակէ, ան առին բնական ըը գրել հարկ է (24): Եթէ բառը վար պէտք է առնել, վերը ի՞նչ կը մնայ: «Եւ բառին շեշտուելով հնչուելիք ըլլալը կը յայտնէ (32):» Երկարածգեալ և անախորժ նախադասութիւն մը, ուր երեք գերբայ մէկ բայի լծուած՝ զիրար կը քաշքշեն:

Գ. Ուսանողք քանի մը տեղ գծուարութեան պիտի բաղխին, կանոնները բացատրելու ձևին մէջ խրթնութիւն տեսնելով: «Սեւ աւականի կամ տրականի վերջաւորութիւնն է՝ վարդի, վարդիս, վարդիդ, վարդին (58):» Հոս ուսանողը կը կարծէ թէ շատ վերջաւորութիւններ ունին սեռականն ու տրականը և շփոթութեան կը մասնուի: Յօդերուն ներկայութիւնը աչքէ կը սքօղէ հոլովանիչը, որ առանձին ու տկներէ ըլլալու էր: Յօդին կանոնը բացատրելու է ուրոյն հատուածի մէջ՝ հոլովանիչներէն անկախաբար:

Ան և Անիկա բառերը (72, 90) ցոյց տրուած են թէ՛ իբրեւ անձ-նական դերանուն և թէ՛ իբրեւ ցուցական, առանց նշանակելու թէ ի՞նչ պարագայի մէջ կը վերաբերին մէկին և որ պարագային մէջ միւսին:

Կոնխահաս է 62րդ. հրահանգը, ուր ուսանողներէն կը պահանջուի կրկնուած գոյականները փոխանակել գերանուններով (29): Բնականորէ աւելի ետք, 72 էջին մէջ միայն պիտի կրնայ ունենալ գերանուններուն ցանկը:

«Իմ, քու, իր, անոր, մեր, ձեր, իրենց անոնց սեռականները կը կոչուին նաև ստացական անական (73):» Նոր Քերականութիւնը այս խօսքով կը բուսականանայ և զանց կ'ընէ ստացական անականները ներկայացնել անականաց չարքին մէջ, որոնց թիւը հինգէն՝ չարքի կ'իջեցնէ: Ասիկա անշուշտ քերականական օրէնքներու և ձևերու մասին համառօտաբան ըլլալու համար է, բայց այս կերպով Նոր Քերականութիւնը շփոթութեան կ'ենթարկէ ուսանողը, վասնզի, Ա. կ'ըսէ. «Հրահանգ 176. հետեւալ նախադասութիւններուն մէջ անձնական դերանունները ստորագծեցէք:» Եւ կուտայ յա սեռակ խօսքեր. «Իմ ձեռքովս կեր կուտամ.— Բարի հայր մը կը սիրէ իր զաւակները.— Պատուեցէք ձեր ծնողքը.» Բ. կը նշանակէ 180րդ հրահանգը, որուն համար կ'ըսէ. «Հետեւալ զգոյականներուն քով գրէք մէյմէկ անձնական դերանուն յատկացուցիչ (կամ ստացական անական): Գ. ուրիշ տեղ, կ'աւելցնէ. «Անձ-նական դերանուններուն եզակի և յոգնակի սեռական ճշդութիւններուն (կամ որ նոյն է՝ ստացական անականներուն) գոյականը եթէ խօսքին մէջ առաջուց յիշուած անուն մըն է . . . (76):» Արդ՝ սա իմ, քու, իր, մեր, ձեր, իրենց լրեալ և անտէրունչ բառերն ի՞նչ են.

անձնական դերանո՞ւն թէ ստացական ամական. երկուքն ա՛լ մի-
անգամայն, թէ միայն մէկը կամ միւսը: Միթէ զիւրուսոյց և յըս-
տակարան ըլլալու յատկութիւնը, զոր նոր Քերականութիւնը կու-
տայ ինքն իրեն, կը ներէ՞ որ ուսանողը այսպիսի տարածութեանց,
երկդիմութեանց ու կամայականութեանց մէջ գեգերի: Վերլու-
ծութեան ատեն ուսանողը վերեւ նշանակեալ բառերուն ի՞նչ պաշ-
տօն պիտի տայ. ինչո՞ւ բռնադատենք ուսանողը որ կան շողկա-
պով կապուած երկու պաշտօն միանգամայն յատկացնէ: Այս կերպը
եթէ մէկ կողմէ գծաւարութիւն պատճառէ, միւս կողմէ սակայն
տրամաբանութեան ալ հակառակ է: Երբ բառ մը դերանուն է՝ ա-
ծական չէ և չի կրնար ըլլալ, իսկ եթէ ամական է՝ դերանուն չէ
այն ատեն և չի կրնար ըլլալ:

Ե. Յօդի անսովոր զեղչումներ սպրդած են տեղ տեղ կամաւ
կամ անգիտակցաբար, ինչ որ կանոնի և սովորութեան հակառակ
է: Միայն քանի մը օրինակներ կը բաւեն: «Այս երեք նախադա-
տութիւններու առաջինը . . . (40):» Գոյականին վրայէն թէ՛ յօդը
զեղչուած է և թէ՛ ձայնաւորներու բաղխում առաջ եկած է: «Մեր
զգայարաններու տակ չեն իյնար (46):» «Այն բառեր որոնք մաս-
նիկ չունին (14):» Ի դէպ է նաեւ հոս յիշել «Եւ որ և է իր (26)»
բացատրութիւնը, ուր թէ և յօդի զեղչում չկայ, բայց երեք. բաղ-
խում կամ յօրանջ իրարու կը յաջորդեն հակառակ ներգաշտու-
թեան:

Զ. Բազադրեալ թուական ամականներուն մէջ յօդակապ գոր-
ծածելու մասին ճշտութիւն չի տեսնուիր. ինչպէս՝ տասն և մէկ
(և յօդակապով), քսան երեք (առանց յօդակապի), երեսուն և հինգ
(և յօդակապով) (83), տասնը հինգ (ը յօդակապով):

Է. Նոր Քերականութեան տարրական դասնթացքի ձեռնարկ
մը ըլլալը արգելք մը չէր որ կարգ մը կտրեւոր ձևեր ու կանոններ
զանց առնուին: Այսպէս՝ անորոշ ամականաց կարգին մէջ յիշուած
չեն մէկ քանի, այս ինչ, այն ինչ, ի՞նչպէս շատերը. նոյնպէս՝ ոչ
ոք, ոչ ինչ, ունակ, շատերը անորոշ գերանունները իրենց կարգին:

Յիշուած չէ թէ տարբեր գէմքով աէր բայներուն բայը կը
համաձայնի նախապատիւ գէմքին հետ: Աօրկա անշուշտ երկրոր-
դական կամ աւելորդ օրէնք մը չէր:

Յիշուած չէ թէ ժխտական չ մասնիկը՝ որ առհասարակ բայե-
րու ամէն ձևերու վրայ կը դրուի, ինչպէ՞ս և ե՞րբ չի մասնիկին կը
փոխուի: Ուսանողը հրը ինքզինք յանկարծ այս վերջին մասնիկին
առջև կը գտնէ՝ բացատրութիւն չի կրնար տալ:

Յիշուած չէ թէ երկու թուականը հոլովման ատեն ք զիրը կ'առ-
նէ իր վրայ. նոյնպէս եօթը, ութ, ճասը, ինը թուականաց հոլով-
ման վրայ ոչինչ խօսուած է. արդ՝ ինչպէ՞ս պէտք է գրել. եօթի,
ինի, ճասի՝ առանց յօդի թէ յօդով, և ինչո՞ւ:

Ը. Նոր Քերականութեան մէջ բէւ քերականական ձևերու և լեզուի բառերու մասին ճաշակաւոր ընտրութիւն մը ի գործ դրուած է, բայց ինչ ինչ բառեր ու ձևեր կ'երեւին դեռ սրտնց վրայ հեղինակին ընտրողական վրձինը հպած չէ. սսոնք յղուելու համար թերեւ Բ. տպագրութեան կը սպասեն: Ըստ այսմ՝ ընդունեցի (142), պասանեչ (143), կոպարար (143), կայտիչ (143), յորդեչ (11), կեծառ (77), գլխունուն (37), աղմիչ (10), մինչև ցորեկ (իբր կէս օր), պօռաչ (67), բօշա (71) բառերը՝ այս ձևերով և ուղղագրութեամբ՝ հակասակ կը նկատեմ ընտրողութեան: Ընդունեցի բային սահմ. ներկան ընդունեմ չէ, այլ ընդունիմ, ուստի պէտք է այս բայը խոնարհիլ Բ. լծորդութեան վրայ. պասանեչ ձևով չենք զործածեր աշխարհաբարի մէջ այս բայը, այլ պասանեչ, պասանեցի՝ ստոյգ մին պէս որ այնքան վիճուկ հանեց երբեմն. աւելի ճիշտ կ'ըլլար կոպարար ձևն ընտրել՝ քանի որ ունինք կոպար և կոպեչ ձևերը. կայտիչ, կայտեցայ չենք ըսեր՝ այլ կայտեչ կայտեցի՝ Ա. լծորդութեան պէս. ընդհակառակը՝ յորդեչ, յորդեմ պէտք չէ գրել՝ այլ յորդիչ, յորդիմ՝ քանի որ կատարեալը յորդեցայ. յորդեցաւ ձևով կը գործածուի. կեծառ ձևը սամկաբանութիւն է, որու նմանները գեղեծ, ֆեչ, մեռ, հեռ՝ վտարուած են լեզուէն. կայծառ ձևը թէ ուղիւ և թէ վայելուչ է. գլխունուն կամ գլխուն կամ գլխունուն խոսքանութիւններէն զգուշացած կըլլանք՝ եթէ իրենց գլխուն ձևը ընտրենք. աղմիչ պարունակիչ խմատով, իսկ ցորեկ կես օր նշանակութեամբ՝ պոլական ուսմիւրէն են, զորոնք իսպառ հեռացնելու է լեզուէն. արդէն՝ աղմիչ՝ այդ խմատով հայերէն ալ չէ, այլ թուրքերէն արդեւագ բային ձևափոխութիւնն է. պօռաչ և բօշա բառերը օով գրելու պատճառ մը չունինք, քանի որ ընդհանրապէս ո ու գրել սովորութիւն է. մնաց որ պոռոտ, պոռոտախօս, պոռոչ, պոռոչեչ բառերն ալ կը պոռոտան այս նորութեան դէմ:

Թ. Անուշադրութենէ առաջ եկած քանի մը վրիպումներ կամ հակասութիւններ: 70 էջին մէջ սեռի խնդիրը գտնելու համար գո՞վ հարցումը նշանակուած է, մինչդեռ 56 էջին մէջ ո՞վ կամ ի՞նչ բանը: «Մեկթուական ամականին սեռակոնը մեկու կ'ըլլայ (88):» Այլուր կը կարգաւ «... որով համանման քանի մը նարագատութիւններ մեկի կը վերածեն (154):» Արական նկատուած է ձի (55) բառը, որ անշուշտ չէգործ է, քանի որ ունինք իբր արական՝ յովասակ բառը և իբր իգական մէկէ աւելի բառեր, զաւթիկ, ճայիկ, ճակ: Ապագայթբառին մէջ բնական ը չկայ, հետեալբար Գրգ հրահանգին չի պատկանիր:

Ժ. Կը յանձնարարուի Նոր Քերականութեան Յարգելի Հեղինակին, որ Բ. տպագրութեան մէջ քիչ մը աւելի համառօտարան ըլլայ, քիչ մը աւելի սեղմ և կտրուկ բացատրութիւններ գործածէ, և ասիկա՝ յօգուտ իրեն:

«Հայերէնի ցուցական ածականներն են (84):» Այլուր՝ «Հայերէն աշխարհաբարի մէջ բայերը ընդհանրապէս երկք ձև վերջաւորութիւն ունին (94): Չեմ կարծեր թէ հայերէն բառին ներկայութիւնը կարեւոր ըլլայ միայն այս երկու պարագայներուն:

Հետեւեալ նախադասութիւններուն պարունակած կամ պարզապէս հետեւեալ նախադասութիւններուն անխուսափելի բանաձևին կը հանդիպինք ամէն հրահանգի վերնադրին սկիզբը, ուր իբրև մուտք կամ գուռ կը գործածուի անխափան: Եթէ սակայն ջնջուէր այս անխուսափելին, որ աչքի ու ականջի այնքան յոգնութիւն կը պատճառէ, դեղի, թուղթի, ժամանակի ահագին խնայողութիւն ձեռք բերուած պիտի ըլլար՝ առանց խմաստի փոփոխութիւն տեղի ունենալու:

Յստակախօսութեան հակառակ կը նկատեմ նոյնպէս կառ շաղկապի անհարկի շուայութեամբ գործածութիւնը, որ ոչ միայն պարբերութիւններն երկարածագած է, այլ տարրամուկիւն և խրթնութիւն առաջ բերած է ուրեք ուրեք: Քանի մը օրինակներ բաւական են մեր ըսածն հաստատելու: «Նախագասութեան մէջ բայէն զատ կը գտնուի անհրաժեշտ բառ մըն ալ որ կը կոչուի տէր բայի կառ ենթակայ:» Գարծեալ հոն. «Տէր բային ընդհանրապէս անուն մըն է կառ դերանուն մը և ցոյց կուտայ բային գործողութիւնը կատարող կառ վիճակը կրող անձը կառ իբր:» — «Այն բառեր որոնք մասնիկ չունին, կը կոչուին պարզ կառ արժատ բառեր:(14)» Եթէ պարզ և արժատ բառերէն, նոյնպէս տէր բայի և եեթակայ բառերէն միմիայն մէկը նախամեծար համարուելով ընտրուէր, ի՞նչ անպատեհութիւն կար. ո՞չ ապաքէն ուսանողներուն այս կերպով դիւրութիւն ընծայուած պիտի ըլլար, մանաւանդ վերլուծութեան ատեն: Ուրիշ օրինակներ. «Անուն մը ուղղական կառ հայցական է, երբ անփոփոխ կը գործածուի, եղակի կառ յոգնակի թիւով, առանց յօդի կառ յօդով (56):» — «Ամէն գործողութիւն կառ վիճակ՝ կառ անցած ժամանակի մէջ կատարուած կ'ըլլայ, կառ ներկայի մէջ կը կատարուի կառ ապագայի մէջ պիտի կատարուի (100):» Այս օրինակները կանոնական մասերէն առնուած են. ընթերցանելի հատուածներն ալ շատ ախորժ կ'զգան կառ շաղկապին գործածութիւնէն. «Անոնք որ մարմնական որ և է պակասութիւն կառ տձև կազմուածք ունեցող իրենց ընկերները կը ծաղրեն, անոնց վրայ կը խնդան, կառ զանոնք կը նեղեն, անկիրթ և չարասիրտ տղաներ են (18):» — «Ամենէն գէշ բանն է հաճոյք կառ զըւարձութիւն փնտռել ուրիշ մը վիշտ կառ նեղութիւն պատճառելուն մէջ (հոն):» Այսպէս՝ Մշակին լաճը այնքան ստիպուած չէ չըջան ընելու կային մէջ իր կառին վրայ, որքան Նոր Քերականութեան ուսանողը իր կառերուն շուրջը:

ԺԱ. Վերջին գիտողութիւն մը. նաեւ, ալ, ոչ միայն, ոչ այն-

քան, հազիւ թէ, մանաւանդ, նոյն իսկ, անգամ բառերը չազդեալ-
ներու կարգը դասած է Նոր Քերականութիւնը: Արգարե հայերէն
քերականութիւնները այս մասին իրարու տարակարծիք են, բայց
ընտիր հեղինակներու վկայութիւնները կրնան մեզի առաջնորդ ըլ-
լալ:

Նաեւ, աղ բառերը իբր մակբայ նկատուած. «Vous le voulez,
et moi aussi.— Je vous prie aussi vous.— Il lui a donné telle
chose, et cela aussi.» Բառգիրք Նորայրի, էջ 110:—«Comptez aus-
si le dépenses.— Il lui a donné cela aussi.» Բառգիրք Գ. Լուս.
Փարիզի, Հատոր Ա. էջ 203:—«Dites lui aussi que...» Բառգիրք
Նուպարի, էջ 69:—«Aussi, adv. pareillement, de même: je le
veux aussi;—dites - lui aussi que:» Բառգիրք Մ. Թ. Թէնար, էջ 78:—

Ոչ միայն իբր մակբայ նկատուած.—Non seulement jel' ai payé,
mais encore je lui ai fait un présent.» Non seulement l'Eglise se-
courait ses enfants, elle veillait encore sur leur éducation.» Գ. Լուս.
Փարիզի, Հատոր Բ. էջ 269:—«Non seulement, loc. adv. ordinaire-
ment suivie de mais, mais encore.» Մ. Թ. Թէնար էջ 634, տպգր.
1892:—Non seulement il n'est pas savant, mais encore il est igno-
rant.» Նորայր, էջ 854:—

Դարձեալ՝ ոչ թէ բաղադրեալ ձևը իբր մակբայ նկատուած.
«Non qu'il ne soit fâcheux de souffrir, ոչ զի չիցէ դժնդակ կրել
վիշտ:»—«Non que votre colère m'intimide.» Գ. Լուս. Փարիզի
Հատոր Բ. էջ 269:

Հազիւ թէ իբր մակբայ նկատուած. «A peine le soleil fait ouv-
rir les boutiques.— A peine ce discours fut-il achevé.— Il a 20
ans à peine.» Գ. Լուս. Փարիզի, Հատոր Ա. էջ 402: «Télémaque
suivait à peine.» Նուպար, էջ 748.—«A peine; loc. adv. presque
pas: Il sait à peine écrire; depuis peu: Il est à peine de retour.»
Մ. Թ. Թէնար, էջ 687.—«A peine le soleil était levé qu'on aper-
çut l'ennemi. Il nous regarde à peine.» Նորայր էջ 920:

Նոյն իսկ, անգամ, մինչեւ անգամ բառերը՝ իբր մակբայ նկատ-
ուած. «Même մակբայ, 1. նաեւ, այլ 2. իսկ, անգամ, գլխովին.
Il lui a tout donné, même ses habits. 2. այլ և, մանաւանդ թէ.
Non seulement il n'est pas avare, mais même il est prodigue.»
Նորայր, էջ 797:—«Je vous dirai même, quand il me l'aura dit.—
On doit rendre justice même à ses ennemis.» Գ. Լուս. Փարիզի:

Մանաւանդ, մանաւանդ թէ իբր մակբայ նկատուած. «Surtout,
մկբ. մանաւանդ, գլխաւորապէս, il lui recommande surtout de . . .»
Գ. Լուս. Փարիզի.— Surtout. մկբ. ի վեր քան զամենայն, և առա-
ւել, մանաւանդ. Faites telle et telle chose, mais surtout n'oubliez
pas . . .» Նորայր, էջ 1184:

Թի. Վրիպակներ ևս տարգած են Նոր Քերականութեան մէջ, որ՝

կառակ անոր որ Պատ. Հեղինակը կեդրոնէն շատ հեռու կը գտնուի բաղդատարաբ՝ մաքուր տպագրութեամբ մը կը ներկայանայ, համէնէն կարեւոր մանաւանդ տարօրինակ վրիպակն է այն որ կ'երեւի 82 և 83 էջերուն մէջ, աւր դասական թուականի յատուկ երոյր մասնիկը տալանդեղ սնգարմ սխալ գրուած է, այսինքն իրաւուն կից երկու րով, ու միւսին սխալը շարունակուած է աւելի վերջերն ալ (91,92):

Ուրիշ վրիպակներ. արօրին խուբը (153)* անշուշտ խոյր զըրուելու աւղ, զեղջուած (24), երեսեւակ (3), խոխոջեղ (101), աներեւոյթ (113), բռեւ (45), Սեդրակ, Աթեղնագով (67), շահոքրաւ (45), աւոր, աւով, առեւ (90)* առանց ըի գրուած՝ եթէ վրիպակ չեն, ընտրողութեան հակառակ են, քանի որ եղակի ուղղականի մէջ սուի, սուիկա, դուի, դուիկա, նուի, նուիկա ձևերն ընդունուած են:

Այս ամէնէն վերջ, նոր Բերականոքեան և անոր տաղանդաւոր Հեղինակին յաջողութիւն ցանկալով սրտագին, կը մնամ մեծարանքով իր անկեղծ բարեկամը:

ՍՈՒՐԷՆ ՊԱՐԹԵՒՆԱՆ

Մ Ա Յ Ի Փ

(ՆՈՐԱՎԷՊ)

Միւսմինակ, աշնան եղերական վերջալոյսին մէջէն, Եփրատի եզերքն ինչար կ'երթար Ապքօ, մտածկոտ ու ցաւագին:

Անոր կարիճ հասակը հազիւ կը տարուէր իր տաժանքոտ քայլերէն, և հպարտ ու խռովիչ լանջքը, կսկիծէն աւելի ուռած, հասունցած: լաչակին տակ կ'ելլար կ'իջնար, փոթորկոտ կրհակի մը պէս որ ներսէն փրփրար:

Հեռուն, գետին անդիլիկողմը տարածուող անասման դաշտին ծայրը, արիւնագլանդ արեւը կը թաղուէր, ու իրիկրան ստուերներէ թափանցիկ պատանքներով կը պարուրէին հորիզոնը դիակնային:

Մթազնող միջոցին մէջ, մէկէն, մերձակայ եկեղեցիին զանգակը սկսաւ հնչել մեղմօրէն, վեհերօտօրէն, սուգի ու ազօթքի ձայնի մը հանգոյն, որ կուլար գիւղին վրայ, և որ կ'երթար մեռնիկ այլուր, աւելի հեռուն, իրիկուան անհուն ու անկարեկիր խաղաղութեանը մէջ:

Սայքօ կանգ առաւ ջուրէն քանի մը քալլ տաղին, ու ծանրօրէն կռթնեցաւ մինտուր քարի մը, որ կը մատուցուէր հոտ-իր մարմնոց յողնաւքումին, հնգէն իրեն նետուող ըղձոնքի՝ ցայտքի մը թափովը:

Այն պահն էր ուր գիւղացիները իրենց արտերէն տունը կը դառնային, ուր ամէն կեանք կը փակուէր ու կը լռէր, և ուր խնամքով նիգուած դռներուն հտին՝ եղկելի էակներ իրարու քով կուգային ու կը կծկուէին Վտանգին անդօհական սպասմանը մէջ, մինչդուռը անկուշտ Ոճիրը կ'արթննար, աչքերը կը չփէր, ու վերստին ձեռք կրանէր իր կոյր ու կործանիչ՝ զնացքը խաւարամած Հայաստանին մէջէն:

Քիչ յետոյ գիշերը պիտի ամայսնար, և մթութիւնը հետզհետէ թանձրանալով պիտի յաճախուէր դաժան ու անուոր ձևերէ . . . Բայց Սայքօ գեռ կը յամենար հոն, անտարբեր՝ մօտեցող Արհաւիրքին, անշարժ, իր յուսահատութեանը մէջ ծառացած, և իր աչքերուն լուսապայծառ սևութիւնը խելայեղօրէն յառած՝ Եփրատի մութ վազքին վրայ:

* * *

Գիւղին է՛ն աղուոր աղջիկն էր Սայքօ: Վայրի առատ գեղեցկութիւն մը, որուն հրաշալի ստեղծագործումին մասնակցեցան՝ երկար, տարփոտ ու արգաւանդ գիրկընդխառնումի մը մէջ՝ չըրջակայ բնութեան բոլոր յաւիտենական գեղեցկութիւնները: Լեռներու մայրական շուքին մէջ, հեշտալիօրէն, գրեթէ ակամայ, բարձրացաւ Սայքօին հասակը, նուրբ ու առօյգ միանգամայն: Գետին հեշտամոլ ալիքները, հազարումէկ գգուանքներով, փութացոցին հրաշակերպումը իր ակնապարար մարմնոյն: Գաշտերը իրենց սխրալի ծաղիկներուն խնկաբոյր ժպիտը հոսեցուցին անոր աչքերուն խորը: Ու երգող անտառին բոլոր ներդաշնակութիւններուն մէջ, Սայքօին մազերը՝ անոր ծոծրակին ճերմակութենէն խնդեցած՝ անոր կաթնաթոյր ազդերուն հասնիլ տենջացին, ու մինչև անոր ոտքերուն գարշապարները համբուրելու իջան:

Տասնընդոս տարեկան՝ արդէն կին մըն էր Սայքօ, զմայլելիօրէն կանխահաս կին մը, որ գիւղին տղաքներուն քունը վրդովող յաճախանքն էր այլևս, և որուն ետեւէն, ճամբաներուն վրայ, տարէցներն անգամ գլուխնին կը դարձնէին, անպարիշտ ու անգլխադրելի մղումով մը, հետեւելու համար պահ մը կշռաւոր ու սարսուտու երերմանը անոր անմահ շրջագծերուն ու մանկամարդ գիցուհիի անոր դանգաղ ու տիրական քալուածքին:

* * *

Չարաշուք օր մը, սակայն, Սայքօին համար հառաչողներու թուոյն վրայ աւելցաւ վայրագ հիացող մըն ալ: Ու Սայքօին աստղը մարեցաւ այն գիշեր:

Երիտասարդ Քիւրտ պէյ մը իր ձիաւորներով գիւղէն անցած ատեն, անսաւ Սայքօն, որ՝ կուժ մը կուշտին՝ աղբիւր կ'երթար: Հասան իր ձին կեցուց, իր հետեւորդներուն ալ հրամայեց կանգ առնել, ու քանի մը վայրկեան, սահմուկած ու յայրատ նայուածքով մը, Սայքօին ետեւէն նայեցաւ: Յետոյ ճամբան շարունակեց:

Ա՛լ բան մը չի կրցաւ Քիւրտին մտքէն հանել Սայքօն: Հասան, այն իրիկուն, վրանը մտաւ, նեղսիրտ ու խոժոռ, և իր բոլոր գեռատի կիներուն փութկոտ ու անձնամատոյց գգուանքները

եա հրեց: Կոնակը անոնց դարձուց, ու քնանալ փորձեց: Բայց իր աչքերը յամառեցան բաց մնալ, ու անոնց առջև տնկուեցաւ շարունակ Սայքօին գրգռիչ պատկերը:

Հասան ծամերով անկողնին մէջ ջղաձկեցէն տապալկեցաւ, ցանկութեանը մոլուցքէն հրդեհուած ու յագեցումին յապաղումէն կաաղած, մինչ անկիւնը, ստուերին մէջ, իր ողբալի կիները, քովքովի ծունգի եկած, կը լռէին, շուարումէ, վախէ ու տենչանքէ հեւասպառ:

Բարձերուն պլլումած, անոնց վրայ թալթլելով, Քիւրտը պոռլըտաց քանի մը անգամ.

— Հայուն աղուոր ազջիկը պէ՛տք է ինծի . . .

Իր տիրական դոհացումին դէմ արգելք ու պատուար չի ձանչցող կիրքին մոլեգին կաղկածիւնն էր ատ: Ու աչքերը տափանքով արիւնոտած, իր հարէմին աղաչաւոր մերկութեանը առջև, երկարօրէն թօթուլտալէ, կառչելէ, գալարուելէ ետք՝ թմրեցաւ ինկաւ Քիւրտը՝ Սայքօի խենդեցնող մտածումին տակ ջախջախուած:

Յաջորդ օրը, Հասանի առաջին գործը եղաւ Սայքօն առեւանդելու միջոցները ձեռք առնել: Նենդ ու խորամանկ ջագուկներ զրկեց Սայքօյին գիւղը, անոր վրայով տեղեկանալու, և՛ եթէ հընար էր՝ զայն թակարդի մ.ջ որսալու համար: Բայց երբ այդ կերպով իր նպատակին հասնելու անկարելիութեանը համոզուեցաւ, Հասան վճռեց իր ընելիքը:

Գիշեր մը, խուճապի ու անձկութեան գիշեր, Քիւրդ պէյը՝ իր սպառապէն ձիաւորներով՝ Սայքօյի գիւղին վրայ ինկաւ, արհաւիրքի ուրականի մը պէս:

Դռները մեծաշառուջ բացուեցան խորտակուած, և յուսահատութեան ու զառանցանքի վիթխարի վախատուն մը տանիքներէն պոսթկալով գիշերին ամայի մթութիւնը լեցուց:

Աղէտի այս մրրիկը ժամ մը միայն տեւեց: Երբ սարսափի ու քայքայման աղաղակները դադրեցան, անոնց վրայ իջնող մահասարսուռ լուութեան մէջէն, հեռուէն, գիւղին բացերէն, Քիւրտ ձիաւորներուն քառաթիւ վազքը լսուեցաւ, և անոր հետ՝ երկտառարգ ազջկան ոգեսպառ ու աղիւղոր մ ձայներ, որոնք օգնուլ թիւն կը պոռային:

Հասան՝ Սայքօյին տիրանալու անհամբեր՝ չէր ուզած յամենալ կողոպուտի ու տւերումի աւելորդ շահաւակութիւններու մէջ: Ան թոյլ տուեր էր իր հետեւորդներուն, որ իրենց համար ալ մէյ մէկ ազջիկ յափշտակեն, և հիմա՝ կիսամերկ Սայքօն իր կուրճքին սեղմած՝ անոր թարմ միսին հոտէն ու ու հպումէն դողահար՝ դէպի վրանը կը շտապէր հեւ ի հեւ:

Հոն կոյս վազրի մը պէս մաքառեցաւ Սայքօ՝ Հասանի կոյր տափանքին դէմ: Քիւրտը զայն միայնակ ընկճել չի կրնալուն զայ-

րացած՝ հրամայեց իր կիներուն, որ զանօգնեն իրեն Սայթօն զգեստնելու: Քրդուհիները՝ զրկուած էգի իրենց բաղձանքին ու ամուսնի արժանապատուութեանը մէջ խոշտանգուած, համակերպեցան սակայն իրենց տիրոջ անտեղիտալի հրամանին: Նախանձով ու սրբամտութեամբ սարսուղին՝ մօտեցան անոնք Սայթօյին, լերան աղջիկի իրենց ամբողջ կորովը թափեցին զայն անկողնին վրայ տարածելու համար, ու իրենց հուժկու դաստակերովը անոր ուսերէն ու սրունքներէն բռնած, ու գլուխին ետեւ դարձուցած՝ ներկայ եղան Սայթօի իրենց արուէն լլկումին:

Սայթօ՝ Հասանի հրակէզ ու լորձնուտ համբոյրին տակ՝ ընդերկար գալարուելէ, դիմադրելէ, աղերսելէ ու հեծկտալէ ետք, անզգալաբար աչքերը գոցեց գարշումի ու հեշտանքի տարօրինակ թմրութեան մը մէջ խորտակուած անէացած: Անտառին զգայնոտ ու արգաւանդ կուսութեանը մէջ բորենիին դժխեմ ունոցէն արձագանգուող հրաշալի դաշնակութիւններուն պէս՝ Սայթօյի կենսայեղջ միսին մէջ այդ պիղծ հպումը կարծես բռնաւոր սարսուտն արթնցուցեր էր տկամայ այլ անձողոպրելի բեղմնաւորումներուն:

Սայթօ, զգայազիկ, կոնակի վրայ փռուելէ մնացեր էր արիւնլուաջ անկողնին մէջ: Քրդուհիները արդէն հեռացիր էին վրանէն, ու Հասան՝ անդորրած՝ անկիւն մը երկնցեր իր չուպուխը կը ծխէր և իր գոհին դարձած, կարծես անոր ձիւնեղէն ու հրաշագեղ մերկութիւնը կը խմէր, կ'ըմբոշխնէր հիմա, զմայլանքի ու յագեցումի կարմիր, տամուկ նայուածքով մը:

* * *

Հասան երկու ամիս Սայթօն վայելելէն ետք, օր մը, գիւղին ճամբան առաջնորդեց զայն ու անոր ընկերուհիները, և թողուց որ ամենքը մէկ տուներնին դառնան:

— Գացէ՛ք, կեաժուրի աղջիկնե՛ր, գացէ՛ք, առանց ետեւնիդ նայելու...

Հայուհիները, իրիկուան դէմ, գիւղ մտան երամով, գունաթափ ու լալագին:

Չոհի ու յանցաւորի երեւոյթով մը գլխահակ՝ կուգային իրարու ետեւ, իրենց սպաննուած կուսութեան օգակիր ու յուզարկաւոր:

Սայթօ առջեւն կ'երթար, սակայն, դաժան ու սքանչելի, իր բաղդակից քոյրերուն համակերպութեան մէջէն՝ ընդգլուծի ու վրէժի դրօշակիր իր հոյակապ գլուխը վեր բռնած:

Առեւանգուածներուն այս անակնկալ վերադարձը մեծ իրարանցում յառաջ բերաւ գիւղին մէջ: Տուներէն դուրս թափեցան գիւղացիները, ուրախութեան աղաղակներով ու գոհաբանական օրհնէնքներով: Ու խանդակաթ գիրկընդխառնումներու մէջ արցունք

քի հեղեղներ թափեցան մաքրագործելու համար կարծես պղծումը, որուն ենթարկուեր էին այդ հէզ անպաշտպան աղջիկները:

Անմիջապէս, գիւղին ամուրի երիտասարդներէն շատեր փութացին կնութեան առնել կուսաղորդուած այդ դժբաղդները, և տէրտէրը ածապարեց մէկ օրուան մէջ օրհնել ամբողջ շարքը այդ սրգաւոր հարսնիքներուն:

Բայց Սայքօ չուզեց ընդունիլ իրեն եղած ամուսնական առաջարկը: Ռէս Մարգարին տղան էր իրեն թիկնածուն, ու Սայքօն ստանուեցուցիչ մերժումը գիւղացիներուն մէջ գայթակղութեան մը համեմատութիւններն սկսաւ առնել:

Իլուր իր ծնողքն ու մերձաւորները միացան զայն համոզելու, իզուր անոր աչքը խօթել ջանացին օրինակը միւսներուն, որոնք կարգուեր, տուն տեղ եղեր էին արդէն:

Սայքօն անդրդուելի կը մնար իր որջուտին մէջ, ու իրենները, խելագարած նկատելով զինք, գրեթէ յուսահատեր, ձեռք քաշեր էին իրմէ:

Եւ ճիմա, ամիսէ մը ի վեր, ամէն իրիկուն, եփրատի եզերքը կուգար Սայքօ, իր ցաւը դրկած, գիւղին ճնշող մթնոլորտէն և իրեններուն նեղացուցիչ մխիթարանքներէն հեռանալու, թեթեւալու պէտքէ մը մղուած, ու քիչ մըն ալ, կարծես, վտանգաւոր փորձութենէ մը քշուած, տարուած դէպի գետը:

Քիւրտ աչքին վրանէն դառնալէն յետոյ, հետ գիտեր ինչ յոգնած ու վրդովիչ կերպարանք մը առեր էր Սայքօն գեղեցկութիւնը: Տարօրինակ դաշկոնութիւն մը փեթուեր էր վարդերը իր կայտառ դէմքին, և յուզիչ անուշութեան, պաշտելի գառնութեան ու անսահման տրամութեան շնորհ մը դերեր էր անոր վրայ:

Սայքօ, երբեմն, սովորականէն աւելի մօռյլ կը թուէր ըլլալ ու ջղագրգիւ: Հրաւառ աչքերը հորիզոնին սևեռած՝ տենդոտ շարժումներ կ'ընէր ան, կարծես միջոցին մէջ աներևոյթ էակի մը դէմ մաքառելով: Եւ, յանկարծ, զայրոյթի ու յուսահատութեան ճիչ մը կ'արձակէր:

— Ա՛խ, շա՛ն որդի . . . ա՛խ . . .

Ու բռնուցքի կատաղի հարուած մը կը սպառնար իր փոքրին . . . Հոն էր ան, Քիւրտ Հասանին զաւակը, Սայքօի որովայնին բռնի ընկիւնը, որ իր դժնդակ դոյութիւնը կ'աղղարարէր անգիտակից ու անզոք խլրտումներով:

— Ա՛խ, շա՛ն որդի, շա՛ն որդի, կը հեծկտար Սայքօ:

Ու՝ խելայեղ՝ տկամայ մայրութեան իր իսկ կրած դժոխային բանալէն ազատելու ունայն գահալիքութեամբ մը՝ կը սկսէր վազել գետեզերքն ի վար:

* * *

Սայքօին յղութիւնը գիւղին մէջ իմացուեցաւ։ Ա՛լ անհանգուր-
ժելի գայթակղութիւն մըն էր ասիկա։ Պէտք էր Սայքօն ամուս-
նացնել անպատճա՛ռ։ Միւս լիկուած հարսերուն վաղահաս երկուն-
քը ոչ մէկուն համար զաղտնիք մըն էր, բայց անոնց անհարազատ
մայրութիւնը նուիրագործուելը էր եկեղեցիին սուրբ միջնորդու-
թեամբը։ Գեղջուկ բարեսլաշտութիւնը այսքանով կը գոհանար,
և անոր համար քստմնելի բան մը չունէր ցեղին արիւնը բռնա-
բարոյ պատուաստը։ Անոնք չէին հասկնար Սայքօին սուսայտանքը,
անոր անձկոտ խուսափումը ամէն մաքուր հպումէ ու համբոյքէ՝
երբ իր էութեան խորը կառչած, իր կեանքը խմելով կը կշտանար,
կը գինովնար, կը շարունակուէր Քիւրտին Նախատինքը։

Նորէն ամէն միջոց գործ դրին, Սայքօն համոզելու համար։
Ռէս Մարգարի բարեմիտ տղան, Գէվօն, կը հաւանէր իրը նկատե-
լու, ընդունելու Հասանին փինքը։

Եւ այս անգամ անուշ, ողորփիչ, համոզիչ խօսքերով չի բաւու-
կանացան, բարոյական ճնշումներուն՝ բռունցքի՝ բիրտ հարուած-
ներ ալ յաջորդեցին Սայքօի քնքուշ կուրծքին ու քամակին վրայ։
Բայց ան, անվկանդ, կը յամառէր տակաւին, իր նախատուած մի-
սին մէջ ըմբոստացած, և իրեններուն կամքին համակերպելու ան-
կարողութենէն նահատակուած։

Այն ատեն, գիւղին տէրտէրը ժամ տարաւ Սայքօն, գիշեր մը,
ու խորանին առջև պլպլացող դեղին կանթեղին տակ, հանգիստ-
ւոր ու խապոտ ձայնով մը, ըսաւ անոր.

— Սայքօ՛, աղջի՛կս, գիտցա՛ծ ըլլաս, որ դժո՛խք պիտի եր-
թաս, էրի՛ս, մրկի՛ս յաւիտեան, եթէ՝ չի կարգուած՝ զաւակ բե-
րես . . .

Սայքօ՝ իր գործելիք մեղքին ահագնութիւնէն սարսափած՝ հա-
ւանութեան խօսք տուաւ տէրտէրին, որ յաջորդ օրն իսկ սլակեց
զայն Ռէսին տղուն հետ։

* * *

Զմեռը չատոնց անցեր, գարունն էր հիմա։ Դաշտերն ու ծմակ-
ները ծաղկեր, ծածկուել էին խօլ կենսալիր բուսականութեամբ
մը։ Շրջակայ պուրակներուն հրճուանքին դարձող թռչունները ի-
րարու խելք կը թռցնէին իրենց երգերուն տարփական մոլեգնու-
թիւնովը։ Բարի մայրական գետը լայնցեր, աճեր էր նորէն, ու
խայտալէն, վեալիտալէն կը թաւալէր, կ'երթար, կեանք բաշ-
խելով հայրենի հողին։

Գիւղը, միջնորդարին պայծառութեանը մէջ խնդումներես, հին

օրերու իր թոյլ ու երջանիկ խաղաղութիւնը կ'ապրէր, երեժտկալով, որոճալով ու փառք տալով Աստուծոյ: Հեռուն, լեռներէն ու հորիզոններէն անդին ցրցքնուած ուրիշ հայ գիւղերէ ու քաղաքներէ անգագար բարձրացող քանդու մի ու խողխողման զծխեմ աղմուկը մինչև հոտ չէր հասներ:

Դեռ տարի մը չէր սահած Քիւրտ Հասանին չարաշուք անցքէն ի վեր, և արդէն գիւղին մէջ գրեթէ մոռցուած էր դժնդակ դէպքը: Դարաւոր սարկացումի մէջ ծնած, լուծ այդ էակներուն համար ըմբոստացումը — նոյն իսկ ունայն ու անկարող — չի գուշակուած զգացում մըն էր: Ու Քիւրտերէն մայրացած նոր հարսերը՝ ժպիտը դէմքերնուն վրայ՝ իրենց էրիկներուն կ'երկնցնէին նորածինները, որպէսզի համբուրեն զանոնք հայրական հոգեւին գուրգուրանքներով:

Իսկ Սայքօն . . . Ձէ', անիկա չէր մոռցած:

Ռէսին աղուն հետ ամուսնանալէն ի վեր բան մը չէր փոխուած իր փոթորկած հոգիին մէջ, ուր իր անպատուութեան վրէժը չէր դադրիր որոտալէ, միշտ աւելի բուռն, միշտ աւելի դաժան ու այլամերժ:

Երկար ու տաժանելի յղութիւն մը եղեր էր Սայքօինը: Անիկա գետեզերքը կը թափառէր, շատ անգամ, մազերը հովերէն ալէկոծ, աչքերը խողոր ու մոլար, ինքզինքէն փախչելու, հեռանալու անկարելի փափաքներով:

Հակառակ իրեններուն կողմէ թափուած սրտցաւ ջանքերուն զինքը հանդարտեցնելու և իրեն մոռցնել տալու աղէտին հալածող յիշատակը, անիկա չէր կրնար հաշտուիլ իր պիղծ մայրութեան գաղափարին հետ:

Իրեն այնպէս կուգար, երբեմն, որ հետապնդ ու դժպիտ ճակատագրականութեան մը կոյր քմայքովը՝ մահչ մը պիտի ըլլար իր ծնելիքը, ու Սայքօ ինքզինքը կ'ուտէր մաածելէն՝ թէ իր փորէն անցած իր արիւննովն ու կաթովը սնած այդ Քիւրտի կտորը, օր մը, հայ ազջկան մը ձեռքէն բռնելով՝ սուրբ խորանին առջև պիտի ելլար, ու ժամուն հաճութեամբն ու տէրաէրին օրհնէնքովը՝ պիտի պղծէր զայն, ու պիտի յաւերժացնէր Հասանին ոճիրը Հայուն արգանդին մէջ:

Ձէ', անհնարին մայրութիւն մըն էր ասիկա, որուն անարդ ու անճողապրելի հարկադրումին դէմ Սայքօի վայրի, մաքուր ու ունընտել հոգին կը ծառանար, դաժան ու սպառնազին:

Ու անաւոր օրը կը մօտենար:

* * *

Փոթորիկը գիւղին վրայ իր մոլեգնութիւնը կը թօթուէր: Այսպէս հոր հով մը անտառին ծառերը կը գալարէր, իր վիթխարի անձ-

կրթիւնը փչելով անոնց զանապական շուարումին մէջ, Լեւոնա-
կուտակիւթիսպոտ անկեր, ներկնքին վրայ հալածակոն, գէպի անծա-
նօթու հիւրընկալ հորիզոններ կ'աքորորուէին կարծես խուճուցա-
կան շտապով մը: Գետը իր հանդարտ ավազին մէջ յանկարծա-
կիւ եկած, կը փրփրար ու կ'ալէտանջուէր:

Ամէն էակապատանած էր անկիւն մը կամ երգիքի մը տակ:

Կին մը, միամկնակ, փոթորկին մէջ գուրս եկեր էր, ու ծանր
ու դժուար քայլերով կը յառաջանար գետեզերքն ի վար:

Սայքօն էր որ, տղաքերքի տղաբարացաւերն զգալով, առանց
մէկուն րան մը քսելու և մէկէն նշմարուելու, գուրս վազեր էր
տունէն, ու հոտ կը քաշկռտուէր հիմա, գէպի գեղին և ուժասպառ,
իւր գաղտնի ու տհաւոր որոշումին մէջ գերապիկուած:

Անոր աչքերը կը մթննային կամաց կամաց, ու գերապոյն ճիգի
մը մէջ խորտակուած, անլ քաղելու անկարող, Սայքօ ինկաւ,
տանտաւարեցաւ հոտ, թաց հողին վրայ:

Ծննդական վերջին գայարումներն էին, ու Սայքօ զգաց իր ար-
գանդին քայցոնին ու անկէ Գիւրտին գուրս ելլելը:

Այն ատեն, Սայքօ, իր ինը ամիս կրած նախապիւնքին քեռէն
հաղիւ թեթեւցած, աչքերը գոցեց զախ տեսած չըլլալու համար եր-
բէք, և իր կիթոսարունքներուն վրայ տաժանագինորէն կանգնե-
լով, իր արիւնին մէջ լողացող միտի կտորը փնտռեց տաքին ծույ-
րովը, ու՝ միշտ աչքերը գոց՝ ամբողջ ցեղի մը արիւնին վրէժովը
զօրապիկուած խելախեղօրէն, վալրագօրէն կոխկոտեց զոյն և իր
առջև զանգուած արիւնի, ու տիզմի քսամենիւ փոյտին վրայ կա-
աաղօրէն պոռաց:

— Սատկէ՛, սատկէ՛, շա՛ն զաւակ . . . :

ՄՈՒՇԵՂ ԵՊԻՍՏՈՊՈՍ

Վ Ե Ր Ա Դ Ա Ր Ձ

Երկուքին զահանգողի ճիչերուն, ու արցունքոս սղաղակներուն, իբրեւ կծու արձագանգը կ'լսուէին նաւալարին հայհուհւիները...

Ու փախստականը ալիքներուն դէմ կ'շարժէր իր ծերուկի դատակները, որոնց դնդերային ոյժը սպառած էին գործարաններու մեքենաները:

Կը լողար, կեանքի ու մահուան միջև, տարուբերուած, իբր թէ՛ ինքն ըլլար տարագրուած, փախստական Հայութեան մանրացուցալին խռացումը: Կը լողար դէպի հեռաւոր ափունքը, դէպի հեղերքը հայրենի հողին, ուր իր եղբայրները կուլային, թալաններու, բռնադատումներու, քարոյկուսեւ հրդեհներու կոծ ու կսկիծով, եւ ինք՝ փախստականը, դէպի իր վաթանը, իր խեղճուկ ծննդավայրը կը լողար, միայն հոն իր աչքերը փակելու համար:

* * *

Որչափ բարեկամներ իրեն պէս, կեանքի անորոշութիւններուն գիրկը ապրած, ասրեցուցած են բաղդին տառնձնաշնորհեալները, նոյն իսկ իրենց կեանքին գինով, իրենց միտով ու արիւնովը, ու տակաւին բոլոր այդ զոհողութիւններէն, բոլոր այդ ատուայտանքներէն վերջ, տակաւին կեանքը, հայրենի սօժախն հեղերքը քաշկռուած կեանքը հրապոյր մը ունեցած է իրենց հասմար: Պետոանոնցմէ մէկն էր Քյարբեղի գիւղերէն, երկար ատեն պէկերու մատապաճեղած, օր մը տեսաւ տողանցը այն յուսահատ կարուաններուն, որոնք ճամբաներուն եղերքը քաշկռուած, դէպի Ամերիկա կ'երթային, որտեղ, ու յուսահատներու երգը իրենց չորթունքին ծայրը: Բնագաւառի հարստահարուածներն էին անոնք, որոնք հակառակ կտոր մը հող իսկ չունենալուն գիւղին անկիւնը, իրենց հետ կը տանէին ծննդավայրի կարօտը, օտարութեան ժխորին մէջ լուալու իրենց սրտին ու հոգիին արիւնները:

Պետօ, հետեւեցաւ անոնց, այն անգիտակից այլատնչութեամբ, զոր մարդուս մէջ կը ծնցնէ հեռաւոր երկիրներու մէջ յաջողեալ տարփանքը, օտարութեան այն ցուրտ nostalgia, որ ազգերու քայքայումին միակ պատճառը եղած է, ինքն ալ ծնունդը բլլալով, հարստահարող բռնաբարութիւններու, որոնք իբրեւ ընկերական չափի մը կուտակումը, շարունակ ծլարձակեցան մեր գաւառային կեանքին շուրջ: Իր նմուշի ցաւերով մաշած կուրծքին տակ վրէժի կրակը հազիւ բաւականութիւն ունէր շրթներուն թեւադրելու անէծքի բառեր մը, դէպի անոնց հասցէին, որոնց դօրձած խրժուրթութիւնները պատճառ եղած էին որ օր մը ինքն ալ՝ իր եղբայրներուն պէս տարապրօւի մինչեւ Ամերիկա, տատանքի ու մաշումի ողորմօլի կեանքը ապրելու համար: Պետօ շատ ուշ կրցաւ հաշտուիլ իր նոր միջավայրի ընկերական կեանքին, եթէ պահպանուած թեւեթեան անողոք ճակատագրին հանդէպ ցոյց տրուած ակամայ համակերպութիւն մը կրնայ հաշտութիւն մեկնուիլ: Պանդուխտի այդ հիւժոյ ու տանջող հնչնութիւնները, իր կնոջ գրած արցունքոտ ու ազի նամակները, երկաթէ ճանկերով կը բզբտէին իր գեղջուկի սիրտը, որ գիշերի խաղաղ մթնշաղկներու անդորրութեան մէջ արթննաւ կը կոտորար. իր միտքին առջեւ կը պատկերադրուէր իր կնկան նիհար դէմքը, թնճուր մագերով շրջանակուած, տառապանքի ու հասրէթի դրոշմը իր ճակատին վրայ խորանուած: Յուսահատութեան շրթաշաղկիկ գիրկընդխառնումին մէջ մերթ րմբոսատցումի տհաւոր թափով մը ախլաւ ընելու փափաքը կ'արթննար, բայց մէկ կողմէն երկրին անիծապարտ սարսափը, իր քսակին նիհարութիւնը, ճամբաներուն ու ծովեզերքներուն վրայ ցցուող հիւրամերձ հոկոյութիւնները տուժապանքի նոպայ մը աւելի կուտային իրեն:

Աշխատեցաւ իր պանդուխտ եղբայրներուն պէս, հայրենիքէն բրտօրէն բաժնուողներու ցաւը իր մէջ, փարժուելու իր նոր կեանքին, ուր հոգիի խաղաղութիւնը ամառ գիշերներու փախստեայ առտւաններուն պէս, երկար լուսացայտք մը հազիւ գծած, կը մարէր շուրջի լուսաւոր խրոխճանքներու՝ բաւիղին մէջ: Պանդուխտը, իր երկրէն, իր օճախէն զրկուելէ վերջ, հիմա ինքզինքն ալ տարորոշուած կը զգար, ա՛յնքան անճանաչուած էր ինքն իր տեսողութեան, իր գատում ն առջեւ:

Տարիներ անցած էին, ու տարին քանի մը հեղ իր այրակարօտ կիրն՝ թուղթի կտորներու մէջ ծրարած նոր վիշտեր նոր տառապանքներ կը զրկէր զուլումի աշխարհէն, սարսափի, աւարառութեան ու սոսկումի նոր մանրամասնութիւններ, որոնք քայքայած էին իր ցեղին իր օճախին կենդանի շէնքը, աւերակելով տուն տեղ, և մուրիկի վիճակին հասցնելով իր հոգեհատորը, Զարդարը:

Օր մը, սակայն, բախտը ժպտած էր Պետօի. ան տեսաւ, թէ իր

կնոջ հիւսած քսակը, երկար տարիներ ամբած ու փոթփոթած մնալէ վերջ, յանկարծ լեցուած էր տոլարներով: Գրեց Ջարդարի, որ անմիջապէս ճամբայ ելլէ գէպի Ամերիկա, իբրեւ ճամբու ծախք գործածելով ներփակ փոքրակն պարունակած գումարը:

Ջարդար ցնցուեցաւ այդ նամակի ոճէն. հակառակ նօթութեան, քաղցի, զրկանքի բեռին տակ ողնաթեք՝ գերեզմաններու շուրջ դեգերող ուրուականի իր մշտաթափառումին, ան՝ ըմբոստացումը զգալ իր մէջ: Իր էրկան դէպի զարիպութեան մեկնումի արհաւիրոտ օրը անգամ մըն ալ կը վերածմէանար իր աչքին առջև, ան օրուան կարաւանը նորէն կը տեսնէր հիմա, յուզարկաւորներու մեռելական թափօրի մը պէս, ու ինքն ալ իբրեւ կենդանի մեռել ինքզինքը կը տեսնէր այդ միենոյն սգահանգէսին գիծը, օտարներու արհամարհոտ ու անտարբեր նայուածքին նշաւակ: Ո՛չ, նոյն իսկ տառապանքէն տրորուած կինը, բաւական ոյժ չ'ունի լքելու իր երգիքը, իր հիւզակը, որուն աւերակներն անգամ հակառակ բռնութեան և զրկումի հետքերը կրելուն, իրենց տակ կը թաղեն ընտանիքի ու հայրենիքի ամենէն նուիրական նշխարները, միշտ տաք, միշտ ներշնչող:

Ջարդար, երկար տառն պայքարեցաւ այդ գաղափարներուն դէմ. ու հակառակ որ իր նիհար ոսկորները ծծելէ դատ ալ բան մը չունէր կործանած գիւղին իր կիսափուլ բրշակին մէջ, տակաւին իր մէջ բաւական ոյժ կը զգար քաշելու իր ցաւերը, բաւական էր որ իր չօրցած մարմինին համար հիւրընկալ գերեզման մը գտնէր իր գեղի հասարակաց գերեզմանոցին մէջ, ուր հանգչած էին իր պապերը, իր դբայիները, և իր մէկ հատիկ գաւակը: Բայց իթէ նուիրական են գերեզմանները, հայրենիքը, գիւղը, օճախը, նուիրական է նաեւ էրկանը կամքը, կինը պէտք էր հնազանդէր անոր, ան, վատարնդին, իր ճակատագրին իշխող ոյժն էր, որ հիմա զինքը օվկիանոսներէն անդին կը հրաւիրէր:

* * *

Ջարդար հակառակ իր էրկան գիւղը հանգիստն ու գիւրութիւնը գտնելուն, հոն, Ամերիկայի հողին վրայ, տակաւին հայրենիքէն բաժնուած ըլլալուն ապաշուովը տառապակրած, չէր կրնար իր աչքերէն սրբել աղի արցունքները, զոր կարծես ովկիանոսի ալիքները առատացուցած էին: Բոլոր այն հողիներուն համար, որոնք հայրենի օճախն պաշտօնները մնացած էին իրենց բեղմնաւոր զգայնամոլութեամբ, չին կրնար բնաւ ըմբռնել ու և է չքեղ հանդիսագրութիւն, որ կարող ըլլայ մարել իրենց մէջ հայրենիքի առինքնող, պարտադրիչ ու յաւերժական ներշնչումները: Հակառակ կրուած զգայացունց յուսավորիպումներուն, հակառակ նոյն իսկ գո

ղութիւններով, թաղանթներով, ջարդերով ու հրդեհներով նախճիր-
ուած ու պատանդուած ըլլալուն, հայրենիքը, վաթսնը, իր թե-
լադրած միտո՞ր պաշտամունքովը, իր արծարծած ու հրահրած դի-
ցապաշտիկ պատկառանքովը, նոյն իսկ անժառանգներուն, հարս-
տահարութեամբներուն վր պարտադրէ իրեն համար ստո՞ւնելիք յար-
գանքին անմահութիւնը։ Եւ այդ անմահութիւնովը գինովցած մը-
տեռանդներն են, որ Հայրենիքը կապրեցնեն, աստուածացումի նոր
շողերով, հնութիւնն ու պատմութիւնը պատուանդան քրած անոր,
ու աղգային նահատակներու արիւնը ու ռոկրոտին, իբրեւ շաղախ
ու ատաղձ, անոր պանթէոնի քրդացումին համար։ Զարգար մէկն
էր Հայրենիքին անգիտակից գործաւորներէն, իր կնկայքովոր ար-
կարութիւններով հանդերձ. անո՞ր համար ապրած ու տառապած,
անոր համար զրկուած ու չարչարուած, ու հիմա անոր համար վա-
րօտակէզ՝ օտարութեան մատակարարած իր հանգիստին մէջ։

Երկու զաւակ ունեցաւ, պանդուխտի պառույ, որոնցմէ մին՝ աղ-
ջիկ, Մեքի կոչուեցաւ. և միւսը՝ Ճեֆի, ամերիկեան պորձորջուծով։
Ու այդ ծնունդները փոխանակ միմիջարանքը ըլլալու իր արիւնտ
սրտին, ա՛լ աւելի խշխշցուցին իր հոգին. չէ՞ մի որ անոնք, Մէ-
քին ու Ճէքին, յաւիտենապէս դատապարտուած պիտի մնային թաղ-
ուելու օտարութեան թխորին մէջ, առանց հայրենի հողը տեսնելու,
և օր մը, — գործաւորական կեանքի եղբրական տրիսուր անոնք
ալ ուրիշ շատերու նման, իրենց լիեանքն ուսմանը պիտի մուրային
գործարաններու մեքենաներուն վարչահոտ նիւթներուն մէջ։

Միտքի սա լլկող սեւեւամտածումը վերջապէս անկողին ձգեց
խեղճ կինը։ Ու հիմա մահուան արագ մերձեցումի պահուն, մոռ-
ցած իրենները, կը խորհէր միայն ուրուի մը պէս գինքը չարա-
տանջող իրողութեան մը վրայ.

— Օտար հողի մէջ ցուրտ պիտի ըլլայ գերեզմանաւ։

Եւ երբ հոգեւորքի դալուկը եկաւ ծանրանալ իր կկոցուած
աչքերը փակելու, գերեզմանային կտակ մը փափաք իր էրկան
ականջին.

— Զաւակներս ա՛ռ ու հայրենիք դարձիր։

* * *

Պետո հաղիւ քանի մը տարի վերջ անդրադարձաւ իր մեռնող
կնոջ ականջին միմիջարան խոստումին, երբ Մէքի և Ճէքի 6-7
տարեկան եղած էին։

Մեքենաները կրծած էին իր գործուորի միտք. առողջութիւնը
կանուխէն հրօժեղաւ տուած էր իրեն, չկրնալով գիմանալ այն թու-
նուոր միջնորդարին, որուն մէջ աշխատել հարկադրուած էին Ամե-
րիկայի Հայ գաղթականներէն շատեր։ Օտարութեան այլամերժ

հանգրուաններուն վրայ դէպի մահուան փոսը յառաջող գործաւորը արդէն իսկ մեռեալ մըն է իրեններուն համար: Եւ անոր գերեզմանի փակումին խնդիրը համըռուօրէն և ժամերու գործ է միայն: Հայրենիք վերագարծը, ոչ միայն կտակուած ժառանգութիւն մըն էր Պետօի համար, այլ և միակ ճամբան, որուն արահետներէն հազիւ թէ քաշելու ոյժ ունէին իր ուսքերը: Բայց Հայրենիքի դուռները փակուած էին իրեն նման դժբախտներուն առջև, Սուլթանական բռնապետութիւնը, առանց ընկրկելու երկիրը մատայնելու իր բարբարոս որոշադրութեան առջև, անողորմաբար սուլիններով ու մարթիններով աղեղած էր բոլոր անցքերը, փախստականներուն համար, որոնք Հայրենիքի կարօտախտէն վարակուած, նշկահելով սմին վտանգ, ու մերթ վստահած զեղծ պաշտօնեաներու կաշառակերութեանը վրայ, փախստեայ մուտքեր կը ստրքէին դէպի Հայրենիք: Պետօ լսած էր, թէ քանի՜ քանի՜ տարաբախտ փախստականներ մաքսանենգ նաւավարներու շահամուգձծութիւններուն տոկալէ, ու ծովի վտանգներուն դիմադրելէ վերջ, փախչած են իրենց անձնական աղատութիւնը, ու ձերբակալուելով ամբողջ ամիսներ բանտարկուելէ յետոյ, բռնի դուրս նետուած են երկրէն, այս անգամ նիւթապէս բոլորովին փճացած, քաղաւած վրձակի մէջ: Պետօ այս ամենը ունկնդրած էր իր զրծ ըստ հայրենակիցներէն: ու հիմա ինքն ալ՝ Կիպրոս գալէն վերջ, ինքզինքը հարկադրուած կըլլար մի և նոյն վտանգաւոր փորձին ենթարկուելու: Չենք մեղադրեր զինքը, հայրենաբաղձ պանդուխտներն ու աղատութեան դատին նուիրուած ուխտաւոր Յեզափոխականը ծածուռի կը նմանին: Փլցուր այդ թաշտենին բոցը, որչափ անգամ որ կուգես, և ան առանց յուսահատելու յարատեօրէն պիտի շարունակէ իր քանդուած բոցը վերաշինել: Միևնոյնը պատահեցաւ նաև Հայկական կեանքին մէջ: պանդուխտը չընկըրկեցաւ արգելքին ու աքսորին առջև, ու շարունակ իր մուտքի փորձին դիմեց, և յաճախ յաջողեցաւ նոյն իսկ զինուած պահպանութիւններու քթին տակ: յեղափոխականը չընկրկեցաւ դժուարութիւններուն տալէ, ու շարունակ իր արիւնոտ քայլը ստացուց սարէ սար: ու երկուքը—պանդուխտ, ու յեղափոխականը—իրենց գողունի մուտքով՝ Հայրենիքի վերաշինութեանը նուիրուեցան, կիսափուլ պատերու յենած:

Պետօ խաչակիցից իր կուրծքը, Մէրին ու Ճէքին գրկած, ու հետը առած իր մէկ հայրենակիցը, նաւակ մտաւ:

Գիշեր էր: Կիպրոս սև երկար հրէշի մը պէն, որ ամպերու ճերմակովը տպաբոցուած է, կերկարէր ծովուն ընդմէջէն: Հովին սոյլը միայն՝ գողուած առագաստին շփուելով, կը շէր իրենց գլխուն վերև, ծովին շուռչը միայն տաշտած և նաւակին տակէն կը սողար ու նալով, ու խառնուելով համատարած ալիքներուն հետ, որոնք զա-

կատարեց վիշապներու պէս մէկզմէկ կը խթանէին: Երկու մեծերը անձկութիւնով ու սրտի պիւռմաներով լեցուած էին վազուան անստուգութիւններուն առջև, մինչ Մէրի ու Ճէքի հրեշտակներու քունը կը քնանային այդ խուճապող ալիքներուն, այդ ալեկոտոր անստուգութիւններուն գիրկը:

Առաւօտը ճեղքուելու վրայ էր արդէն, ու նաւակը՝ Կոռիկոսի ծովափէն բաւական հեռու՝ ամփոփած իր առաջատար: Նաւավարը, վատ ու անհաւատարիմ իր սակարկութեան, հեռաւոր ափունքը անոնց ցոյց տալով. «Ծովափը պահապան զօրքեր կան շարունակ ըսաւ, ես չեմ կրնար ինքզինքս ալ վտանգել նաւակս մինչև ափունք քշելով. պէտք է լողալով կտրէք սա անջրպետը, ու աշխատիք ձեր կաշին փրկել»:

Պետո իր ընկերոջ նայեցաւ, և այդ նայուածքը յուսահատութիւն էր ամբողջ, նայեցաւ իր քնացող զաւակներուն, ու անոնց անմեղութիւնը՝ վտանգին անգիտակ՝ արցունքներ հոսեցուց իր աչերէն: Բայց անողոք էր նաւավարը, և պզտիկ յապաղում մը կրնար բազմապատկել արդէն իսկ գոյութիւն ունեցող վտանգը:

Ծերունին առանց վարանելու հանեց իր զգեստները, քանի մը մանր գրամ ծրարեց իր կարմիր թաշկինակին ծայրը, ու զայն իր վիզին կապեց: Ծով նետուեցաւ, իր բազուկներուն ոլոր փորձելու, տեսնելու համար, թէ պիտի կրնա՞ր գոնէ իր զաւակներէն մին չալկած լողալ. թողլով որ միւսը՝ իր ընկերը կրէր: Բայց արդէն առաջին շարժումին, Պետո քշուեցաւ ալիքներէն, իբրև շիւղի կտոր մը...

* * *

Մէրիի ու Ճէքիի զահանգողի ճիչերուն ու արցունքոտ աղաղակներուն, իբրև կծու արձագանգը կը լսուէին նաւավարին հայհոյանքները...

Հապիւ մէկ երկու անգամ կրցաւ ջուրերէն վեր բարձրացնել Պետո իր գլուխը. իր մարմինէն կտրուած գտնկ մըն էր կարծես գլուխը, և կարմիր թաշկինակը կտրուածքին արիւնոտ բունը ըլլալ կը թուէր: Այդ ալեծփռօղ մարմինը պիտի չկրնար գիմանալ ալիքներուն, մաքառումը, ո՞րքան ալ յուսահատական, ո՞րքան ալ կորովի եղած ըլլար Պետոի կողմէն, տակաւին չէր կրնար յուսադրել մէկն այն մխիթարական արդիւնքներէն, որոնք իր և զաւակներուն կեանքերը պիտի փրկէին: Բիրտ, անողոք այժմի հանդէպ հիւլէին պայքարն էր մղուածը: Պետո գիրկ գրկի կը մղէր կախը, մերթ անդնդասող, մերթ ալիքի մը գաւակը նստած, իբր արշալուսին մէկ ոսկի ճուռգայթը կուգար զրուագուիլ ալիքներու արծաթին վրայ, ու յետոյ նորէն մահուան ստուերը, տիեզերական խաւարի

սարսուռներուն պէս, կը պատանքէր իր էութիւնը, իր մէջ խլրտող կեանքի յոյսին վերջին կաթիլն ալ, արշալուսի կարմիրներուն հետ թաղելով ցուրտ ու խոնավ պատանքի մը մէջ: Ծերունին ալ չփորձեց պաշտօնը շարունակել ալիքներէն իր վանկին ներարկուած գիտութիւնը, վայրագ օրօրի մը պէս քնացուցած էր զինքը, ու թողուց, որ ալիքները աւարտեն իրենց սկսած ողբերգական գրուագը:

* * *

Նաւավարը քակեց նաւակին թեճակները, երկար ատեն ցուրտ հանգիստեսը ըլլալէ վերջ այն յուսահատական գօտեմարտին, զոր կը մղէր Պետո ալիքներուն գէմ:

Նոր հայոյսնք մըն ալ, ու ահա նաւակը գէպի բաց ծովը լողալ սկսաւ: Մէրի ու ձէքի կը հեծկտային, միւսները հազիւ համարձակութիւնը կունենային դէպի ետեւ գողունի նայուածք մը նետել այն շարժուն գերեզմանին վրայ, ուր պահ մը ստալ բնութեան բիրտ ոյժը անողոքօրէն խաղացած էր տկար կեանքի մը հետ:

Նաւակը կը յառաջանար մարդու մը պէս, որ ինքզինքը մոլորած կը գտնէ մացառուտներու կամ լեռանցամէջի գերբուկներուն վրայ: Նաւավարին ոճրագործ գիտակցութիւնը հետզհետէ կ'արթննար, տուտուան ցուրտ հովէն ապտակուած, ու խղճի խայթը գտնէ այս անգամ իրեն կը թելադրէր մնացողներուն կեանքը ապրեցնելու հարցը: Պետոի յուսահատ մաքառումը դարձի բերած էր նաւաստին: Եւ երբ ան խորասուզուած իր միտքի գելուսներուն գիրկը, պատկառոտ երկչոտութիւնով մը կը դիտէր հեռուի ափունքը, տարաբաղձներուն ու զրկեալներուն հայրենիքի առաջին հանգրուանը, որ ծուղակի մը պէս լարուած կը մնար փորձութիւններով, վտանգներով, չարաշուք գիպուածներով յուսթի: Դիպուածական նաւակ մը, որուն նաւաստիները աւելի փորձ ու աւելի գիտակ ծովեղերքի գաղտնիքներուն, դժբաղձները դէպի ցամաք փոխադրեցին, որ կ'ալրոսցի նաւավարը, ծանր շատ ծանր բռնէ մը պրծած մարդու մը մտատանջութիւնով, արագ արագ կը թիաւարէր, ետեւէն ձգած՝ խղճի խայթը, որ կ'երկարէր նաւակին ձգած ճերմակ հետքին վրայէն:

* * *

Ինծի յանձնուեցան երկուքը—Մէրին ու ձէքին—երկու կայտառ զուարթ մանկիկներ, որոնց գէմքին վրայ արեւելքցիի զուարթ կարմիրը հմայքոտ ճառագայթ մը աւելցուցած էր իրենց ամբերիկեան իրահամարձակութեան:

Տխուր հակաբուժիւն:

Իրենց հայրն ու մայրը պանդուխտներ էին ամերիկեան հողին վրայ, անընտել անոնց լեզուին, բարքերուն, սովորոյթներուն, հիւ մա իրենք են որ քուն իսկ հայրենի հողին վրայ պանդուխտներ, օտարներ հղած են, քանի որ անգլիերէնէ զատ բան մը չեն գիտեր ու չեն հասկնար մեր լեզուն: Ազգերու խորթացումի ու օտարացուման ցաւալի իրողութիւնը լեզուին, մայրենի լեզուին կորուստովը պատուաստուած է անհատներու վրայ: Մէրի ու Ճէքի ազգային մահացումի պատուաստը ունին, և եթէ անոնք մնային օտարութեան գիրկը, ապահովաբար վաղը իրենց կորուստը մեր կորուստը պիտի ըլլար: Այդ ազգային կորուստը մեզի խնայեց կտակը մահամերձ մօր մը, որուն միակ զգացումը, բովանդակ յոյզը Հայրենիք վերագառնալու, անոր համար ու անոր գիրկը ապրելու գաղափարը երկնած էր:

Միամիտ հաւատք, որ սակայն՝ ազգերու և հայրենիքներու վերածնութեան արիւնոտ խանձարուրքը եղաւ միշտ:

ԹԼԿԱՏԻՆՅԻՆ

ԳԱԻԱԹ ՄԸ ՄԻԱՅՆ^(*)

Ժողովարանին զանգակը մէկ երկու շարաթ վերջը, օրը երեք անգամ, օրը չորս ու հինգ անգամներ տենդոտ շնչոտ մը կը տարտըղնէ, հո՛ւս եկէք, հո՛ւս եկէք, շո՛ւտ վազեցէք . . .

Ժողովարանը իրարու վրայ ամէն օր կարեւոր խորհուրդներ մը կը կատարուին: Որոտագոչ աղմուկ մը եկեղեցիի անդամներուն մէջ, որոնց կարգին շատ աւելի Պ . . . երու աղաքն են որ պողալու աստեւնին պատերուն ծեփերը վար կ'առնեն, օ՛հ, չէ, եղբայրներ, չըլլար այսպէս, գայթակղութեան քոսկալին կ'ըսեն ասոր, դուք ի՛նչ կարծիք ունէիք ժողովուրդ, կ'ըլլա՞ր այսպէս, մենք զատուեցանք որ . . . մենք ճշմարիտ աւետարականք եղանք որ . . . մենք զինք իբր պարկեշտ ու նորոգուած եղբայր մը եկեղեցիի անդամ ճանչցանք որ . . . բայց ան հիմա մեր բոլորիս ալ խէրն անիծած եղաւ:

Այո՛, այո՛, շատ շխտակ կը խօսին Պ . . . եան եղբայրները, ջնջիլ, ձգել ու անունն ալ բոլորովին մոռնալ պէտք է, վրայ կը բերուի ունկնդիր ժողովուրդին մէկ մասին կեղմէ, միւս շատերը Բազդիկ Պաղսարին կարծիքը կը պաշտպանեն, որ Պ . . . երու հաւ կառակը պնդող մեծ ձայնն ունի, սխալ էր հասկցո՞ր կըսէ աս վերջինը, եղբայրներ՛ր, սխալ հոսկայողութեան մը հետեանքով անմիջապէս վճիռ չարձակուիր, խմուածը գտաւթ մըն է միայն, ան ալ ի՛նչ ստիպումով, ի՛նչ չափ զօրով, դուք ալ ըլլայիք ուրիշ կերպ չսխալ ընէիք կարծեմ, ի՛նչ կըսէք ժողովուրդ, դուք կը հաճիք, բերան մըն ալ մեզի համար բացէք:

Ունկնդիրներ մեծ մասով անգամ մըն ալ Բազդիկին թմբուկը կը զարնեն, բայց բան մը չարժէր իրենց հանած ձայնը, անդամ ըստածներու մեծամասնութիւնն է որ Պ . . . երու կողմը կը պաշտպա-

* Տես Թիւ 2, էջ 170:

նէ, ան յայտնի պատճառով որ լսած կըլլան թէ Բաղդիկ մօտ օրէն իր պաշտպանածին հետ խնամիական կապ մը պիտի հաստատէ։ Վաղը ան երկուքին միացած ազգեցութիւնը ամեն հաւանականութիւնով իրենց շահերուն սպառնացող փորձութիւնը պիտի ըլլայ։

Ջնջել, եղբայր, ջնջելը միայն փայթակղութեան առաջքը կառնէ։

Յովնան մըն ալ թող պակաս ըլլար, մանաւանդ թէ արդէն այսպէս կը պահանջեն նոյն իսկ եկեղեցիին շահերը, որոնց պատասխանատուութիւնը ժողովուրդէն առաջ, անդամ եղբայրակցութեան վրայ կը ծանրանայ։ Շալճին բացակայ այս վերջին ժողովէն, ու նոյն իսկ գեղէն ալ իր առուտուրին բերումովը, երկկնքէն երկիր՝ մեղաւոր հրեշտակ մը կը նետուի, այնպէս որ ա՛լ ան անկումէն յետոյ հասարակ ժողովարանականի մը իսկ պատիւը չունենար։ Այսչափ արագ կը փոխուի իր վրայ ձեռնած համարումը, ժողով կամ ժողովուրդ այսչափ բծախնդիր միջամտութեան մը կարտօրան պատժելու այն մէկը, որ այնպէս կը անսնէին թէ՛ քիչ մը լայն կը նստէր ժողովարանին մէջ, ամէն օր հարսնեորի մը հագուստով կերեւար հոն, ու անոր աւելի անտանելիութիւնը, որ հիմա կը խօսի, ան է եղեր որ ժողովարանին մէջ աղօթքի տան, մինչ ուրիշներ աչքերնին խրելով ինքնամիտի վերացումներու մէջ կըլլան, ինք նոյն առաջ իր թարթիչներուն տակէն պահ պահ կնիկներուն կողմը կը հայի եղեր, կատարեալ բողոքական մը չէր կրսն։ Ինք ժողովարան գալու ատենը թող կուտար որ իր կնիկն ալ ժամ երթար, այս բանը քիչ մըն ալ բուն իսկ իր բարեկամ աղօթականին շրդերուն դպած էր օրին, բայց նա կը ծածկէր իր զգացումները ու կարիւր է այդ իսկ պարագան ըլլար արգելիչ միտի պատճառը, որ Բաղդիկ չուղէր արտօրալ իր աղջիկը Շալճիի պէս կէս բողոքական տունի մը հարս տալու։

Պ. . . ներ կը շահին ան, ինչ որ միտքերնին դրած էին. քաղաքէն միսիոնարն ալ եղածին հաւանութիւն յայտնող պատճառ կան թուղթ մը կը նետէ անոնց առջև։

Մէկ քանի օրեր վերջը, բանադրուած պարոնը տուն դարձած կիմանայ բաները ու պահ մը ապուշ կապրի. կամ աւելի շիտակը, լուռ միացողը կըլլայ այն որոշումին հեղինակներուն դէմ ու անոնց անուաններուն վրայ կը կճոցնէ ակօսանքը։ Բաղդիկին բարեկամութեան չափն ալ աչքի տակ կը բերէ, բայց կարժէ՞ փորձել բնի մը, քանի որ լսած կըլլայ նաեւ թէ՛ անոնց ըրածներուն հանդէպ ուրիշ բարձրագոյն մարմին մը միսիոնարութիւնն ալ է եղեր, միսիոնարը հայ տէրտէրը չէ որ մէկ գոյլ գինիով հօթը մահացունելը ներէ։ Մարդուն առուտուրի պարագաներն ալ այնպէս են աս վերջին օրերը, որ քիչ մը փր չունչ առնել տալն անգամ վտանգաւոր յաւակնութիւն մը կը խորհի։

Ձայնը վար կը դնէ ու տոնին մէջ ինքնամիտի՝ խոշորկեկ գիրքի մը վրայ կը կախէ գլուխը:

Այս վիճակին մէջ իրեն այցելող բարեկամները իրմէն այն տալաւորութիւնը կը տանին, կը վկայեն թէ՛ մարդը հիմա ինչպէս առաջ ալ մեղրիկ մեղեսիկ քրիստոնեան կը մնայ, գէշը անոնք, որ անոր պէս մէկը գաւաթի մը մէջ խեղդելու անիրաւութիւնը ըրին:

Բանը հոն սակայն որ խոստովանանքի կ'մ վկայութեան մը այս կերպը ուրիշներն ալ յայտնեն ու խօսքը մինչև այնինչ ամպիոնը արձագանգէ:

Անոր միակ փափաքն է կորուսածը գտնել ժողովարանին մէջ, վարկի վերադարձը կամ եկեղեցիի անդամակցութիւնը անգամ մըն ալ, ինչո՞ւ չէ, ապաշխարող մեղաւոր մը ողջունելու համար երկինքի սերոբէններէն առաջ արգէն, հոն, քաղաքի միախոնարն ալ պորտ կը նետէ:

Դատապարտուած մարդը այսպէս շատ օրեր բուն գործն ալ մոռցած՝ խիստ ապաշխարութեան մը կենթադրէ ինքզինք, միշտ կազօթէ, միշտ Ս. Գիրքն ունի ծունկերուն վրայ: Խոշոր աղիւսի մեծութիւնով Ասատուածաշունչ մը, որ օրին մէկը միախոնարն է նուիրեր իրեն, անոր հետ ուրիշներ ալ կան ձեռքին: Ետակ թէև, բայց անոնք մանր գիրքերով են, ինք աւելի այն մէկը կը սիրէ դորձածել, որ ոսկեգօծ կողքին հետ խոշոր ալ տալս չի մը ունի: Բացած երեսին մանրագիծ վկայութիւններն անգամ աչքէ չի վրիպեցներ, կարգ մը բառերու վրայ քմայքոտ եղանակներ մը կը կզկզայ որ երգարանինը պիտի ըլլան:

Սարճը՝ Բան՝ Աբրահամի կինը կամ քոյրը, աս անունը գլխինչի մը շեշտովը կերկարածգուի իր բերանէն, Սառուսան, Աբրահամ յայտնապէս սուտ մը ծամեց իր գեղեցիկ կնկան համար: Գիշերները Ս. Գիրքով լրացուցած՝ առատուն կանուխ գէմը եկողին ալ կը պատմէ որ՝ բոլոր տառերը միածին գառնուկին հետ խօսեր է, ճիշտ գէմ գէմի նստած խօսեր է գառնուկին հետ:

Ու պարոն Շալճի գիշեր մըն ալ Ս. Գիրքին հետ: Գիշեր մը, սեւ գիշեր մը, որուն յաջորդող ցորեկն ալ գիշերի մը մութովը պիտի սլարուրէ իր տունը: Այն իրկունը պարոնը— իր խոշորակազմ այն ընկերին՝ Ս. Գիրքին հետ կտալի նորէն, աքաղաղը երկու երեք բերան խօսելէ վերջն ալ ինք նոյն անկիւնը, ու նոյն գիրքին վրայ կը մարմրցնէ աչքերը, որ ալ յայտնի է թէ չեն կրնար դիմադրել ու նոյն իսկ գիրքին ալ չեն կրնար տեսնել:

Պարոնին կինը պղտիկը կուրծքին ծծցնելու առած՝ մեղքնալով էրկանը գալարքներուն ու հատնումին, մեղմով մը չրթունքը կերերցնէ ըսելու որ քիչ մըն ալ վաղը կարգայ, մեղք ետ, էրկի, քիչ մըն ալ վաղը պէյէ կարգաւիւրդ, կը հծծէ Վարդեր: Գորովոտ զգացում մըն է կնկան յայտնածը, որուն պարոնը անմիջապէս պատաս-

խոսնելու վիճակ չունենալով, մրափի խրխուղակներ մը կը լսցնէ գլուխին աս ան կողմը շրջել կախելովը ուսկէ ազատելու համար պահ պահ ջգուտ շարժումով ամփոփում մը կը փորձէ թէև, կը բանայ աչքերը կարկամ ու քիչ մըն ալ ապուշի թարթուածքով, գիրքին կը շիտկէ, բայց նա նորէն նոյն անկումները կունենայ, նոյն խեղճ գրաւթեան մէջ կը գալարուի. կինը հեղ մըն ալ կը կրկնէ ըսելիքը, «քեզի մեղք է, քիչ մըլ ինծի մեղք է ա ճանըմ, ել հիմա անկողինդ գուտ, հանգիստ մը ըլլէ, մնացածը կրնաս վաղն ալ կարգալ, առտուն ես կանուխ պիտի ելլմ, կանուխ՝ հաց պիտի թխիմ, էն, էն».

Պզտիկը ծծցնող մօրը խօսքը անաւարտ տակաւին, նա այն տեսակ հարուած մը կընդունի երեսին վրայ, որ կզգայ վարկինապէս թէ՛ տունին ձեղունը իր բոլոր ծանրութիւնով իր գլուխը կը փլի, վո՛ւյ, անօրէն մարդ, քոռցուցիր, քոռցուցիր, վո՛ւյ տունս աւրաւ... կը ճչէ այս կինը ցարսափահար ու գետնէ գետին ճանկընաւորելու խելայեղ վիճակի մը մէջ: Պարոնին ոտքերուն տակ, վիզէ կտրուած հաւ մը կը ցատկոտէ կամ վիրաւորուած այծ մը է, որ կը մկկայ, վո՛ւյ, անօրէն...:

Արթին գազան մը կը գառնայ յանկարծ ու սև գիշերի մը ծոցին մէջ, իր կնկան աչքերն ալ միեւնոյն գիշերին վարագոյրովը կը փակէ:

Ձեռքին աղիւսի ծանրութիւնով գիրքը լողբարի մը թափովը կիջեցնէ կնկան երեսին, հետեանքը անմիջական կ'ըլլայ, կնկան աչքերը «սև ջուր մը կ'իջնէ ու անմիջապէս արդէն կոյր մը կատարեալ, որու գէմ տասը արեւներ ալ բռնուին, երբեք չի տեսներ»:

Խեղճ կնկան իրաւ որ տունը կաւրի: Այդ գիշերը որ հեշտ չի լուսնար, ու բոլոր այն ցորեկները, որ անլոյս գիշերներ կանցնին երեք-չորս զաւակներու մայր եղող կնկան մը վրայէն, ընտանեկան աղէտներու շատ մը տեսակներուն մէջ բոլորովին նորն ու ահաւորն է որ կ'աւելցնեն:

Բայց յանցանքն ի՞նչ այս կնկան, հիմա ու առաջ ալ ի՞նչ մեղք ունենար: Պարոնը կըսեն իր աս ապաշխարողի ծպտանքին մէջ, երբեմն նոյն իսկ իր վրան գլուխը բզբտելու նեղսիրտ նոպաներ կանցընէ եղեր, թշնամիները գիտէր արդէն, վերջը բարեկամ Բաղդիկին տեսակէն ալ հասկցաւ, ու աս կարգով ատեն կունենայ, կը մտածէ նաև որ զինք ու իր կացքը չի տանողները իր գիտցածէն շատ աւելի մեծ թիւ մը ունին գեղին մէջ, ծանօթ խնդիրը շատ բան հասկցուց իրեն, գաւաթ մը գինի, գաւաթ մը միայն, այնքան մը ու աւելին Քրիստոս ալ խմեց, վկայ Աւետարանը ահա, որ ոչինչ ունի սուտ կամ սխալ: Փարիսեցիները սակայն, այն վատհոգի աճպարարները, անոնց մէջ էն ցածամիտը Բաղդիկ Պաղսարը մասնա-

ւորապէս, որ գայթակղող ժողովուրդէն վախնալ կեղծելով՝ այն ինչ ժողովին ասենը ամենքէն առաջ ինք կըլլայ համակերպողը իր նկատմամբ արձկուած վճիռին:

Յոյրը ասոնց ու այս կարգի երևոյթներուն հանդէպ ինք անգոր վրիժառուի մը յուսահատութիւնը կտեննայ, կամ գործի մարդու նկատումներովը կապրի ըսէք, — ասոր անոր հետ ինչո՞ւ ճանկրուտուելու փորձերը գուցէ աւելին առժեղ տան իրեն, լաւը համբերելն է նորէն, լաւագոյնը միայն քրիստոնէական համակերպութիւնն է ապահովապէս, ինչ որ իր տունը մանող ելլողին ալ այնքան որոշ ցցուցած ըլլալու համար՝ խոշոր այն գիրքը կը պահէ ձեռքին մէջ ու զայն գիշերն ալ կը կարդայ:

Այն գիշերը, սարսնին վերին աստիճան անձկոտ մէկ նստալին, կ'երևի ճիշտ այն պահուն, որ միաժին գառնուկը, իր կեղծաւորի ցոյցերէն ձանձրանալը կը յայտնէ իրեն ալ ես, Վարդերի պէս իր բարի կիներն ալ եղջերաւոր սատանայ մը տեսնէ:

Սատանայ այս կինը անով մանաւանդ, որ մինչև ան ասուն իր հայեացքներուն հետեւող մը չերեւալով մեկտեղ՝ միշտ ալ պատճառ մը մնացեր է ու կը մնայ որ աժամ չաժամները համար հազար անուններ տան իրեն, կէս կէս մըն է ըսեն, կապիածելի բողոքական մը կամ լրտես մը ժամուն հաշիւին որ անորը կը մնայ կրսն, ինչպէս իր կինը ժամունը կը պահէ տախալին: Պարոնը ամէն բան մէկ անգամէն միտք բերելու համար դեռ կը յիշէ որ Բաղդէիկի պէս մէկուն այն ցուրտ վերաբերումներուն շարժառիթին ալ իր կինն էր որուն երես չէր տար Վարդեր ու ամէն անգամ ալ թթուած գէմքով մը անցած անոր առջեւէն:

Բաղդէիկին աղջկին ալ իր տունին հարս չի կրնար ըլլալ եղեր, ինչո՞ւ — որովհետեւ հայ կրօնքին ու սովորութեան մէջ այնչափ մը մօտուոր ազգականի հետ այնպէս բան մը չէ տեսնուած: Մեծ բան ցանքը Վարդերին, որուն քառութեան համար աչքերը կուտայ ու կուլայ միայն, այն գիշերը, այն ցորեկը ու բոլոր օրերը կուլայ միայն ու կուլան տունին պատիկներն ու ծակերուն ծղրիղներն անգամ:

Շալճիին տունը լաց ու շիւան ամէն օր, ու պահ մը ամբողջ գեղը կըլլայ մղմղացողը կնիկան մը գլխուն իջած այն «կարմիր ձոնին» համար: Ոճրադործը ինք ալ բան մը կը քմէ՞ տէքերէն — ո՞վ գիտէ, միայն թէ՞ ինք կըսեն անգամ մըն ալ ինքզինք մուտք մը զգալով ժամաւորի ու ժողովարանականի այնքան արդար ցատումով արձկած քարերուն տակ, կամաց մը դուրս կելլէ ճգնարանէն ու կինը գեղէ գեղ մինչև քաղաք, մինչև այն ինչ քաղաքները բժիշկներու կը տանի, կը ներկայացնէ, խղճահարի ստրջանքով ապուշ ցած խնթ մը, քարէն փայտէն ալ օգնութիւն, զարման կը կողկողայ, բայց պարս գ յոգնութիւն, թէև ինք հանդիպածին իր տո-

բողջ հարստութիւնը կը խոստանայ: Էն մասնագէտ բժիշկներն անգամ յուսահատ իրենց անձեռնհասութիւնը կը խոստովանին: Մեծերի աչքեր իրապէս, որ բնաւ ճար չիկայ դարմանելու:

Կերևակայէ՞ք հիմա թէ՛ Արթին իր այս նոր մեղքին հետեւանք՝ վը ի՞նչ տեսակ դժոխք մը կը գտնէ իր տունը: Դժոխք ու աւելի բան մը ըսէ՞ք երբեմնի աս ընտանեկան խաղաղիկ բոյնին, ուր հիմա էրկանը ձեռքովը կուրցած կին մը սըկէ հոն քայլ փոխելու համար պզտիկներուն օգնութեան կը դիմէ ու պատերը խարխաբելով կը հասնի տեղ մը:

Այլ ասեղ, միրատ չի կրնար բռնել, ա՛լ երբեք առջինն պէս: Իրիւս առտու քրքրցուելիք կերակուրի մը համար երբ մառանը կը փորձէ մտնել, երբ անկէ թոնիրին եզերքը կը դառնայ, զոյգ ձեռքերը մարմինէն միշտ առաջ բռնած, աչքերն ալ լայն լայն բանալու բնադրով մը, բոլոր այս կերպերուն մէջ, ոտքերու վրայ կանգնած դիակի մը պէս կը քաշքշուի ու գլուխը ճակատը միշտ նոր փորձութիւն մը ու ամէն պահուն նոր ցաւով մը կը խլխշայ:

Մեծ տղայէն զատ միւսները երեք պզտիկ խլիճներ, վերջինը ծծկան մը տակաւին, ասոր ու միւսներուն ալ տուած նեղութիւնն ու սրտմաշուքները Վարդերի ոսկորը հալեցնող ցաւերը չըլլան, էրիկը կը տեսնայ այս բոլորը ու գեռ շատ աւելին կը տեսնայ, ինք որ հիմա շատ օրեր արդէն տունէն չի զատուելու ստիպողութենէ մը կաշկանդուած կը մնայ, տունէն դուրս ամօթն ու այսպանքը կսպասեն իրեն: Դուրսը կամ ներսը կղզայ իր վիճակին ծանրութիւնը, բայց ինչ ընել:

Անտանելի մըն ալ ան չէ՞ որ հիմա մօտի հեռունի յաճախորդները կը բերին իրեն, մինչև իր տունը, որ իր դուրս չի կրնալ ելլելուն համար պահ մը խանութի կերպարանք մը կառնէ եկող երևցողներու ամեն տեսակներուն ներկայութիւնովը, որոնք տունին փերիշանութիւնը տեսնելով գէշ տպաւորութիւն մը կը տանին, շատ պզտիկ մանաւանդ հաւձագի մը աղտերը կը ձգէ իր սողոսկած գետինին երեսը:

Պարոն Արթին ան տեսածներուն առջև ամէջող երեսներ ալ կուտենայ եղբւր Օրին մէկը կնկանը խորհուրդին կը դիմէ, «Վարդեր, խուզում, չէքիմէյ տէրտ տէրլէր պունա, գուն եթէ ատ աչքերովդ չես տեսնար տունին հալը, փերիշանութիւնը, ես ալ ճըլմարիտ ճլմարիտ որ իմ աս սաղ աչքերովս չեմ տեսնար կոխած տեղըս, Վարդեր... տունէն աւելի քիզ կը մեղքնամ, ճանըքոս, տունը կնկուք մի ձգիք որ քիչ մը խըզմէթ ընել գիտնայք»:

Դուն գիտես, էրիկ մա՛րդ, կը պատասխանէ կի՛նք. տունդ ձեռքովդ բակիւի վերջ, փորձէ հիմա ալ ուրիշի մը ձեռքովը շինել, ինձմէ ինչու խելք ուզես, դուն քու խելքիդ հարցուր:

Վարդեր այն աղետալի գիշերին գէղքէն ի վեր միշտ այսպէս

քէնը միտքէն չի հանող վիրաւորուած մտերիմի մը նստող ճուռն քովը կը խօսի իր ամուսինին հետ, որուն ներելու համար կ'սպասէ որ գերեզմանին վրայ թիզ մը խոտ բուսնի ու իրեն համար Աստուած միայն կայնի հախ դատաստանի:

* * *

Տունը կին մը սպասուհիի ծառայութիւնով, ո՛վ կրնայ ըլլայ ան կամ ո՛ւր կը գտնուի այնպէս մը: Շալճին իր չարչիի ամենուրեքութիւնովը, մարդահամար պաշտօնեայի մը չափ արդէն զիտէ ու կը ճանչնայ հոս իր գեղը ու այն կողմ ուրիշ գրուցի գեղեր ապրող կնիկները, անոնց նոյն իսկ կապած չիթերուն հետ մէջքերնին փաթեթած գօտիներուն տեսակը միտք պահած: Պոպո կամ պորոն Արթին, հէնց ըզուակին վրայ կը գրէ ու ահա անմիջապէս աղւորիկ հարմուկ մը իր գէմը, որ թարմուկ կէնձ մը ըլլալու հմայքին հետ ձկուն եղէգի պէս հասակ մը ունի, սիրուն աչքեր մը կը քթթէ աղիւ բաղեղ յօնքերուն տակ: Վարդ մը որ Վարդաթիւլէն կուգայ պարոնին տունը:

Վարդաթիւլ պզտիկ գեղ մը, Խ.ի գրացի, Արթին այդ տեղին վրայ թուկոտող ճնճղուկներուն փետուրներն ալ համրած՝ միտքը կուգայ որ անկէ այն ինչ պարտականին վրայ ունեցած աւանդիքը՝ հազար զրուշ, ուրիշ կերպով չպիտի կրնայ կարգադրել: Դէմինը խեղճ մըն է, այն տեսակէն, որ օրական հացին գինն ալ չի շահիր իր մշակի բանւորութիւնովը:

Օր մը սխալ մը ըրած ու կնկան ցտիլաճիւն չգիմարնայով Շալճիէն մէկ երկու գօտի գնած կըլլայ ապառիկ: Հորիւր զրուշ պարտք մը մէկ քանի տարիէն հազարի կը բարձրանայ վրայ գալած տոկոսովը, ու ա՛լ հետզհետէ բարին տանի առնելիքուորը:

Ջիկայ, չունինք ըսողը ամէն ատեն ալ պարտականին կնիւր կըլլայ, «Արթին աղա, պայիդ հէյրան, աչքերուդ խաւրպան, րիչ մըն ալ համբերէ», Արթին ամէն անգամ ալ այս կնկան շտալած անուշ փառաքանքներուն տակ՝ հմայուած օձի մը պէս պօչը բերանը կառնէ ու հեռանալուն կը նայի:

Ու հիմայ ան է որ Արթինին տունը խըզմէթ ընելու կը խրկէ էրիկը անմիջապէս, ետեւէն յուսալով նաեւ թէ՛ յայտնի սոյն պարտքը ջնջուելէ ետքը կրնայ ուրիշ անյայտ շնորհներու ալ տիրանալ, Շալճին ախրը չա՛տ առատ, չա՛տ խոջաղ մարդ:

Ու շուտ ըսելու համար իրաւ է որ ալ Արթին կը մոռնայ մէկ անգամէն այն մարդն ու պահանջը, հաշիւը ինքնին փախուած գտնելով, արի տես որ մարդը իր կնիկէն ալ կը մոռցուի բոլորովին, ուսկէ ոչ իսկ բարեւ մը կ'ընդունի: Բայց ցու, հոգ՛ւններ

բնու, հերիք որ տալիքի պէս մեծ հոգէ մը փրկուած է, մնացածը ինչ որ ալ ըլլար:

Օղաբեր խոնախի ճոխութիւնով տունին յարմարած կնիկը կ'ըլլայ, անոր հետ հոն վարդերն է միայն որ կարճ կը խօսի կամ խօսելու ատենը անոր երբեմն սուր մտոցներ մը կը շուլէ լեզուին ծայրովը: Բաները աչքով չի տեսնուող տանտիրուհին երբէն ի վեր է որ ականջին ու քիթին ծայրովը կը հոտուըտայ ու գէշ մութ մը կը ծառանայ գլուխէն: Այդ բաները մօտիկ դրացիներն ալ կը տեսնեն այնպէս, անոնց նկատմամբ բոլոր գեղին ու մինչև հեռաւորներու բերանը կը դառնայ խօսքեր մը, Շալճին երկու կնիկ կը գործածէ, նոր գայթակղութիւն, նոր փոթորիկ մը այս, ուսկէ բողոքական պարոնին տունը խլեակի մը պէս կ'երերայ վտանգաւոր ջուրերու մը երեսին: Ամբողջ գեղն է յուզուողը: Շատեր աւելի ստոյգը չեղտելու համար, կոյս կնիկը բոլորովին երեսէ ձգեր է կ'ըսեն ու վարդաթիլցիին հետ կապրի միայն, սանկ ա-նօրէնութիւն մը ո՛վ լսեր է կըսէ ժամուորը, օ՛հ, այո՛, եղբայր, ան շնացողին պէս Սողոմի մէջ ալ չիկար կ'աւելցնէ ժողովարանականը. դաւաթին մէջ խեղդուող դաւանափոխը, հիմա ալ աշխարհի աչքին տակ: Վարդաթիլցիին թաղարին մէջ կը թաղուի: Այն տեսակ խոշոր, բելիարի պէս մարդ մը այս տեսակ փոքրութիւններու մէջ կը խբէ ինքզինքը: Բայց աս չէ շատ զարմանալին: Ժամէն հրաժարող պարոնը, հիմա ամենին ժողովարան ալ չի կրնար մտնել, ուր ու ամեն տեղ կատարի տրամագրութիւններ լարուած կերեան գէմը, պզտիկները իր անունով չինուած շէրեր կը պոռան մինչև իր դուռին առաջը մօտենալու համարձակութիւն ուով, որոնց ինք ներսէն ձայներ մը երկնցնելով՝ հա՛, օղու, հա՛, երկու կնիկ իմ տներ, տահա իրեք ու չորս ըլ պիտի առնիմ, տահա կուգէք մարերնիդ ըլ կ'առնիմ:

Շալճին աս նախատինքը այս բանաձևերով, լուսաւորչականները ամենքէն առաջ մատերնին փաթթած օրուան Առաջնորդ վարդապետին բողոք մը ներկայացնելով կը պահանջեն անպատճառ որ կամ այն մարդը իրենց գեղէն ելլայ գեղը շնացողի մը գայթակղութենէն փրկուած ըլլալու համար, և կամ իրենք թոյլտրուած ըլլան որ անոր հետ իրենք իրենց ուզածին պէս չափուին, շնացողը, անկրօնը, որ ամեն բան ուրանալով հանդերձ, հիմա ալ երկու կնիկ գործածելը արդարացնելու համար, կը պնդէ որ Աւետարանը կ'արտօնէ իրեն այնպէս, Աւետարանին մէջ ո՞ւր կայ խօսք մը, ակնարկ մը, որ երկու կնիկ ունենալը կարգիլ է, կամ քանի որ հոն եպիսկոպոսին համար մէկ կնիկ ունենալու խօսքը յայտնի իր տեղը ունի՝ ըսել չէ՞ աս որ աշխարհական մը կրնայ երկուք ու երկուքէն ալ աւելին ալ գործածել: Շալճին կըսէք իր աս ծամած չամբ՞ն էր որ այնքան երկար յոգնութիւնով Ս. Գիր-

քին մէջ կը բնառուէր, զոր աչ գտնելու խըրսովը, կնկան աչքերը կուրցուց, աս հարցունքներուն պատասխանելու ժամանակ չուներ հիմա, դուք զարմացէ՛ք անոր որ պարոնը իր այն բանաձևը քանի քանի անգամներ միսիոնարի առջև ու ամեն մարդու ալ ազանջի, ըսել կրկնելէ յետոյ անգամ մըն ալ Հայ Առաջնորդարանին մէջ կը նետէ համարձակ։ Իր այս խօսքը իր ուզածին պէս ըմբռնելէ խոյս տուող պաշտօնական դէմքերը պահ մը անով հասկացողութեան բերել կը յաջողի, որուն ամեն տեսակէն ալ մեծ առատութիւնով մը ունի իր ծոցն ու քսակը։ Շալճին Վարդաթիւցիին տէր մնալու համար սմբողջ հարստութեան հետ, ամբողջ կեանքն ալ վրայ կուտայ վերջապէս ու մենք երկու բառով անոր այդ վերջինը, Շալճիին վերջին վարկեանը փակենք։

Մարդը ազատելու համար իրեն հետամտողներէն, որոնք զինք ծամիւէն քմիւէն իրեն բան մը չեն թողուր ա'լ ևս, ունեցած հարստութեան էն վերջին քանն ալ կը ծծեն, իր սիրական սպասուհիին հետ տունէն դուրս փախելով դէմի լեռները կանյալտանայ, հոն ան տեղուանքը նոր տեսակ հովուերգական կեանք մը պահ մը, բայց պահէ մը վերջը այն անմատչելի տիափանքներուն ծայրերն ալ ուզածը չի գտներ կամ վայելքը հոս ալ ձրի չըլլար վերջապէս, այդ բարձրութիւններուն վրայ մագիլաւոր բազէներու ուրիշ խումբ մը կը հալածէ զինքը, որու հետեանքով նոր կրօնափոխութեան շրջափոխ մը կը ձևէ վարկեան մը, բայց ա'լ ժամանակ չեն տար իրեն։ Պաշտելի թռչունը գիշեր մը իր ծոցէն խլել փախցնելու դէպքով, վայրագ ձեռք մըն ալ մինչև իր ամորձիքին վրայ կերկնայ, կը խռով, պարոնը վարկենապէս ալ ոչ իսկ շունչ մը կրնայ փորձել, հոգին այն կողմէն կը թողու լեռը, ու մարմինն ալ օրեր վերջը՝ ալ բոլորովին քայքայուած վիճակի մէջ, Վարդերիսն առջև կը բերուի կը նետուի։ Հէք կինը, որ բոլոր այն իրադարձութիւններուն տեղեակ՝ ա'լ բնառ չի լալ չի ցաւելու համար քար սիրտ մը սիսեր էր ունենալ. երբ այն ինչ իրկունը իր ամուսինին գիակը կը ձգեն առջևը, քարերը լացնող շիւան մը կը փրցնէ, ա'խ, մարդո՞ւկս, հոգի՛ս, աչքերս տուր որ աչքերդ տեսնայի, լոսս տուր որ լոս երեսդ հայէի, քեզ ո'ր ձեռքը ըրաւ էս պէս...

* * *

Այս դէպքէն վերջը, չեա գիտեր ի՞նչ մը մնաց այն գեղին գեղացիին մէջ, ուր երբ մի ո'ր և է ժողովարանական բերան բռնալ, շաղակրատել փորձէր, անդիէն լուսաւորչական աղբրուկ մըն ալ բուրդի, անվարտի, անպատճառ պիտի ըսէր անոր, «Բերանդ, պարոն, բերանդ, գաւաթը կը կլլես»։ Գաւաթը չմոռցուելիք պատմութիւն մը մնաց այս գեղը։ Հոն անոր մէջ Շալճիէն ետքը ուրիշ-

ներ ալ խեղդուեցան ետեւէ ետեւ, առհասարակ հարուստ գասակար
գը Յ. ցի դաւանափոխներուն, որոնք սոցա՝ իրենց պահանջատէ-
րերը շուրջնելու համար նոյն տեսակ գաւաթներ մը պարպել
տուին անոնց, մէկ կաթիլը մէկ ոսկիի արժէքով քշելով:

Աւելի զարմանալին, ո՛վ միտքէ անցընէր որ Քէսրիկի եկեղե-
ցիին մէջ պաշտօնավարող քահանան՝ Տ. Գուրգէն, ան պզտիկը ըւ-
լար, որ իր մօրը կուրծքին վրայ անշահ հօր մը ըրածին վկան ե-
ղեր էր օր մը: Շալճիին կրտսեր մանչը հիմա ազատիկ քահանայ
մը Քէսրիկի մէջ, ուր կըսեն ամէն կիրակմուսրի խառնել իր հօրը
հոգուն համար կը հիւէ նախագէս:

Խ Ա Չ Ք Ն Ա Ր

ՎԵՑ ԱՄԻՍ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻԱՅԻ ՄԷՋ

1896-1897

«Էյվա՛, քուրմերո՛ւն, փարաւոններուն, նախաքրիստոնեայ ճգնաւորներուն, խորհրդանութեանց և հին խորհուրդներու երկիրն եմ, մե՛ծ մակեդոնացիին դաստակերալ»:

Քաղա՛ք բարձրութեան, քաղա՛ք ցածութեան, քաղա՛ք մաքրութեան և ողորտութեան, ճոխութեան և աղքատութեան:

Հին Փիւնիկեան Կալթականներն հոս մօտերն ունէին Կարքեդոն մը՝ սո՛ւտ, շահամո՛լ, ճարպի՛կ, ու խաբերա՛յ, և դիմացն հեռուն՝ իտալական բազուկին պորալ՝ խաբսխած էր անվկանդելի Հռո՛մ մը, ոյժ մը՝ խրո՛խտ կուռամո՛լ և հատո՛ւ: Նորն Ափրիկէ՛ն իր հիւսիսային աչքին վրայ բարձած կը բերէ այս պարարտ քաղաքը թոյլ և առեղծաւածային՝ լեցուն ամէն եկամուտ զարդերով՝ ձայն նստուր ըլլալով՝ քաղաքաշատ եւրոպային ալ, «Հրամեցէ՛ք, և սիրո՛ւն ալ չե՛մ»:

Ո՛չ անպարապ ալիք, ո՛չ Սահարայի կրկնատապ ջերմութիւնն և ո՛չ կլիմային անջրդի անօսութիւնը չեն ընկրկած Յաբեթի որդիներն՝ հո՛ս ալ, խառնուելով Իսմայէլեան ընիկ տարրին հետ, տալու այս Մակեդոնեան հին որջին ճաճանչ մը եւրոպական, որ աւելի աչքի կը զարնէ Փէլլա՛հին ողորմուկ անկեցութեան քովիկը:

Բնակիչներն հոս առ հասարակ ունին օգային ու կասուային ճապկութիւն մը, օգն՝ իր խոստ ու ջերին յեղումներուն մէջ՝ եթերահուր թոյլ կակկութիւն մը, չէնքերը՝ կանացի չնորս մը՝ քացառելով այն անչնորս թաղերն՝ որ աւելի կապաղներ են քսն թաղեր, լեզուներն ալ ունին հրաշալի չչուն պէսպիսութիւն մը ու քարքերն անդոյն ամենագոյնութիւն մը:

Արդարութեան պալատէն մինչև Բորդ-Րոզէդ՝ ծովակին լայնքը՝ կը ծփայ վճիտ մաքրութիւն մը երկարաձիգ ու հաշուեալ կենցաղ մը չափչփուկ գործունէութեամբ, որ տեղ տեղ կը յիշեցունէ նոյն իսկ

Բարիդը: Իսկ միւս թաղերուն մէջ՝ գահած է առ հասարակ ծոյլ անկանոնութիւն մը՝ շնական անխառնութեան մը լծուած, որ շատ տեղ կը յանգի անասակ մը հիճուկի անուրակելի թանձրութեանց: Պիտի կրնամ ըսել իսկ՝ որ չիկա՛յ քաղաք մը, զոր կարենաս բախել՝ այս Աղեքսանդրիային պէս՝ երկուքի, նոր քաղաքն ու հին քաղաքը կամ լուացուածն ու անլուան:

Ա՛հ, այն անլուայ քաղաքը մանաւանդ՝ ո՛րքան հետաքրքրական ըլլալու է: Հաւատացէ՛ք՝ որ մը երեք ժամ արեւելեան աղշիկ հետաքրքրութեամբ, մանաւանդ նորասէր այդ Արաբ ժողովուրդին համակրութեամբ, ծոմ ծարաւ բոլորովին՝ մեծ մաքսառուի աջակողմէն՝ իրենց շուկան, իրենց թաղաւերն, իրենց աղքատ փողոցները պտըտեցայ ջննեցի անդադրում քայլերով, և առած իրենց գիրքին ու կենցաղին վրայ նկարչագոյն գաղափարներ՝ ա՛լ յոգնած տեսիլներէ, աստանդական խորհուրդներէ, անդէպ և ի գէտ պատահումներէ, խայտառակ աշտոտութիւններէ՝ իրը կը մտնէի թաղը՝ ոտուքներս տեղի տուին ներքեւ, գլուխս կը դառնար և սիրտս տակն ու վրայ կըլլար, մարեւի՛ք եկած էք վրաս, ու թե՛րեւ հոն լմնայի ալ նորասացիկ պողոտայներուն հետ՝ երբ միտք չընէի խանութ մը մտնելով առեւել քիչ մը լիմոն ջուր... Այսքա՛ն վտանգաւոր եղած է՝ առաջին օրերէն գիտութեան ծառը, այսքա՛ն յանդգնութիւն պէտք է զբահէ աշխարհամուտը:

Գարձեալ ա՛հ՝ այն արուայիկին համար, որ ընտապաշտ է առանց իր ընապաշտ ըլլալը ճանչնալու, և փիլիսոփայ է առանց պիտակցութեան՝ իր թեթեւ վերաբերումը, բոպիկ ոտուքներովը, բոպիկ չոզիկ լեզուովը ու գիշերադէմ զուարթաբարոյութեամբը՝ մերթ համակ խօսք, մերթ համակ գործ, շուտիկ չորիկ չղուարարոյ, մեղկաջօղափ ու մեղկախոտ այդ արուայիկը՝ չարժեք արդեօք որ օրինակ մը ըլլայ աղքատ արձակութեան և աշխատութեան:

Արուայիկն հոս ամէն՝ քան է՝ պահապան, մանրամասն, միջնորդ, խանութպան, ռահորդ, երկրագործ արուեստական, միջակային, վաճառական, դատաւոր և այլն՝ իր գեղջուկ լեզուովը, իր դիւրաթեք բարքովը ու բնիկ շուտիկ գեղեցիկ վայրագութեամբն երկիրին անհրաժեշտ կարեւորութիւն և հիմն է նա՝ եթէ հոս է ըսել՝ գաղած ծածկուած հիմն՝ ինչպէս են բոլոր հիմերն ալ հողին ներքեւ, որուն վրայ աստիճանաբար ամբարձած են Հելլէն կղզիներուն ու եւրոպական աշխարհներուն զուարթուն և պողպատջուռ յարկերը, արարն հլո՛ւ է նաև՝ լուող, ուշ կալ, բանիմաց և իբր այս ամէնն անշուշտ քիչ շատ զրկահարուած է նա: Անդլիացի խորհող իմաստուն մը (*) անուանած է Արաբն Արևելքի Ֆրանսացին, ես՝ իբր արևելքցի աւելի խորամտելով՝ պիտի անուանէի զայն Ափրի-

(*) Թ. Գարլայլ, դիւցազնութիւն Բ.

կէի Երբայեցին՝ եթէ քիչ մըն ալ հարուստ եղած ըլլար կամ հարբստանալու Էրրայիկ հանճարն ունենար: Կարծես հասարակածային արևն՝ իր սկզբնական բովանդակ ջերմութիւնն ու խանդն՝ այս խանձողեալ գրոհին նախաձայրերուն ի սկզբանէ միանգամ պարգեւած՝ անոնց յաջորդներուն մէջ դեռ կը մշտնջենաւորեցունէ՝ կեանքն իր սկզբնական բովանդակ խանձող զեռունութեամբ: Ինք այդ խանձքը ամխացեալ նիւածինն է հոս երկիրին մարդը, ի՛րն է երկիրին լեզուն և ի՛րն է տիրող բարքն հոս: Եւ ասոնք բնական իրաւունքնե՛ր են՝ բնական օրէնքներու նման աննուաճելի՝ և անդրդուելի՝:

Նդեղնեալ ու կաւէ հիւղերէ մինչև բարեւական ապարանքներու նկուղներն ապաստանած Իսմայէլի այդ տաք որդին՝ եւրոպական առաս ու խորխտ յորձանքին հանդէպ՝ կը կրէ դեռ միշտ իր ներսն անդրաջրհեղեղեան տաք բա՛ն մը պարզուկ, բա՛ն մը անձածկոյթ ստհարայէն, հինաւուրց Թեփէէն ու Մեմփիսէն, պաշտօնած յաշտօնած ու պղտոր Նիլէն, անջրդի աբարեէն ու համակերպիկ կրօնքէն: Վախտ ու զուարթամարմին, իր մշտապէս պիրկ մարթով, իր փայլատակող սեռութեամբ՝ ամփոփուած անփոթ ամուսնի մը մէջ՝ նսեմ ձայն մըն է նախնական մեծ ու սպիտակ ձայնէն արծազանգուած: Կրկներեւոյթ մը նահապետական կեանքի՝ դուրս եկած արևէն Նիլէն՝ արեւուտ երկինքի մը և ծարաւի ցամաքին մէջտեղ սոսկ արծանացած աւաղի փաստ մը անդրաջրհեղեղեան յաւաքիմութեան ու վսեմ գոյութեան (որ գոյներու և երեւոյթներու անհունն ալ հաստած դրած է միջոցի այս անհունին մէջ) փաստերու ուկէտն տիեզերքին մէջ անօրինեալ դերի մըն ալ ի՛նք գործադիր:

Եթէ գէթ առ ժամս՝ ունենայի կենցաղական իրերէ ու դէպքերէ անվրդով վիճակ մը, եթէ գրագէտի մասնաւոր ձիրքն ու արուեստը կանուխ գրաւած ըլլար ներսս, եթէ մասնաւոր ինձի ալ վիճակած ըլլար այն հզօր և բացարձակ նկարագիրը՝ որ առանց ազդուելու շրջավայրի անցուկ և անձուկ տպաւորութիւններէն՝ իր հոգեբանական քանգուածին խորն յաւէտ սեռեալ հաստատուն սկիզբէ մը ու անխախտ հայեակէ մը լայնաբար ու ազատաբար կը նկատէ իրերն ու մարդերը, չչեղելով միշտ առարկայակա նէն և իր նախնական բանէն՝ պիտի համարձակէի վստահութեամբ նկարագրել երկիրին անցեալն ու ներկան իր հիմնական յեղուածներովն ու դէմքերով, պիտի պատկերացունէի ընթերցողին արաբին իր հիւղին իր գործերուն մէջ, իր ճարպիկ սիրուն խարերաշուէլներովը, իր անխախտ և խաղաղ երկիւղածութեամբը, իր բնապաշտ ու բնակրօն բարքովն և ինչով որ այդ անժառանգեալ քամորդին կը զանազանուի ճերմակ ցեղէն:

Բայց զառնանք հարեանցի պտոյտիս որպէսդի Թուտուն և

մկրտատեալ այս նկարագրութեանցս մէջ գէթ անեխալ առաջնորդ մը ունենամ՝ տեղ չմնաց որ չհարցունէի Աղեքսանդրիայի յատակապիժը, բայց անհնար եղաւ գտնել այս տեղի գլխավորներուն քով, որոց գլխաւոր գործը վէպերու վրայ է: Հարկ եղաւ ինծի դիմել միւս հնարքի մը. լսած էի որ եւրոպական քաղաք մը՝ տեսասիրելու լաւագոյն այլ դժուարագոյն ալ միջոցն է թող տալ ինքզինքդ քաղաքին մէջ կամ մոլորիլ անմոլորը գտնելը համար: Այսպէս՝ տեսակ մը ինքնառաջնորդութեամբ՝ մարդ աւելի ներհրմատապէս ու պատճառապէս կ'իմաստասիրէ անծանօթը, ուսմանց մէջ ալ այսպէս չե՞նք ըրած:

Ահա այսպէս՝ միտքիս մէջ խորսխած հին յիշատակներու և նոր տուգնապաներու թոյլ տուածին չափ օգուտ քաղեցի այս հնարքէն:

Բուն քաղաքամէջին վրայ աչքի զարնող շէնքերն են Սակարունն ու Արդարութեան պալատը, պռավինը Մէնչիյէ հրապարակին ճակատն ու երկրորդը Մէհմէտ Ալի փաշայի թռչուն կիսանդրիին դիմացը կը զարդարեն: Արդարութեան պալատին ներսի կողմն, ուր մղուեցայ թրթռուն յոյսերով և ծանօթ յիշատակներով, համակ կճակերտ գմբեթայարկ մըն է՝ կրկնարկ սյահներով և քովընտի դահլիճներով՝ գրեթէ ամբողջովին արարական ճարտարապետութեամբ կառուցուած: Լուսթիւն, մաքրութիւն, կանոնապահ հրակողութիւն՝ ջօշափելի նշաններ են որ հոն արդարին բաժինն անխռո կը պահուի կը պաշտպանուի՝ օրէնքին ու լատականութեան թեւերուն տակ գէթ աշխարհի ներած սահմանով, ու ես անոր՝ համար է որ ամենէն աւելի այդ շէնքին մէջ դնեցի երկուսը, ու ցաւօր երկու անգամ այցեցի՝ հակառակ վիճակիս թոյլ չտալուն: Աչքէ անցունելով ընկալեալ փաստարարներուն ցանկն հարկը յիշունի չափ անուններու մէջ հայկա՝ տեսայ անուն մը մօտ Հայ տնունի՝ Մաքսուտ Ալեքսանդր, ու անալ՝ թերեւս ո՛չ թէ Հայ այլ Ասորի Բրիտանաց մըն էր:

Պորսան՝ ուր չմտնելու տեսակ մը խղճահարութիւն զգացած եմ միշտ կը զգամ: Ներսս՝ նայելով իր դո՛րսի տեսքին՝ նման է Բարիդի Սակարանին, և անոր ճակատին տիրող կնիքն է՝ յունական ճարտարապետութիւնը, որուն ուսերուն վրայ կը հսկէ խոշորակուի Ժամացոյց մը: Մէնչիյէ փողոցին հրապարակէն՝ իրրեւ քաղաքին սրտէն կը բաժնուին Տ-1) պողոտաներ հարթ երկայնաձիգ և մաքուր, որոց մէջ Շէրիֆ-փաշայ փողոցն և Բորդ-Փողեղ տանող մեծ արահետը Բարիդի պողոտայէն առաջինի մանրանք կտրնեն: Եւ Ասոնցմէ անդին՝ չափ և կնիքով ընտի ագուցիկ փողոցները, ուր ամէն ազգէ գաղթականներ կայանք առած՝ կը բանեցունեն մէյմէկ արհեստէն արուեստ, մանաւանդ Խալապի, Յոյն, որոց թիւը 25,000 կը հաշուի գուն ուրեք ձրանսացի ու Ահպ-

ղիացի, իսկ ամէն ուրեք Արաբ: Նաև հողմակոծ ամպերու և արեկոծ նաւաբեկութեանց պէս ցրուած Հայեր՝ իրենց անհամար պէսպիսութիւններովը՝ կը կազմեն երկիրին մարդաբնակութիւնը: Լիզուններն ալ կը ճիւղաւորին հոս բազմակերպ, գաւառաբարբառներու, և տասն հինգ քսանի չափ այլալարանութիւններ ունին իրենց խօսողն և լսողը: Կրթական շէնքերուն մէջ նշանաւոր է Ժէղուիթներուն Սէն վէնսալ ար Բոլ ճիւղին մեծ Քոլէժը, և օղոսուն թաղերուն առաջին տեղը կը բռնէ Մուհաբբէմ պէյ թաղը, որուն թիկանց կողմը կիկնայ Նեզոսի մէկ ճիւղը:

Դացի նաև՝ գիւղագնացիկ իղձերով և մենանալու խաղաղ փափազներով՝ Բամէյ գիւղը գեղեցիկ, Բամէյ՝ յ՝ ծաղկալից ծառազարդ ամառանոց մը Աղեքսանդրայի ճոխերուն՝ սուաւօտի պէս ցօղաթաւմ մանիշակի նման տերևաքօղ ու համեստօրէն սիրուն գիւղը: Դամասկոսցի ու տեղացի վաճառականներ հո՛ն գիւղագնաց կըլլան ամառը, ամբողջ գիւղը պարսպափակ բուրաստաններու բաժնուած և լռին թարմութիւն արուեստական ու բնական դուգորդ գարուն մը կը հսկէ չոքջանակի բարձր ու խոնարհամէտ արմաւենիներու վրայ: Հոն ալ տիրող լեզուն Արաբն է, հոն ալ յոյները գրաւած են ամենէն բանաւկ արհեստն՝ ուտելիքի վաճառում, Յօյնն ամէն եղբ ու ծովեղբ կա՛յ ու կա՛յ: Այս գիւղ փարատեց տրտմաթախիժ պանդըխտութեանս մօտը, դրախտի մը չափ հաճոյք և շնչառութեան մը չափ կեանքի հեւք տուաւ ինձի. երկու ժամ մնացի հոն ու դարձայ քաղաք:

Բայց թողունք տանք և իմաստասիրօրէն խօսինք քիչ մը եգիպտոսի Հայերուն վրայ:

Կա՛յ Աղեքսանդրայի մէջ Հայ եկեղեցի մը՝ եգիպտահայ ճութունեանց ժամանակ կառուցուած ընդարձակ արմաւենետոց անտառակի մը մէջտեղ: Կա՛յ Սորհրդարան, կա՛յ գպրոցիկ, կա՛յ գաղթականներու պարէն մատակարարող երխասարդ Յանձնաժողով մը, Թաղ. Սորհուրդ մը, Երուսաղէմացի «Լաճն փոր» և «գոր ձայն» վարդապետ մը, որ աշակերտել կուզէ ինձի, մերթ կը հրամայէ և շատ ալ սուտ կը խօսի, ձայնն ահիագօր միտքը չրճուն և անպաշար, քսակը գեղուն այլ ժլատ և տեսիլը մանաւանդ մօրուքը փառահեղ:

Շատ խղճալի է գաղթականներու վիճակը, այդ խեղճութեան մէջ կը ցուցնեն սակայն ահաւոր և խորունկ արիութիւն և ինքնավար համարձակութիւն. որոնց շատ անգամ կենակից եղայ մօտէն հասկընալու հոտար իրենք: Ընծ մասը գաւառացի, երիտասարդ, յանդուգն և յախուճն, կուտեն, կը խմեն, կընեն խառն բաներ ու արագ շինուած շողփողփուն անակներու մէջ կը բնակակցին խճողեալ՝ ծխախոտի ու երգերու հրանելի արբեցութեանց մէջ ընկղմելով իրենց իրական թշուառութիւնը:

Եկեղեցատունին բտնջարանոցին մէկ կողմը հիւանդներ, արտաւորներ, խաղով, կռիւով խրախուսանքներով՝ իրենց անուշներն ու վիշաւերն, որորոգ թշուառակիցներ, որոնց շուրջը կը պաշարէ աղտեղի թաղերու կրկնաշրջանակ քառակուսի մը աղբալից, որմէ հանապազօր ամէնաշահ թագաւորն երկնակամարին վեր կ'առնէ գոլորշի մը ժահահոտ. բոյն և շունչ ճանճերու, և այս հակաքնախօսական աղտեղութիւնը չեն փութար մաքրել տալ չորս բծիչկնե՛ր, որ բնութեան թարգման կը համաւրեն յաճախ ինքզինքնին ու ըստ այնմ կուգին պատուել: Օրերով չաբաթներով տրտնջեցի բողոքեցի, կոկորդ չորցուցի այս և ուրիշ եղծապիղծ գեղծումներու վրայ, և հրախրեցի վրաս միայն անպատճառաւոր թշնամութիւն ու անխիղճ կասկածներ մը, որ հոս ալ նօթճեցին ինծի նորանոր աղէտներ. զիս շփոթեցուցին զրկեցին լուրջ բարեկամներու յարգանքէն և լուրջ պարագաներէ ու ամէնակարեւոր պէտքերէ, ու մասնեցին մոլի երիտասարդութեան մը հեճուկներուն, որոց սուրբ վերաբերումներով յորդորներ կարգալէ չգաբերեայ՝ երբեմն գթելով իսկ տեսականապէս իբրև մարդ մանաւանդ իբրև պանդուխտ նժդեհ, զիս այդ անտիական խեղճերը պատճառ եղան շաբաթներով աստանդական թափառելու՝ անդորր և մաքուր մենարան մը փնտռելով: Դէշ է ժամանակն և չըջալայրը, բուն յանցանքն այս երկու հզօր ներդործողներուն էր, ու ես՝ այս դժընդակութեանց մէջ՝ հազիւ բաւող ճգնաւոր պարէնով մը մտահոտ և ջրահաս՝ կրցա՞յ ստիպն առողջ ու անկաս անշողքորթ իմաստութեամբ մը ապրի՛լ եօթն ամիս այդ խռովեալ և տարփալիր յիմար քաղաքին մէջ Աղէքսանդրիայի մեծ մատենադարանը մեծ դեր ունեցաւ այդ իմաստնակեցութեան մէջ, մինչ գուրսն՝ հաճոյքի փառասիրութեան ու վաճառականութեան մեղկ և ճօխ թևերուն անձնատուր քաղաքի մը հայ բնիկներէն ու պանդուխտներէն՝ ինծի ծանօթ զարմանալի մաս մը՝ կը վայէր այդ անկեաց ու անխմատ կեանքը. ո՞վ գիտէ, թերևս իրենք ալ իրենց համար ունէին առ այդ իրենց յայտնի ու ծածուկ հզօր պատճառները... Դուռսէն տեսածս ստկայն սա էր՝ որ այդ հայ կեդրոնին վրայ շարունակ կը փչէր մահն օդապայեալ աղտեղի մթնոլորտներով և աղծապիղծ դադափարներով բակ տուած, երիտասարդութիւնը կ'յր ճամբաներու մատնուած, աղքատներն յուսահատ տարուբերո՞ւմներու դատապարտուած, ծոյլ հպարտ ու ինքնահաւան տգիտութիւնն և անհուատութիւնը քաղաքադատութեան սև ամպերով սո՞քացած անադորոյնցած՝ ծծելով սպառելով մահարոյլ մթնոլորտ մը և արուեստական գրգռիչներու շողիւններ, երանի՛մ իրենց որ չգիտեն...: Քանիցս համարձակ փոստարանեցի գոչեցի խիղճով իրական ու գաղափարական այդ նկատածս դայթակղութեանց դէմ, և քանի՛ անգամ յոգնած յուսահատած՝ գուր ջանացի գէթ հոս մոռնալ այն անպիտան ծխախոտը: Ա-

ղօթարանն ալ տօնավաճառ եղած է, ուր մահաշուքին հայհոյիչին ու յիմարացելոյն քովիկը՝ ժարալից արիւնի ու միսի՝ ճենճերուն քովիկը Ս. մարմին ու արիւն կը պատարաւ գիւ։ Ի՞նչ ներդաշնակութիւնդ անհաս, այս ներհակ ներդաշնակութեանց մէջ արդեօ՞ք քաշի՞ հետեւն (conséquent) ես...

Կայ՝ ու կայ հոս փախստական, դատարկապորտ, մանրււղւաճառ, մեծավաճառ, վարժապետ, գրագէտ, յայտնակեաց, ու ծածկավար խումբ մը ծանօթներու և անծանօթներու որոնց չափը քաղաքագէտ կարած իրար սիրելուն չափով իրար ատելու ալ հակամէտ՝ և այս վերջին ձեռով բաժնուած պզտիկ կուսակցութեանց՝ կուգան քու՝ ալ կարծիքդ, ներքինդ, խորհուրդներդ իմանալ, ու անվայել հնարքներ կը լարեն—կին, զբօսա՛նք ապաշնո՛րհ, թա՛ւոր, որպէսզի խաղաղասէր անկողնութիւնդ իրենց կողմը քաշեն, մինչ դուն տրդէն լիցած զեղած ես քու տրտմանդ, ու եթէ չյարմարիս, դէմ փոստաբանես, յանդիմանես ասմաւորորէն՝ գէշ մարդ ես, մարդաատեա՛յ ես, այլազգի՛ ես, լրտա՛ր ես, չգիտեմ ի՛նչ ես, ևն. ևն.։

Ասոնք մոռնալու եւ մեղմելու համար նազեցեալ աչքս գիրքի նայելէն՝ հին յիշատակներու կրկնումներ ճարտարելէն իբրեւ թէ նոր իրողութիւններ ըլլալին, Կ. Պոլիս անձնականներուս համար գրելէն, համբերելէն, շունչ և հոգի հատցունելէն և կթոսեցան վերջոտնեցան ծուկներս ճգնարան մտքութիւն մը փնտռելէն, և միտքս ամայացաւ շնորհքով պաշտպանութեան մը վրայ մտածելէն, որպէս զի այս օտար չեղբորութեանս մէջ զիս անդատապարտ պահէ (*)։ Երեսուն և հինգ օր է՝ դեռ ոչ հեռագիրիս ո՛չ ալ նամակներուս պատասխան առած եմ, դեռ խօսելով, հասնելով, նմաններս սփռելով, աղօթելով ու չըջիկ քարոզութիւններով բարոյականի և խաղաղութեան դասերուն՝ կը ջանամ մոռնալ վիճակիս ծանրութիւնը, վա՛յ պատճառ եղողին...

Բնականօրէն ալ խառնակ տեղ մը կը թուի. տեսնելով որ չեմ յարմարիր իրենց կենցաղին՝ սկսան հակառակիլ ինձի. գիրքի և անկեղծ բարեկամներու ա՛յլը կը քաշեմ նշաւակ սատանայական հնարներու և լրիւպարարութեանց։ Երկիցս ալ մահու վտանգ անցուցի և երիտասարդ տղայ հայերու զուարթ թշուառութիւնն՝ իրենց համակրելս կընծայէ կողմնակի նկատումներու, ա՛լ կը հասնի երկայնաժողութիւնս և դալարութիւն կը գգնեցունէ զիս, կը հիւանդատնամ, երեք օրիչափ ալ ի հարկէ անտուալ կը մնամ... ըրածս չի գիտեմ։ Օտարները, որո՞ւ հետ յաճախ տեսնուելու առիթ ալ կուսնենամ այս բեկառած վիճակիս մէջ՝ առ հասարակ կը յարգեն զիս։ Այլ վերահաս ներհակներու և դժնդակներու երեսէն՝ հոգեկան

(*) Վերջերը շնորհակալութեամբ արժանի եղայ Հայկ Էքիզլէր էֆ.ի, զործնական մտերիմ հոգաւորեանց և Բէյիզեան Արթին պէյի յուսատու խրախուսանքին։

նուրբ շէնքս և մաքուր գաղափարներս ամբողջ կը քայքային՝ երբ տունէն ալ կառնեմ հակասական ու անյար գիրեր . . . :

Ազօթք, եկեղեցի, թանգարան, գրական զբաղումներ ու անց-
եալի անդրադարձումներ՝ ա՛լ տսո՞ք են իմ սփոփանքս, հիւանդ
հիւանդ նոր ձեռնարկներու կը մխուժմ: Կըսկսիմ նորէն իմաստա-
սիրել քաղաքը՝ մանաւանդ վարչական մասն ու ներքին միջնադ-
գային բարքերը: Միջնաբերդին կողմերը գտակ կըլլամ զովացու-
ցիչ և հանդարտիչ բոյսի մը, զոր ծոմ բերանով և իպոկրատեան
յանդգնութեամբ կը ճաշակեմ նսիս առ ի փորձ անծանօթիւ, ՍԱ-
ՍԱՄՆ է ան, արսայիկ անձրեւոտ տերեւը բիւրեղացած, զոր ապա
նեքս ի Պոլիս պիտի բերէի և անոր անունով պիտի մկրտէի հոգե-
բանական ընձեռուած մը: Կը ճառեմ կը բանակուելիմ ընդհանուր
խաղաղութեան համար, և սու այն յորդորներս կը մեկնուին յաճախ
սխալ մտքով, մանաւանդ բռնկածներէն:

Կանցնի՞ն այսպէս օրերս, օրեր՝ իմաստութեան, օրեր՝ յիմարու-
թեան ալ, քաղաքն՝ որ համաշխարհական իմաստասէրքին աշակեր-
տէն շինուեցաւ և մարտամարդու մը սիւսեղէն զարգարուեցաւ,
քաղաքն ուր այժմ իմաստուն նոր կառավարութեան հետ արարա-
կան ճկուն ասպնջականութիւն մը կը ներգործէ ամէն միտքի գոր-
ծի ու շարժումի վրայ՝ քաղաքն անխորակա՛ն է իմաստութեան և
յիմարութեան համար, ազատ է և ամէնէն յիմարն հոն ան կը դառ-
նայ կըլլայ՝ որ յիմար կը փնտռէ հոն, մոլի հաճոյասէր ու թափա-
ռական անգործէն գատ:

Իմ տեսութիւններս հոն յաճախ ինչէ վար մարդոց հետ եղան,
որոնց՝ չնչապառելու աստիճան՝ խրատներ ու յորդորներ կարդա-
ցի: Տիրող ժամանակակից երեք ծայր կուսակցութեանց մէջ՝ շատ
դժուար եղաւ ինծի քալել ազատ և ուղիղ գիծի վրայէն, շատ
դժուար եղաւ հակառակորդներու ալ հասկընալ զիս ըստ իմ միտ-
քիս . . .

Բ

Ազեքսանդրիայի օտար եկեղեցիներուն մէջ՝ մեծութեամբն ու
վայելչութեամբ նշանաւոր է Ս. Կատարինէի կաթողիկ եկեղեցին՝
կառուցուած միջնաքաղաքին կեդրոնը. չքնաղ և ընդարձակ բու-
րաստան մը կը զարդարէ՝ ծագկոտն վայելչութիւն անոր լայն
մուտքը: Հոյակապ է եկեղեցիին ճակատը, գեղեցիկ է զմգէթը՝
Հռոմի Ս. Պետրոսի տաճարին արդուածքով: Աջ կողմէն կայ Փը-
րէշներու դպրոցն և հոգեւոունը, որուն երկրորդ յարկն ևս ունի
յատուկ մատուռ մը չքեղ: Եւ այդ մատուռն էր՝ որ հրաւիրուե-
ցանք Աւագ շաբթուն Յիսուսեան շրջուն քարոզիչի մը ատենախո-
սութեանց, երեք անգամ ներկայ եղայ այդ քարոզներուն, չորս
հինգ հարիւրի չափ ունկնդիր եկած էր քաղաքին ազնուագոյն և-

րիաասարգութենէն: Առաջին քարոզին նիւթն էր Աշխարհի ստեղծագործութիւնը որուն բնաբանն էր Յովհաննու առաջին գլուխը. երկրորդն էր Աստուծոյ գոյութիւնը, իր բարութիւնն և նախախնամութիւնը, և երրորդը, Վարձուց և հաատուցման նկարագրութիւնը: Իրենց համառօտութեան իսկ մէջ շատ խմատալից այդ քարոզները՝ Փրանսական յատակ և չխտակ արսատանութեամբ՝ ունկընդրուեցան երկիւղածօրէն և հնչուն յատակ լուսութեամբ պոսիւէական բան մը կար այդ քարոզներուն մէջ, արդարութեան և հուսափի անհուն գործնական ու յօրինուածական շեշտ մը, որ գլխաւոր նկարագիրն է եւրոպական քարոզչներուն, մանաւանդ Յիսուսեանց՝ որ մեծ մասով կը սնանին Պոսիւէի ու նմաններուն հոգիով: Ունկընդիրներուն մէջ կային նաեւ քանի մը բժիշկներ՝ մատուին ոսկեղբաւագ յարկին մէջ կը տիրէր լուսութիւն մը ոսկի, զոր պատկառելի վեհափառութեամբ կօծէին Յիսուսեան սեաւ և տխուր շեշտերը: Քառորդէն աւելի չէին տւեր այդ քարոզները, որոնց կը յաջորդէին պատրաստուած զոլուսի երգեր՝ ամբողջ ունկընդիրներուն կողմէն միաձայն երգուած: Միակ Հայն ե՛ս էի հոն:

Եկեղեցիին ձախ կողմն է բուն վանքն Յրանչիսկեան կրօնաւորներուն յատուկ, որ կը գործեն հոն անդադար, ետեւի կողմը կիյնայ Փրանսական հիւանդանոցը՝ վարեալ խնամարկութեամբ գրթութեան քոյրերուն: Յաճախ կեցութեայի այդ եկեղեցին, որուն ներքին շաւլ շուքն և զարդն հին Հռոմէական պերճութեան հով մը ունի, որմերն ամբողջ զարդարուած են եկեղեցական՝ մանաւանդ Աղեքսանդրիայի՝ Հայրապետներուն մեծադիր պատկերներով որոնց վրայ թառած կենդանի վեհութիւն մը սրբաշո նշ կը խոնարհեցունէ հաւատաւորներն ՚ի ծուր և ՚ի ջերմեանդ ողորթ. շատ շքեղ է խորանն ու վրայի ամպհովանին և կարի նման հայ խաչկալին: Այդ եկեղեցիին մէջ էր նաեւ որ կատարուեցաւ հանդիսովեհ բազմաջահ թափօր մը ի պատիւ Անպիայի դշխոյին յարեւանին, ուր ամբողջ միաբանութիւնը՝ յիսուսի չափ զգեստաւորած մասնակից եղաւ նուագաւոր հանգիստաւորութեամբ. երեք ժամ տեւեց այդ յորինական արարողութիւնը, ներկայ էր հուպար հինգ հարիւրէ աւելի բազմութիւն, և բովանդակութիւնը կը պատկերէր միջինդարեան խալիփական այն մեծ և բնկճող թափօրները, որ կը նկարագրէ Ա. Մաժմէնի իր սնուշ կօսեցեալքին մէջ:

Որովհետեւ կաթօլիկներուն մեծ մասը խալիփայն են, ուստի քարոզներն ալ հոն խալիբէն կը տրուին:

Այդ մեծ Հռոմէական եկեղեցին կառուցուած է 1854ին, և իր շուրջի շէնքերովն ու պատնէշով կը բռնէ իւր 100,000 կանգուն տեղ, զոր շնորհած է Բարձր. Իսմայիլ փաշան: Ճիշդ աջակողմն են օրդոսոքս յոյներու եկեղեցին ու դպրոցը՝ քիչ մը աւելի բարձր բայց և աւելի փոքր, որմէ զատ ունին քանի մը այլադաւան ու

համադաւան եկեղեցիներ, և ասոնց ամէնուն վրայ կը սաւառնին թէ՛ կրօնական թէ՛ ճատարպետական թէ՛ իմաստասիրական շող և շնորհներ մը՝ որ խորունկ անդրադարձութիւններ կը թուին Որոգի- նէսի, Աթմասի, Դիտիմիոսի, Թէոփիլոսի և նմանեաց աստուածաբանական ու փիլիսոփայական սուրբ կայծերուն:

Իր նոր պղատոնեան փիլիսոփայութեամբ, իր ամէնահռչակ մա- տենադարանով, իր եբրայախառն հելլէն իմաստութեամբ և ժա- մանակով իր բոլորտիքը տաղաւարող բազմաթիւ վանքերով, ուր երկու հազարի չափ կրօնաւորներ աղանակերպ կը ճգնէին (*), Աղեքսանդրիա՝ երկու հազար տարիէ ի վեր կրօնքի, փիլիսոփայու- թեան, հելլէն զուարթախոհութեան և վաճառականութեան այն միակ քաղաքն է Արևելքի ու Արևմուտքի սահմաններուն միտուն- քը, որ կրցած է զուգախառնել երկինքի ու աշխարհի գործերն ու իմաստութիւնները, Արևելքի ու Արևմուտքի դաստիարակները, այն- քան ժպտուն ներդաշնակութեամբ և հարաքով, անցնելու համար անոնք նոր դարերու իր տաճարներուն, Ակադեմիաներուն, թատ- րոններուն, և իմաստուններուն միջոցով

Հրեանս՝ ընտելունս՝ քաղաքիս մէջ՝ երկու ժողովարան, որոց արտաքին տեսքը չունի նշանակելի բան մը. այլ ներսերը քաւա- կան վայելուչ է՝ մանաւանդ Րամէյի կայարանին մօտինը: Սինաու- նին մէջտեղն է Մովսիսական աւանդակից բնմն համակմարմարա- կերտ, ու ճակասը՝ դաքիւրը պարզ և անզարդ խորանաձև, և ա- ուսաստաղին ճիշտ ներքեւը խորհրդաւոր աստղաձև շուրամուտով մը մէկ քանի հազաններ դաւիթը նստած Ս. Գիրք կը մեկնէին ի- րարու՝ անցածս ատեն, ժողովարանին մէջ չի՛ կայ լինաւ քանդակ, գիր, պատկեր, Մովսիսական տարամբժ և գիտուն պարզութիւն մը կը հսկէ հոն յաւիտենապէս, արտաքին դաւիթին մէջ ալ ցրուած է փրկութեան դրամարկը, նոր ոսկի հո՛րքը, վերջին ապաւէնն ա- ղետաւոր օրերուն Իսրայելի այդ դրամապաշտ սերունդին: Հրեայք ճոխ դաղթականութիւն մը կը կազմեն Աղեքսանդրիայի մէջ, ուր մանաւանդ իրենց Մաւսոյեան գերեզմանատունն ահագին հարստու- թիւն մը վիմատառած կը ցուցադրէ այցելուին՝ իր հսկայ մարմա- րակներա՛շխրիմներով և պաղպաղուն պերճութեամբ. մինչև, 1500 ոսկի արժող դամբարաններ կը նշմարուին հոն:

Զգե՛նք տաճարներն ու անցնի՛նք քաղաքին աշխարհիկ շին- ուածներուն, ախուր օր մը, յոգնած շրջով պտոյտներէ, յոգնած տղական ու անեկան վէճերէ, նժդեհական վրձնմաներէ ու զաղա- փարներէ՝ Բորդ-Րոզէտի ճամբուն վրայ մենիկ բազմած կը խոկայի աչքիս դիպաւ յանկա՛րծ՝ անապատի միջոցով մը նման՝ դիմացի

(*) Pallad, Lausiæ, C. 7. Առ. Amédée Thiury - Saint Jérôme Liv. V. Ch. I. not 2me.

շուրջ շէնքը քառակուսի . հարցուցի սպասաւորին թէ, ինչ է այդ շէնքը:

—Մատենադարան:

—Ո՛ր, մատենադարան, ա՛լ ի՛նչ կուզէի:

Ու հետեւեալ առաւօտ այցեցի, հոն ալ: Քաղաքապետութեան պալատին մէջ՝ յատկացուած էր կոկիկ սրահ մը այդ մատենադարան ըսուածին, որ յիշեցուց ինծի քաղաքին հին մատենադարանն իր հռչակուոր—700,000 մատենաներովը: Քանի մը երիտասարդներ հակած էին հոն յղուէն գրասեղաններու վրայ, ու երկու մատենապետ՝ մին Ֆրանսացի և միւսն Արար՝ կը վարէին այդ լուռ մուսարանին տեսչութիւնը: 10-12000 հատոր գիրք կայ հոն՝ ըստ մեծի մասին նոր ու անգիրերէն և Ֆրանսերէն, արաբականներն, հազիւ երկու հազարի մը կը համարին: Ճոխագո՛յն է եգիպտական պատմութեանց մասը, եւրոպական մեծ հատորներ գրեթէ ամէնն ալ մուտ կը գտնեն հոն: Կան նաեւ ձեռագիրներ ու հազուադէպ քանի մը հին տպագրութիւններ, որոց մէջ նաեւ Պոլիքսիոսի հատորները, զորն զուր միջոտած էի ի Կ. Պոլիս, և կարօտս հոն առիւ:

Երկու երեք ամիս ամէն օր այցեցի այդ սրահը, որ եղաւ ինծի ամբաւ սփոխանք մը քաղաքին անխառնութեանց մէջ: Եւ ոչ մէկ Հայու հանդիպեցայ հոն, նաեւ զարմանալի՝ ըստ կային քաղաքին մէջ Հայեր ա՛լ որ չգիտէին մատենադարանի մը գոյութիւնն անգամ, այնքա՛ն գրաւած էին իրենց ուշը միայն հաճոյքնձայ հարստութիւնները: Անշուշտ կահաւորութիւն մը կը հսկէ հոն, մատենապետն ալ հմուտ մարդ մը և միանգամայն հանապապիտ ընթերցող մըն է:

Մատենադարանին շէնքին զրացի է նորաշէն միւլգէոնը որ եւ գիպտական հնութեանց թանգարան մը պիտի ըլլայ և հետզհետէ ճոխանալու գնացքի մէջ է: Սփինքսներ, արձաններ, անդրիներ, կիսանդրիներ, տոմեաներ տակաւ հասնելու վրայ են հոն ու նորանոր պեղումներ կը ճոխացունեն դայն օր աւուր: Միւնիսթրալիգէյի շէնքն իր մատենադարանովն կը պարտի իրեն զոյութիւնն. Իսմայիլ փաշայի առատաձեռնութեանց:

Նպաստաւորեալ գիտնասէրներու համար, որ կրնան տրշուել ստագիրեան աչքով երբեմն մինչեւ բեւեռէ բեւեռ, տիեզերք ինքնին անհուն մատենադարան մըն է՝ մանաւանդ անոնց համար, որ պրտմէթեան փայրութեամբ երբեմն մահուան անգամ կը դիմադրուեն՝ ըմբռնուած գիտնալու յիմարութենէն, այո՛ տիեզերք բովանդակ իր հողեկան ու նիւթական անշրջագիծ կողմերովը ուր հողի՛, նիւթ անհողի՛, տունկ, կենդանի, հրահալ, մարդ գաղափար ու ամէն բան կը դառնայ կըլլայ քննելի բնիկ առարկայ ներշնչանալ կանոնի սկզբանէ՝ զուրկ այդ նպաստաւորեալ հանգամանքէն և խաղալիք աննկատեալ արկածներու յորձանքին՝ Աղեքսանդրիայի այդ արուեստական մատենադարանին մէջ իս անցուցի անգո՛րր տալահով օրեր, որ կարծեն արդարեւ տիեզերք մը յուստենականութիւն մը . . . մանաւանդ երբ հոգին միանգամ հասած վարուած է այն ահարկու եզրը, որ յուսահատութիւն կըսուի . . . և զորս նախադգած էր ինծի ի սկզբան ներսէս եկած «մերթաք» ձայնը . . . (այսչափ կրնամ քաղել առ այժմ Աղեքսանդրեան ալեկոծեալ օրագրութենէս գրուած 1897ին):

ԻԶՍԻՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՅ ԲԺԻՇԿԸ

ՏՕՐԹԷՕՐ ԹԱԳԻՈՐ ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ

Երբ ասկէ կէս դար մը յառաջ տօքթէօր Թագւոր Վարդանէան՝ մեր Իգմիրի Հայ Ժողովուրդէն գուրգուրանօք և օրհնութեամբ յիշուած այդ բարի և պատուական լսելիք՝ Բիղայի համալսարանէն իր վկայականն ստացած ծննդավայրը կը վերադառնար ուսած արուեստին խոնարհ սկզբնաւորութիւնն ընելու համար իր քաղաքակցոց մէջ՝ հայ վկայեալ բժիշկի երես տակաւին չէր տեսած Իգմիրոյ Ոչ տօքթէօր Կոստանդեան կար, ոչ տօքթէօր Ճէլէպեան, ոչ տօքթէօր Տիգրան և Սիմօն Սպարթալեան, ոչ Թօփալեան և ոչ միւս աւելի կամ նուազ ծանօթ հայ բժիշկները կային, ուստի և քաղաքիս հայազգի տօքթէօրներու նահապետը կրնայ կոչուիլ ներկայ ուսումնասիրութեան առարկայ բժիշկ Թագւոր Վարդանէան:

Սուր իմացականութիւն, ցայտուն հանճար, արտաքին փայլ, ձև ու սեթեւեթ չունէր բնու մեր քաղաքակից հայ բժիշկը. իր արուեստն արժեցնել, ինքիւնք փայլեցնել, իր դիրքն ու արժանապատուութիւնը բարձր բռնել, պատկառանք ազդել իր միջովայրին՝ մտքէն իսկ չէր անցներ. մեծութեան՝ փառասիրութեան նշոյլ չէր տեսներ իր վրայ. պարզ և համեստ մէկը՝ իսպառ անձնօթ էին իրեն աշխարհիկ բժիշկը կացուցանող այն բարձր ու ազնիւ ձեւերն ու այն ճարպիկ միջոցները՝ զորս Մեֆիսթօֆելէս կը թելադրէր բժշկութեան խեղճ ուսանողի մը՝ որ Ֆաուսթ գիտնականէն խրատ և հրահանգ առնել եկած էր իր ի դորձ գնելիք փափուկ արուեստի մասին: Այո՛, իր բոլոր ժամանակակիցները գիտէն զայս. ոչ ձեւ, ոչ երևոյթ և ոչ կենցաղագիտութիւն ունէր բարեխիշատակ տօքթէօր Թագւոր (օտարներէ տօքթէօր Վարդան անունով ճանչցուած). իր բովանդակ դրամագլուխը այն բժշկական բաւականաչափ հըմտութիւնն էր՝ որու ախրայած էր մտաւոր բոլոր կարողութիւններն լարելով ի մի ամփոփելով: Իր ընտանեկան շրջանակէն լսած եմ թէ մայրը (հայրը մեռած էր արդէն), խորթացեալ մայր մ'որ իր բոլոր սէրն ու խանդաղատանքը միւս որդւոյն վրայ կեղբոնայութեամբ գորովի նշոյլ իսկ չէր ցուցուցած անոր իր բոլոր կեանքի մէջ, բա-

ցէ ի բաց մերժեր է տեղի տալ իր զաւկի բժիշկ ըլլալու. փափաքին, անիրանալի համարելով մեծ ընդունակութիւն մը չչայանող պատանւոյն խորհուրդը Հարկ եղեր է որ ազգականք ու բարեկամք մէջ մանեն անողորմ մօր հաճութիւնն առնելու համար: Պատանին զչարած իր կարողութեան մասին ցոյց տրուած ծնողական արհամարհանքէն՝ «Եթէ մեծ բժիշկ մ'ալ չըլլամ, ըսեր է, չեմ կրնար ցուպը ձեռքս չըջիլ գիւղէ գիւղ և արուեստս ի գործ դնել», և այս կերպով իր ստիպմանց ու թախանձանաց վրայ վերջապէս ճամբայ հանուեր է դէպի Խաւիւր, ուրկէ ետ դարձաւ իբր վկայեալ բժիշկ: (*)

Եւ իրօք, ամէն կարելի ջանք ու ճիգ թափելով վարպետ բժիշկ մ'եղած էր սօքթէօր Թագւոր — ինչ կը փախչի աշխատութեան ձեռքէն: Իր արուեստակիցները ծիծաղելով հանդերձ անոր պարզութեանց վրայ՝ կը յարգէին իր գիտութիւնը՝ զոր ոչ ոք կասկածի տակ կը դնէր: Ինքն ալ իր կողմէ կը խնդար մտադիւր անոնցմէ ու մանց յանձնապատասխան կամ շարլադան ձևերուն վրայ, թեպէտ այդ ձևերու շնորհիւ արագ յառաջդիմութիւն մը գտած ըլլային անոնք, անիրաւ յառաջդիմութիւն՝ որ սակայն մեր փիլիսոփայ բժիշկին նախանձը չէր շարժեր բնաւ: Մեր բարի սօքթէօրը ինչն գոհ հանդարտ՝ բաւականացող բնութեան տէր՝ փառասիրական որ և է ձրգտումէ ազատ կամ անմասն՝ քառասուն տարուան բժշկական ընթացքի մէջ չանցաւ մօտ մ'անդին իր համալսարանական ուսումէն: Երբ յառաջդիմական բժիշկ մը չեղաւ բնաւ: Նոր գիւտերու, նոր դեղերու, նոր մեթոտներու և նոր գննութեանց չեղաւ բնաւին հետաքրքիր. որ և է բժշկական թերթի չեղաւ բաժանորդ դարձանական նորութեանց իրազեկ ըլլալու համար՝ որոնց որ և է կտրուելութիւն չէր ընծայեր արդէն՝ տեսակ մ'արհամարհանք իսկ յայտնելով: Իրեն ուսուցիչները հին բրօքէսօրները կը մնային միշտ: Կը յիշեմ իր բժշկական խիստ համեստ գրադարանը՝ ուր իր Խաւիւրի բրօքէսօրներուն մէկ քանի գրուածքները կը գտնուէին միայն, և անոնց հետ Ֆրանսացի քանի մը բրօքէսօրներու՝ Թարտիէօի, Թրուսօյի, Ժաքուի երկասիրութիւնները: Ասոնք էին ահա իր բժշկական բոլոր գանձարանը՝ որոցմէ մէկուն կը դիմէր բացառաբար ա'յն ատեն միայն՝ երբ ստիպողական պարագայ մը ներկայանար: Իր քառասունամեայ բժշկական շրջանին մէջ կրնայ ըսուիլ թէ բժիշկ Թագւոր մնաց այնպէս՝ ինչպէս եղած էր Խաւիւրայէ տեսական որ և է յառաջդիմութեան անմասն և ունենալով միայն այսքան երկար

(*) Ըսինք Թէ մեր բարի սօքթէօրը բնաւ սիրուած չէր իր մօրմէ: Ազգական տիկին մը իր աղջիկ զաւակը ցուցնելով անոր՝ «Այօջ ախրեմ սօքթէօր, կ'ըսէ, լաւ մը դարձանես աղջիկս» — Գեանքիս մէջ առաջին անգամ լսեցի այդպիսի անոյշ խօսք մը, կ'ըսէ մայրական սէրէ իսպառ զուրկ մեծցած բարի սօքթէօրը՝ որ դառն այլ արտաշարժ ձևով մ'իր սրտին ցաւը կը յայտնէր այս մասին:

չըջանի մը մէջ համբարած գործնական փորձառութիւնը: Քաջ էր նա ներքին ախտաբանութեան մէջ, այլ ջղալին մտային և ուրիշ նոր զննուած, բազմատեսակ ախտերու մասին կը տկարամար ցաւալի կերպով և այդ նոր զննութեանց վրայ տեղեկութիւն չունէր ամենեւին: Անգամ մը catalepsieի դէպքի մը համար կը կանչուի տունէ մը: Հիւանդը իր ախտի շերմամբ ժամերով ոտքի վրայ արձանացած մնացած էր անմնալի դիրքի մը մէջ: «Աս ինչո՞ւ այսպէս կեցեր է» կը հարցունէ տօքթէօր Թագլուր հիւանդին տէրերուն: «...» և մենք հոն էինք: Այսու հանդերձ բարեմիւս տօքթէօրը թէ՛ իր ըստացած գիտութեամբ և թէ՛ իր բնական պարզ խելքով՝ որու բարձրերը չստաւանիլը օգտակար կ'ըլլայ մերթ ինչ ինչ պարտաւնեւրու մէջ, աւելուսալի բժշկութիւններ կ'ընէր ամենէ անյոյս հիւանդներու վրայ: Այս մասին պզտի այլ ոչ աննշան դրուագ մը պատմե՛նք՝ որ ծանօթ է բոլոր Իզմիրի ազգայնոց:

Նշանաւոր օղեմոլ մը ծանր հիւանդութեամբ անկողին կ'իյնայ: Իր ընծայած վտանգաւոր ու տարօրինակ ախտանշաններէն չփախած զինք դարմանող բազմաթիւ մեծ բժիշկներ՝ քանի մը դեղեր փորձելէ ետք՝ անյոյս կը հրատարակեն զան ու ձեռքերնին կը քաշեն: Տօքթ. Թագլուրի պարզ միտքը օգնութեան կը հասնի, նա կը մտածէ իրաւամբ թէ օղեմոլ հիւանդին՝ իր հիւանդութեան իսկ պատճառաւ՝ իրեն բնական դարձած հեղուկէն զրկուելը խիստ հաւանօրէն մեծ գեր մը կրնար խաղալ այն տարօրինակ ախտանշաններու արտադրութեան մէջ՝ որք շուարած յուսակառուր թողած էին բժիշկները: Կ'առաջարկէ ընտանիքին որ իր գլխէն դարման մ'ընէ՝ բժշկութենէ դուրս: Բնականապէս կը հաւանի ընտանիքը ընծայուած փրկութեան անակնկալ յուսատու խորիսխին պինդ մը փութելով: «Բերէ՛ք օղիի շիշը» — Օղիի շի՞շը, ի՞նչ կ'ըսես տօքթէօր, բժիշկներուն կարծիքն այն է որ օղիի չափազանց գործածութեան պատճառաւ այսպէս անյոյս վիճակի մէջ է մեր հիւանդը: — Բերէ՛ք օղիի շիշը, կ'ըսեմ: Շիշը կը բերուի և մեր տօքթէօրը՝ որ իր կարգին օր մը մեծ բարեկամ պիտի ըլլար այդ հեղուկին միանգամայն և անոր զոհը, հոգեվար հիւանդին կը ներկայացնէ մատ մը այդ «կենաց ջուր»էն: Ինքզինք կորուսած հիւանդին աչքերը կը բացուին փիչ մը: Մեր բոլի տօքթէօրը՝ որ ուղիղ և արամբանական մտածում մ'ունեցած էր, կ'ապսպրէ ամէն երկու ժամ մէյմէկ մատ խմցնել հիւանդին որ կ'սկսէր ախորժիւ կոնծել: Իր սիրական «ճերմակ ջուր»ը, և քանի մ'օրուան մէջ առողջութիւնը կը գտնէ ի մեծ զարմացում բժիշկներուն՝ որք տօքթէօր Թագլուրի դարմանման արտակարգ ու յաջող միջոցին պարտաւորեցան: Ետպէս իրենց հաւանութեան քուէն: Իր այդ պարզ և ուղիղ խելքով քանի՜ քանի՜ այս տեսակ բժշկութիւններ ըրած է բարեխիտատակ տօքթէօրը՝ առանց հպարտանալու, առանձ երբեք պարծելու իր անյուսալի:

յաջողութեանցը համար: Բժիշկներէ լքուած քանի՜ քանի՜ հիւանդ-
ներ կեանքի վերադարձուցած է այնպիսի ժամանակներ՝ ուր հակա-
ռողջական հին նախապաշարութիւններ իրենց բոլոր ոգժով կը տի-
րէին տակաւին, պատուիրելով որ ամբօրէն փակուած պատահաններ
ըը բացուին, օգտանէ հիւանդը՝ որու գաղջ ջուր կը խմցնէին և
որու արգելուած պաղ ջուրը կ'արտօնէր ինք, և հիւանդին աչքերը
կը բացուէին . . . :

Հին փիլիսոփաները յիշեցնող մէկն էր Թալէթօր Փաղւոր՝ հեռի
փախչող պերճութիւնէ և միշտ և յաւէտ գոհ իր համեմատ վիճակէն:
Իր Իգմիր հասած ժամանակները օտարազգի բժիշկի մը յանձնուած
էր մեր ազգային հիւանդանոցի բժշկապետութիւնը: Մենք ի-
րեն բարեկամ՝ օգտակար ըլլալու դիմամբ կ'առաջարկէինք ը-
րազրի մէջ հայազգի այդ վկայեալ բժիշկն ընդունիլ մեր ազգային
հաստատութեան համար: Մեր Թալէթօրը որ սովորութիւն չունէր
բնաւ թերթ՝ լրագիր կարդալու՝ ի՞նչպէս կ'ըլլայ՝ կ'խմանայ բանը
և կուգայ զմեզ գտնելու: Շնորհակալութեան բառ մը չեկեր իր
բերնէն: «Մեարսա՛յ, կ'ըսէ, բան գործ չունէիր ելեր յօգուած՝ գրեր
ես եղեր (երանելին յօգուածը չէր կարգացած անգամ), որ զիս հի-
ւանդանոցի բժիշկ ընդունին: Ի՞նչ աւելորդ աշխատութիւն: Ազ-
գին ընդունած ծնունդի բժիշկը պիտի մեռնի հարկու, այն ժամա-
նակ ինչպէս որ է՝ այդ պաշտօնը ինձ կը յանձնուի»:

Մեր փիլիսոփայ Տօքթօրը՝ էապէս խողաղ մարդ՝ կը փախչէր
ամէն կռիւէ, վիճաբանութիւնէ: Օր մը, չզխտեմ ինչպէս եղաւ
— արտաքոյ կարգի պատահում — մեր ներկայութեան վիճաբանու-
թեան մը բանուհեաւ մէկու հետ, այլ վէճը շարունակուած միջո-
ցին արդէն մոտցեր էր զայն երանելին և ուրիշ բանի կը մտածէր:
Հակառակորդն իր փաստերը կը շարէ և կը կուտակէ անօրինակ
պերճախօսութեան՝ զինք անքթիթ դիտող Տօքթօրին պահած
զգուշութեամբ լռութենէն խրախուսուած՝ որ հաւատարմութիւն կը
համարէի հակառակորդին կողմէ: Իր բոլոր փաստերը մէջտեղ
թափելէ ետք՝ յաղթանակաւ մը՝ «է՛հ, Թալէթօր, նայի՛նք ի՞նչ պի-
տի ըսես հիմայ»: Բարեւ Տօքթօրը իր թմբուցութիւնէ սթափած՝
«Ի՞նչ ըսիր որ», կ'ըսէ: — Ի՞նչ ըսի, կը հարցնես, հապա որով էր
խօսած այս բոլոր խօսքերս: — Ես մտիկ չըրի, ըսաւ Թալէթօրը
անխառն և անաարբեր: Վիճաբանութիւնը գաղբեցաւ ինքնին . . .
վիճաբանող չգտնուելէ: Հակառակորդը զինաթափ եղած էր:

Տօքթօր Փաղւոր բարեգութ, խղճահար մարդ՝ ճշմարիտ հայր
մ'էր աղքատներու՝ որք մինչև ցայսօր իր անունը կը յիշեն օրհնու-
թեամբ, և ժողովրդական բժիշկ մ'էր եղած բառին ընդարձակա-
գոյն նշանակութեամբ: Սակաւապետ ու անշահախնդիր մարդ՝ կէս
մէճխով, քառորդով անգամ կը դարմանէր իր աղքատ կամ վիճա-
կէ ինկած հիւանդները: «Ես իմ աղքատներէս մէճիս չեմ կրնար

պահանջել» կ'ըսէր բարի Տօքթօրը, և ի հարկին ձրիաբար կը դարձանէր զանոնք՝ մերթ նիւթապէս իսկ օգնելով. չէ թէ դրամ կը դնէր անոնց սնարին տակ: Ինչպէս կ'ընեն մերթ մարդասէր բժիշկներ՝ այլ աւելի գործնական ու աւելի պապա ձեռով մը ի գործ կը դնէր իր բարեգործութիւնը: Մնունդէ պէտք ունեցող հիւանդին միւսը կ'երթար ի՛նք անձամբ կը գնէր մատգործէն ու ձեռքովը կը բերէր կը յանձնէր զայն անոր տունը: Հարուստներէ չափազանց պահանջել ևս կը դպէր իր բարի սրտին. այդպիսինն րուն խրկած հաշիւները սովորաբար աներևակայիչի չափաւորութիւն մը կը յայտնէին: Այս կերպով իր ընտանեաց մեծ ժառանգութիւն մը չէր կրնար թողուլ այդ մարդասէր բժիշկը՝ որ ա՛յնքան օգնած ու ծառայած է հարուստին ու մանաւանդ աղքատին, ինչպէս որ չթողուց իրօք քառասուն տարի բժշկութիւն ընելէ ետք: Նա կը մտածէր անշուշտ որ իր թողած համեստ հարստութիւնը կրնար բաւել իր զաւակներուն՝ եթէ չափաւորութեամբ ապրիլ գիտնային իրեն պէս: Ինք էապէս խնայասէր մարդ՝ իր հիւանդներու խնայութեան ալ հոգ տանիլ իրեն սկզբունք ըրած էր միշտ: Բացէ ի բաց հակառակ էր Եւրոպայէ եկած պատրաստ դեղերու՝ (մեծ մասամբ քառօնեայ սուփերու մէջ ամփոփուած և իրենց դժգոյշներով կամ կոտինդներով ընկերացած), որոնց վրայ թէ՛ կը կոտակածէր ու թէ՛ կը խնդար, և որոնց չափազանց թանկութիւնը իր ծուխերու քսակին վնասակար՝ կը զայրացնէր զինք: Անոնցմէ և ոչ մէկը կ'ապսպրէր իր հիւանդներուն: Goudron de Guyotի անդ թակայի մը ջրի մէջ դնել կուտար պատրաստ խայծղանը՝ որու ծախսուած ածան տեղն կը սորվեցնէր հիւանդին: Քինա Լառօը, Լապաուաքն ու ասոնց նմանները բացարձակապէս արգիւիւղով՝ հրահանգ կուտար թէ ի՞նչպէս տան մէջ կարելի էր պատրաստել քէնքինայի գինին՝ անոր ոյժն ու ներգործութիւնն ըստ ամենայնի համանման ըլլալը երաշխաւորելով: Երկաթի պատրաստութեանց տեղ՝ որք ա՛յնքան յարգի էին իր ժամանակները, շատ անգամ ժանդոտած գամեր ու հին երկաթեղէններ ջրի մէջ դնել և զայն խմել կ'ապսպրէր: Իր աղքատ հիւանդները ստէպ կը խրկէր . . . նպարտաւաճառին կամ շատ շատ դեղանիւթեր ծախողներու: Արդէն մեծ համարում ալ չունէր դեղերու վրայ. «Անոնցմէ 5 - 10 ա՛ռ, մնացածները ծովը նետէ» կ'ըսէր: Տան մը խահարարը տկարութիւն մ'ունէր: Բարի Տօքթօրը իր առջև բերել չտար զան, ինք խոհանոց կ'երթայ, և քննելէ ետք (ըստ որում քովը թուղթ ալ չկար) պտօին վրայ մատիտով կը գրէ պէտք եղած նիւթերը ու անոնց չափը՝ պատուիրելով ստնուլ զանոնք . . . մօտակայ նարտաւաճառէն:

Անգամ մը իր աղքատ մէկ հիւանդը կը խրկէ չգիտեմ ի՛նչ նիւթ դեղագործէն առնելու համար՝ պատուիրելով որ մէկ դահե-

կանէն աւելի չվճարէ։ Աղքատը դեղագործին պահանջման վրայ կը հարկադրուի հինգ դահեկան վճարել և կ'երթայ ցաւելով բանը կը պատմէ մարդասէր բժիշկին։ Սա կը բարկանայ եղած բանին, և հիւանդը ետ կը խրկէ չորս դահեկան պահանջելու դեղագործէն՝ որ Տօքթէօրին դէմ սաստիկ նեղացած՝ և անշուշտ ամօնալով հինգ դահեկանի վրայ չորսը ետ գործնել աղքատին՝ անոր ամբողջ վըճարածը կուտայ կը լմնցնէ։

Մնաց որ միայն այդ դեղագործը չէր Տօքթէօր Թագւորէն սիրաւը նեղացած, այլ ամբողջ դեղագործներու դասը՝ որոնց հետ շարունակ կուռի մէջ էր ինպատակ չէ թէ միայն աղքատ այլ նաև հարուստ ծուխերուն։ Այս պատճառաւ քնաւ յարգ ու պատիւ չունէր անոնց առջև։ Մինչև իսկ կ'արհամարհէին զինք և իր դեղագործները գովամակօրէն կը պատրաստէին։ Անոնցմէ ամենէ անուղքներուն հետ չէ թէ ձգտած՝ այլ խզուած էին իր յարաբերւել թիւնները։ Վերը լսինք թէ բարի Տօքթէօրը թշնամի էր Եւրոպայէ չափնով հասած պատրաստ դեղերու՝ որք պարզապէս իր ջղերուն կը դպէին։ Անպամ մը Եւրոպացի մեծ բժիշկի մը հետ հայ հիւանդի մը խորհրդակցութեան կ'երթայ։ Օտարազգի բժիշկը քննութեանէ ետք գրի կ'առնէ իր պատուիրած դեղերը՝ որոնցմէ առաջինը կարգ մը թանկագին նիւթեր կը պարունակէր, և երկրորդն ու երրորդը Եւրոպայի մասնագիտական դեղեր՝ ռեքլամիներով տարփողուած ու կ'սկսի կարգաւ իր գեղապիրտ։ Առաջին տարազին՝ Oui, Docteur, կ'ըսէ իր արուեստակցին, միևնոյն ժամանակ հայերէն՝ «Մօրիկ մի՛ ընիր, դարտակ է» փափսսելով հիւանդին՝ որ շարեկամ մէր իրին։ Երկրորդ դեղը՝ եւրոպական պատրաստութիւն մ'էր՝ ինչպէս ըսինք։ Oui, Docteur, և հայերէն «Դարտակ է»։ Երրորդ դեղը՝ նոյն կարգէ դարձեալ։ Oui, Docteur, և հայերէն «Դարտակ է, դարտակ է»։ Կը կրկնէ գրեթէ զայրացած մեր խնայասէր բարի Տօքթէօրը։ Բժիշկը կը հեռանայ և Տօքթէօր Թագւորը կը համոզէ իր բարեկամ հիւանդին իր տալիք պարզ և աժան դեղը միայն գործածել, որով իրօք կ'ապաքինի նա քանի մ'օրէն։

Եթէ «ժան դեղերը կը սիրէր յաւէտ մեր բարի Տօքթէօրը՝ ձրի դարմաններու ա՛լ աւելի նախապատուութիւն կուտար։ Իր հիւանդներուն ստեղծ կը յանձն սրարէր ծիծաղը՝ զոր կը ճանչնար անշուշտ իբր խիստ օգտակար դեղ մը հասկըսանդական (antis=pasmodique)։ Շատ անգամ զիս խնդացուցած կէտին՝ ամբ բանալով «Տո՛ւր մէ՛ծիտը, կ'ըսէր, այս ծիծաղը դեղ մ'է քեզի համար»։ Երբեմն բռնի ծիծաղել իսկ կ'ապաքինէր հիւանդներուն։

Այլ մեր բարի Տօքթէօրի վրայ պատմութեանը վերջը չկայ, զուարճալի ամէնքն ալ՝ և որոնց գոնէ մէկ քանիները չենք ուղեր անյիշատակ անցնիլ իբր էապէս բարացուցական։ Փութա՛նք ուրեմն լմնցնել իր կենսագրական յօդուածին այս առաջին մասը՝ երկ-

րորդ հատուածը յառկապէս նուիրելու համար այդ կտրի իրական պատմութեան քննութեան վստահ թէ հետաքրքիր գումարութեամբ մը պիտի կարգացուին ընթերցողներէ :

Յոյժ բարեսիրտ և պարկեշտ բժիշկ մ'էր Տօքթէօր Թազուր բառին ընդարձակագոյն իմաստով : Իրեն խիզճ պիտի ըլլար պերճ ու չքեղ կեանք մը վարել ի վնաս իր ծուխերուն՝ որոնց հայր էր եղած և որոնց շահերը կը մտածէր ու կը պահպանէր՝ ինչպէս տեսանք՝ իբր բուն իրենները : Իր կեանքի վերջին տարիներուն դժբաղդարտը ինքզինք տուաւ չափազանց օղեմոլութեան մ'որ մեծապէս վնասեց իր վարկի ու ազդած վստահութեան : Ինք անձամբ կ'ազդարարէր յաճախողներուն չվստահել իր երկեղջեան գեղագիրներուն, կամ աւելի լաւ բնական չկանչել զինք օրուան այդ պահուն՝ ուր իր խելքին ամբողջութեան ինք իսկ վստահ չէր : Անգամ մը այսպիսի աննպաստ ժամու մը մէջ զեղ մը գրեթէ Երաւ խայի մը համար Սևտու խելաբրած՝ կը խորհի սոսկումով թէ խեղճ աղեկին համար վտանգաւոր ըլլալու աստիճան մեծ էր չափը դեղին՝ որ թոյն մ'էր անտարակոյս : Իր բարի զիրար խառնելու մէջ՝ կը վազէ կ'երթայ մանկան տունը : Մայրը կը պատմէ թէ աղան խիստ հանգիստ քնացեր էր գիշերը հետեւապէս հարկ չէր եղած դեղը գործածել : «Ետտ լաւ եղեր է որ չես տուեր դեղը» կ'ըսէ բարի Տօքթէօրը՝ որու պարզմիտ անկեղծութիւնը չափ սահման չունի երբեմն. եթէ տուած ըլլայիր՝ աղապ հիմայ ծածկն պարտեզն (գերեզմանոցը) էր : Տօքթէօր Թազուր մեռաւ օղեմոլութեան վնասը լրացրուած աղիքներու խլիլովի (cancer) հետեւանք :

Գրական մարդ չէր Տօքթէօր Թազուր, և այդ կարգի խնդիրներ բնաւ չաճեկանութիւն չունէին իրեն համար : Որ և է թերթ, ձեռքը չէր տոնուր, և լրագիրները կը նկատէր կարծեմ իւրեւ մեծ և անհանգուժելի չաղակրտսէներ : Քաղաքականութեամբ կ'զբաղէր մերթ՝ լսած աւելի կամ նուազ վտերական շուրերուն վրայ իր եղանակաւ խորհրդածութիւններ ընելով : Երաժշտութեան մեծ բաւելիամ էր, և ակորդիոնօք մտիկ կ'ընէր մեր գաշտակը՝ երբ կը զբաղէինք անով :

Տօքթէօր Թազուր Վարդանեան ծնած է 1830 Յունկարին, ու մուսնացած 1871 ին և վախճանած 1892 Մայիսին, 62 տարեկան : Թողած է երեք աղջիկ և երկու մանչ զաւակ, Յովհաննէս և Սարգիս՝ որոնցմէ մին իրմէ կանգաւ տահմանուած էր բժիշկ ըլլալու և միւսը գեղագործ, ինչպէս եղած են իրօք՝ իրենց վկայականները ստանալով :

Բ

Աւելի խելքի պարզութեան՝ որ մերթ միամտութեան աստիճանները կը հասնէր զարմանալի խառնուրդ մ'էր ձեռքէ ու նրբու

թիւններէ բացէ ի բաց անմասն մեր բարեսիրտ ու բարեացակամ
Տօքթէօրը՝ բժշկութեան իւր հայ Դիոգլինէս մը կամ Նոսրէտտին
Հօճա մը կրնայ նկատուիլ Իզմիրի հայ բժիշկներու այս նահապե-
տը, անգիւտ տիպար մ'իւր տեսակին մէջ: Մեր ուսումնասիրու-
թեան սոյն երկրորդ մասին մէջ պատմինք ինչ ինչ դրուագներ
զորս խոստացանք և որք ճշգրիտ գաղափար մը պիտի տան, կը
յուսանք, Տօքթէօր Թապաւորի խիստ ինքնայատուկ նկարագրին
վրայ:

Ժամանակակից Իզմիրի Հայեր կրնան մոռցած ըլլալ իրմէ խըր-
կուած տարեկան միշտ չափաւոր հաշիւներու կունակը տպուած ի-
րենց բարութեանը մէջ խիստ զուարճալի չորս յօդուածները՝ Թու-
անշաններով զատուած իրարմէ: Թէպէտ ոյժով չունիմ աչքիս առ-
ջն այդ տպագիր հաշուեթիւթերէն մին, այլ անմոռանալի էր ա-
նոր պարունակութիւնը՝ զոր հետաքրքրական կը համարինք ամ-
փոփել հոս մեր յիշողութեան ասպակնած: Ա. Ինքնակամ թոյլտու-
ութիւն մինչև վեց ամիս վճարումը երկարագեղու: Եթէ մինչև
այդ պայմանաժամը վճարում տեղի չունենայ պարտական ծուխը
պէտք է գայ պատճառը յայտնէ, որ ժամանակ նոր պայմանաժամ
պիտի տրուի իրեն: Բ. Եթէ հաշիւը վճարուած չէ և նորէն կանչ-
ուի պարտական յաճախորդէն՝ կրնայ երթալ հիւանդը տեսնելու,
այլ այդ պարագային մէջ մէն մի այցեգիրը կանխիկ վճարուելու
պայմանաւ, նախորդ հաշուոյն խօսքը՝ չկայ ա'ւր Գ. Եթէ հիւանդին
տէրը գոհ չմնայ իրմէ՝ ազատ է ուրիշ բժիշկ կանչելու, միայն
թէ ժամանակին իմաց տրուի իրեն: Բարի Տօքթէօրը՝ առջի օրէն
բարձր և ակնածելի դիրք մը բռնել գիտցած ըլլալով յաճախորդ-
ները բոլորովին sans façon վերաբերում մ'ունէին իրեն հետ, և
այս պայմանը կը գնէր իր արժանապատուութեան ծանր եկած ան-
պատեհութեան մ'առջին տունելու համար: Բանդի անա ինչ կը
պատահէր երբեմն: Հիւանդին տէրը իր հիւանդին վիճակէն դժ-
գոհ ձեռքի տակէ ուրիշ բժիշկ մը կը կանչէր առանց ազդարարելու
իրեն: Եւ անա օտար բժիշկը կուգար կը ներկայանար այդ տունը՝
երբ հոն կը դանուէր նաև րանին անտեղեակ բարի Տօքթէօրը:
Այն ժամանակ տան տիրուհին կը պահէր կը պարտէր զան որ և է
դրան մը ետին՝ մինչև որ միւս բժիշկը հեռանար տունէն: Բարի
Տօքթէօրին խիստ ծանր եկած էր այս պարագան՝ որուն չկրկնուի-
լը կը փափաքէր քնակահարար Գ. Բարեբարոյ Տօքթէօրը կ'իմաց-
նէ հիւանդին տիրոջ՝ որ եթէ իր նոր կանչած բժիշկէն գոհ չմնայ
և զինք հրաւիրէ նորէն՝ պատրաստ է ըստ առաջնոյն իր դարման-
ները մոտուցանել:

Պարզութեան ու միամտութեան պաշտելի օրինակ մ'այնպէս
չէմ Ահա յատկանշական սրտաշարժ օրինակ մը իր ծանօթ անշահա-
խընդրութեան:

Բարեկեցիկ ծուխի մը կողմէ կը կանչուի որու որդին պատու-
ցած էր ծանր ժանտառնոցով: Երկու ամիս շարունակ կը խնամէ
այլ հիւանդը՝ ի պահանջել հարկի օրը երկու մինչև իսկ երեք ան-
գամ երթալով: Տղան կը բժշկուի: Հայրը չափազանց խնայասէր մէ-
կը՝ սրտաթուռնդ կ'սպասէ Տօքթօրէ գալիք հաշիւին, ուր կը վախ-
նար իրաւամբ թէ խոշորկեկ գումար մը նշանակուած պիտի ըլ-
լար: Հաշիւը կուգայ: Փտած գրամ 600 դրշ. ի ամենահամեստ պա-
հանջ: Պարտապան ծուխը չկրնար հաւատալ աչքերուն, այլ այն-
պէս էր, 600 դրշ. փտած ստակ: Թուղթի մէջ իսկոյն կը ծրարէ կը
սլլէ այդ անհաւատալի կերպով չափաւոր գումարը՝ սուսօլին հան-
դիպումին անոր մատուցանելու համար, և կը հանդալի: «Տօքթօր,
հաշիւդ խրկած էիր, ահաւասիկ գումարը — Բանի՞ դրուշ է:—
600 դրշ. չէի՞ր գրած. ահա քեզի 600 դրշ. պարտապանը անձկու-
թեան մէջ է որ մի գուցէ սխալմունք մ'ըլլար բանին մէջ: — Ճիշդ
600 դրո՞ւշ է, պակաս չկա՞ր:— Ճիշտ 600 դրշ.— Կեցի՛ր ուրեմն
կը համրէ. գումարը ճիշդ էր: Եթէ ըսած էին թէ գուն սովորա-
բար խրկուած հաշիւէն կը կտրես: Արդ իմ պահանջս 400 դրշ. է
միայն. 600 դրշ. գրեցի՞ որպէս զի եթէ զեղջելու ելլես՝ չլնասուիր
Ահա, բարեկամ, քեզ հա կը դարձնեմ 200 դրուշդ, գուն ալ զա-
ւակներու տէր ես»:

Այս պատմութիւնս մեր բարեսիրտ պատուական Տօքթօրը
չնկարագրե՞ր ըստ ամենայնի:

Տօքթօր Թագուր ինքզինք սլարզապէս պարտաւոր կ'զգար օ-
տար սեղանի մը մասնակցելով և ճաշէ ելլելէ ետք՝ պատրաստ էր
տան բոլոր հիւանդները կամ տկարները քննել ճրիարաւ: Այս մա-
սին պատմենք քանի մը հետաքրքրական դրուագներ:

Օր մը սեղանի մը կը գտնուինք իրեն հետ: Ճաշը լմնալու՞ն՝
տանը տիկինը իր հինօրեայ յօդացաւին համար նոր գեղ մը կը խընդ-
րէ մեր Տօքթօրէն՝ որ արդէն տարիներով դարմանած էր զան և իր
գեղերն սպառած, առանց ամենափոքր յաջողութեան, և որ իզուր
փախփիխ կ'ուզէր ընդունայն ծախքէ չհանելու համար անոր ա-
մուսինը՝ որ բարեկամ մ'էր իրեն: Իր անտանելի ցուերէն համրե-
րութիւնը կորուսած տիկինը կը պնդէ, չթողուր զինք: «Մինչև որ
դեզ մը՝ դարման մը չտնօրինես ինձի՝ չպիտի թողում օձիքդ», կ'ը-
սէ, և կ'աւելցնէ թէ բարեկամ մը վիշիի շուր գործածել ապագրեր
էր իրեն՝ իբր խիստ օգտակար իր հիւանդութեան: «Ի՞նչ կ'ըսես
Տօքթօր 15—20 շիշ մը փորձե՞մ»: Խեղքը գլխէն կ'երթայ բարի
Տօքթօրին՝ մտածելով մտնուելիք գումարը՝ որու բոլորովին պա-
րապ երթալիքը գիտէր: Ա՛լ կը մտնէ խորհրդակցութեան: «Վիշիի
ջո՞ւր կ'ըսես, այլ ի՞նչու մէկ շատ ծախքերէ ելլես վիշիի շիշեր
գնելով. անոր մէջ օգտակար ըլլալիքը bicarbonate de soudeն է.
այդ գեղը ծախու. ա՛ն և ամէն օր շիշի մը մէջ մէյմէկ պղտի գգալ

դիր այդ գեղէն, վրան Նուր լեցո՛ւր, և օրը մէկ չիշ խմէ, ագ-
գեցութիւնը բոլորովին նոյնն է:— Հինգ զրուշ մը կը բաւէ՞ այդ
գեղը գնելու:— Հինգ զրո՞ւշ մի, տիկին. մէկ զրուշ, քսան փաբայ
խկ կը բաւէ: Չգիտեմ թէ տիկինը փորձե՞ց այդ նորօրինակ ար-
ուեստական վիշին:

Ինք արդէն անվստահ բժշկութեան արուեստի վրայ՝ իր թերա-
հաւատութիւնը անհաւատութեան կը փոխուէր երբ անբոյժ
հիւանդներու և յառաջացեալ ծերերու առջև կը գտնուէր՝ որոնց
քով կենտական անհրաժեշտ ոյժ չէր մնացած: Դեղ մը տալ պէտք
էր սակայն: Այսպիսի դժնդակ պարագայի մէջ ֆապալա (cabale) կը
գողէր ինձ խնդալով (եբրայական այդ բառին արուած գաղտնի
միաբանութիւն, Դաւակցութիւն նշանակութեամբ), իբր թէ զիս
ընկեր և մեղսակից ընելով անպէտ ու աւելորդ գեղատուութեան
գործին: Եթէ աստիճան մ'աւելի անբոյժ էր հիւանդը՝ ֆապալա ֆո-
պալա, իսկ եթէ յուսահատական վիճակի մէջ՝ ֆա'պալա, ֆո'պալա,
ֆիւպալա, ձև մը որ գերադրականի ոյժ ունէր իր լեզուին մէջ: Սոր-
ված Տօքթօրի այդ լեզուն՝ եթէ ներկայ գտնուէինք՝ մենք կ'ըլ-
լայինք նախածանարկ՝ ըստ տեղւոյն բացազանչելով, ֆապալա,
Տօքթօր, ֆուպալա, ֆիւպալա: Եւ Տօքթօր կը խնդար իր պարզուկ
ծիծաղով, հի', հի', հի', հի': Հիւանդը բնականապէս բան մը չէր
հասկնար ոչ մասնական ֆապալայէն, ոչ անոր հետեող ծիծաղէն,
և ոչ ալ խիստ հաւանականաբար իրեն արուած գեղէն...:

Պուռնովա բնակող բարեկամ մը ընտանեաց հայր և հիւանդ
կազմութեան տէր, որ ստէպ պէտք կ'ունենար իրմէ, ամէն անգամ
հետեւել պարզ և միշտ անվրէպ հնարքը կը բանեցնէր մինչև գիւղ
բերելու համար մեր բարի Տօքթօրը՝ որ հարուստներու համար
խկ կը գփկամակէր հեռուները երթալ: Գիտէր թէ անիկա խիստ
կը սիրէր սեխ ու մածուն՝ (Պուռնովայի մածունը անուանի է) զորս
կանխաւ գնել տալէ ետք վստահ կերպիւ կ'ուղղէր իր հրաւերը
բժիշկին: Սա կուգար անվրէպ, քանզի փորձով գիտէր թէ այդ
նախասիրած ուտելիքները միշտ պատրաստ կ'սպասէին իրեն այդ
բարեկամ տան մէջը և խղճամիտ քննութիւն մը կատարելէ և դե-
ղագիրը մատուցանելէ ետք կը հրաւիրուէր սեղանատուն, ուր սե-
խըն ու մածունը լաւ մը պատուելէ ետք՝ «Մնաս բարով Ս*** ա-
ղայ շնորհակալ եմ, կ'ըսէր, երբ պէտք ունենաս՝ կանչէ՛ գիս, կու-
գամ!» Եւ իրօք ալ և ոչ անգամ մը թերացաւ երթալ այդ բարե-
կամին, թեպէտ Պուռնովայի հազորդակցութիւնն ալ Իգմիրի հետ
գփուարին ու երկար ժամանակի խնդիր մ'ըլլայ:

Մեր պարզ Տօքթօրը բժշկութեան պատիւը պահել կրնանք
ապահովապէս ըսել թէ չէր գիտեր, իսկ չառաջանել՝ ամենեւին,
հիւանդը կամ հիւանդին տէրը բժշկական հարցումներ ըրած ատեն՝
բոլորովին ռամիկ ու մերթ ծաղրելի բացատրութեամբ մը զան հա-

մոռելու աւելորդ ջանքեր կ'ընէր: Անգամ մը լուծողականի ու քինինի պէտք կը տեսնէ հիւանդի մը վրայ: Աս կ'ուզէ խոյս տալ լուծողականէն և կը հարցնէ թէ չկրնա՞ր քինինը միայն առնել՝ առանց լուծողականի: Կ'երևի թէ բարի Տօքթէօրը անհրաժեշտ համարած էր կանխաւ այդ հիւանդին ներքը մաքրել: Քանզի սապէս կը պատասխանէ անոր. «Սենեակին մէջ մուկը մտեր է, քինինը տ'յն մտրակն է որով զան պիտի հալածես: Արդ սենեակին դուռը բաց որ փախչի մուկը: Դուն դուռը դոցեր՝ կ'ուզես: որ փախչի, այլ ուրկէ փախչի:»

Տիկն մ'որ ամուրի քոյր մ'ալ ունի կը կանչէ զան իր մէկ տկարութեան համար: Տօքթէօրը դեղագիր մը կը գրէ. իր մեկնելու պահուն տիկինը կը հարցնէ թէ քիչ մ'ալ ափսոն դրած է մէջը, քանզի իր նախորդ բժշկը՝ որ մեռած էր, ժամանակաւ դրած է եղեր այդ թմբերեցուցիչը որ օգտակար եղած էր հիւանդութեան: Այլ եկո՞ւ տես որ դեղերը դիրար գրկող կամ մերժող յատկութիւններ ունին, և մեր Տօքթէօրին դեղագրին մէջ ափսոնը գիտարար մուտք չէր կրնար գտնել: Ահաւասիկ ի՞նչպէս կը բացատրէ բանը՝ մեր ներկայութեան: «Մէկ կաթնայ ջուր տաքնալու վրայ է. քեզի, տիկին, մէջը նետեն, ամուսինդ մէջը նետեն, ինծի մէջը նետուն, օրիորդը մէջը նետեն: Ամուսինդ դէպի քեզ պիտի դիմէ, ևս դէպի օրիորդը պիտի դիմեմ, այնպէս չէ:» Այսպէս հասկցնել ուզեց բարի Տօքթէօրը թէ ափսոնը յանկուծիւն չունէր պատրաստուած փոշիին դեղանութեւրուն հետ՝ որոնց ներհակ պիտի դար և որոնց մէջ զինք գրկող մը չպիտի գտնուէր...

Ծանր ախտի մ'ընթացքին մէջ երբեմն ուրիշ ախտ մը կամ տատեր մէջոտեղ կ'ելլեն, ինչ որ բժշկիչը complication կ'անուանեն: Այսպիսի պարագայի մը մէջ կը գտնուի մեր Տօքթէօրին մէկ հիւանդը, որու տէրերն են տիկինը, անոր մայրը ու քոյրը: Արդ տիկինը դիտողութիւն կ'ընէ մեր Տօքթէօրին. «Ի՞նչպէս եղաւ աս, Տօքթէօր, դուն անջի բերան մէկ ախտի միայն անուն տուիր, այլ ահա երկու ուրիշ ախտեր ալ երևան ելան ետեւէ՝ ետեւ:» Տիկինը գայթակղած էր, պէտք էր համոզել, այսինքն հասկցնել որ եթէ ախտը կրնա՞ն ոտաւեցաւ ու պահուած հիւանդութիւններ հեռուհեռ երևան ելան՝ զորս փուշակած չըլլալը յանցանք մը չէր կրնար սեպուիլ իր կողմէ և ոչ ալ անհմտութեան նշան մը: Սենեակին երկարածն բազմոցը ցուցնելով՝ «Սա բազմոցին գլուխը նստեր է մայրդ, կ'ըսէ, (մայրը յաղթամարմին կին մ'էր), անոր քովը դուն, քու ալ քովդ՝ օրիորդ քոյրդ: Արդ, մայրդ թող ելլէ բազմոցին գլուխէն՝ որպէսզի քու երեսը տեսնեմ. դուն ալ ելի՛ր քու տեղէդ՝ որ օրիորդին երեսը տեսնեմ: Տեսցի՛ք կը համոզուին այս շօշափելի օրինակէն:

Տարիքոտ տիկին մը որ հիմաուրց յողացաւ մը կը տառապէր՝ չափազանց մաքրածէր՝ ատէպ ջուրերը կը մտնէր տան դռնոց հա-

մար: Բարի օօքթէօրը կուզէ զգուշացնել զինք խոնարութենէ ու չափազանց յոգնութենէ՝ հասկցնելով թէ յամառ ու վատթար ախտի մը հետ գործ ունի: Ահաւասիկ ինչպէս կը բացատրէ բանը: Տանգ մէջ բռնակալ Յէնրիչէրի մը մօտք գտած է վաղուց, ու փառաւորապէս տեղաւորուած է սրահի բազմոցին անկիւնը. ձեռքն ունի երկընկեկ ծխամորճ մը: Չար ու վայրագ մէկն է բնութեամբ ու հետը գէշ երթալու չգար: Հարկ է անոյշ վարուիլ հետը, կամ քին հակառակ բան չընել, ու պէտք եղած ատենը կրակ մը դնել ծխամորճին: Այդ չըրի՞ր, փորձանք կուգայ գլուխդ. ոտք կ'ենէ բարկութեամբ ու ծխամորճովը անխնայ կը զարնէ մարմնոյդ ամէն կողմը, բա՛թ, բա՛թ, բա՛թ. ջարդ ու փշուր կ'ընէ ոսկորներդ: Զայրոյթն անցնելէ ետք նորէն կը նստի բազմոցը, նորէն կը լեցնէ ծխամորճը. եթէ կուզես՝ նորէն հոգ մի՛ ընե՛ր կրակը տալու և կամ հակառակէ՛ անոր. գանակոծութիւնը պատրաստ է՝ հետզհետէ աւելի բուռն ու աւելի ուժգին . . . :

Տօքթէօրին բարեկամները կը համոզեն զինք որ իր արուեստին մէջ յաջողելու համար պէտք է՛ր պարզ ըլլալ այդպէս, այլ ըլլալ վարպետ, ճարպիկ, լեզուանի, նրբամտութիւն յայտնել և համեղ կատակներով զուարճացնել հիւանդը, ինչպէս կ'ընէր իր արուեստակիցը՝ օօքթէօր Ռաֆիէլէսը՝ որ անհուն յաջողութիւն կը գտնէր իր ճարպիկ ձեւերու շնորհիւ: Բարի օօքթէօրը կ'ուզէ հետեիլ այս օգտակար խորհուրդին, և առաջին տախտով ի գործ կը դնէ զայն: Հարուստ տիկնոջ մը կողմէ կանչուած էր՝ որ արգանդային ահաւելի ցաւերու մօտնուած՝ ինկած տարածուած է գորշի վրայ՝ զոր եզունգներովը կը ճանկաթէ արուստի տախտակի վրայ: Տօքթէօրը կը մտածէ թէ՛ ճարպիկութիւն ցուցնելու ժամ է. պէտք է ցաւատանջ տիկինը զուարթացնել փութով: Իր օօքթէօրի երկար փեղոյը գլխէն հանելով՝ տիկնոջ գլուխը կ'անցընէ «Նայէ՛, ինչպէս ալ վաչկեց» ըսելով: Տիկինը սաստիկ սրտմտած այդ ցուրտ և խապառ տարադէպ կատակէն՝ տենեակին միւս ծայրը կը նետէ փեղոյը: «Տօքթէօր, ևս քու զուարճութեանդ առարկայ չեմ, իմ ցաւերէս կը միւսնիմ, հասկցա՞ր»։ Տօքթէօրին փորձը ձախող գտած էր, կը զարմանար թէ ի՞նչու:

Նոր փորձ: Տիկին մ'իր մէկ ներքին անհանգստութեան համար կանչել կուտայ զան: Տօքթէօրը դեղագիր կուտայ ու կ'ըսէ թէ շաբթէ մը պիտի գայ զինք տեսնելու: Տիկինը որ գիտէր անոր երբեմնակի անխորհուրդ պարզութիւնը կ'ապապրէ որ եթէ եկած ատենը հիւրեր դնուին՝ իր հիւանդութեանը խօսքը չընէ: Տօքթէօրը կ'ապահովէ տիկինը ու շաբթէ մը կուգայ կը ներկայանայ: Դժբաղ-գաբար բազմութիւն սրահին մէջ: Տօքթէօրը կը համբերէ, այլ կը տեսնէ թէ սպասուածի վերջը չգար, ու կը հասկնայ թէ ճարպիկութիւն մի՛ր գործ դնելու ժամն հասած էր: «Տիկին, կ'ըսէ այն բազ-

մութեան մէջ՝ որու ցրուելուն յոյսը չունի, այն մեր գիացածն ինչպէս եղաւ»։ Երեւակայեցէք տիկնոջ ամօթաւոր տապնապն ու միանգամայն սրտմառութիւնը։

Մեր փոխտոփայ տօքթէօրը գոհ չէր երեւար ամուսնութենէն՝ ուրու լուծը ծանր ու դժնգակ թուած էր իրեն։ Օր մը կ'ըսէ իր մէկ բարեկամին. «Հրէայները ինչո՞ւ Քրիստոսը ապաւակեր, չարչարեր, խաչեր են. առոնք ընելու տեղ բռնէին կարգէին զինք»։

Տօքթ. Վարդան իր քօհափոռ ինններեւ ալ ունէր։ Ծանօթ մեծատուն մը ծանր alhuminiurie ով տանջուած՝ կը դարմանուէր բժիշկներէ՝ որոնց մէջ մեր տօքթէօրն ալ կը գտնուէր։ Հիւանդը Բարիզ ճամբորդելու պէտքը կը տեսնէ տօքթէօրն իրեն հետ առած՝ որ ա՛մենէ սակաւապետ ու ամենէ դիւրագին ուղեկից բժիշկն էր՝ որ աշխարհի մէջ կրնար գտնուիլ։ Քաղաքակից բարեկամ մ'ալ կը գտնուի հետերնին։ Տօքթէօրը բրօֆէսէօր ժաքուի Բժշկարանին համեմատ մէջը աղ լուծած կաթ խմցուցած է չարունակ հիւանդին՝ ուրու վիճակը կը ծանրանար միշտ։ Իր խորհրդով յիշեալ բժշկապետը պիտի երթային տեսնէին՝ որ Բարիզ հասնելուն հետեւալ առտուն կուգայ կը ներկայանայ մեծատուն հիւանդին սենեակը, և մեր տօքթէօրը անոր վիճակը բացատրելով՝ կը հասկնէ թէ իր հրահանգին համեմատ մեծ ոյժ տուած էր կաթին՝ միշտ աղով համեմուած։ —Աղով կաթ մի. պա՛րզ կաթ, պա՛րզ կաթ։ — Այլ զուք գրած էիք թէ... — Պա՛րզ կաթ, պա՛րզ կաթ։ — Այլ զուք գրած էիք թէ... — Պա՛րզ կաթ, պա՛րզ կաթ։ — Ուրիշ պատասխան չկայ։ Բանը խիստ քօհափոռ կուգայ մեր տօքթէօրին՝ որ բժշկապետին գրածին վստահ՝ մեծ օգուտ սպասեր էր աղին միաժամանակ գործածութենէն, և պահ մը խորհրդակցութիւն՝ հիւանդ ու բժիշկ թողլով՝ կը սրանայ քովի խոցը՝ ուր իր հայրենակից բարեկամը կը քնանար տակաւին։ «Եւ ի՛ր, եւ ի՛ր», կ'ըսէ աշխուժիւ, կը թնդէ կարթնցնէ դան իր քուռէն։ Սա աչբերը կը բանայ. «Ի՛նչ կ'ըսես, տօքթէօր, ինչո՞ւ կ'արթնցնես գիւս, ի՛նչու ելլեմ։ — Աղին ճամբայ տուեր են։ — Ի՞նչ ըսել է աղին ճամբայ տուեր են, ո՞ր աղին, ի՞նչ աղի։ — Աղին ճամբայ տուեր են, աղին ճամբայ տուեր են, — Սեղքիդ զիա՛ն եկած է, ան ըսէ՛։ — Աղին ճամբայ տուեր են, աղին ճամբայ տուեր են, զայս կրնիւ լով անդադար և առանց ուրիշ բացատրութեան սենեակը բժշկապետին քով՝ որ պահ մը կորսնցուցեր էր զինք։ Բարեկամը ա՛լ քունը փախուցած, մուտայով կ'իլլէ կը հագուի՝ հաստատ միտքը դրած որ բարի Տօքթէօրին խելքին ձիւն թեկած էր, ու բրօֆէսէօրին մեկնելէն ետք միայն կը հասկնայ թէ ի՛նչ ըսել կ'ուզէ եղբւր Տօքթէօր թագուր «Աղին ճամբայ տուեր են» ըսելով։ Ի՛նչ ընէր քուռէն զրկուած այդ խեղճ բարեկամը՝ եթէ բրօֆէսէօրները «ճամբայ տուեր են աղին» զոր նախապէս օգտակար դատեր էին կաթին հետ խառնուած։

Մեր բարի Տօքթէօրը իր պղտի խորամանկութիւններն ալ ունի։ Ռուս տէրութեան չգիտեմ ի՞նչ ծառայութեան մէջ զանուոյ խիստ պարծենկոտ երիտասարդ Հայ մը կը փառաւորուէր թէ քանի՛ քանի՛ պատերազմներու մէջ մտած ելած, մեծ քաջագործութիւններ ըրած և մարմինը ծածկուած ըլլար ստացած բազմաթիւ վէրքերով՝ որոնց տնտանիքի ցաւերը մեղմելու համար կ'երթար բարեկամ ափիոնի վաճառականներէ այդ գերազանցապէս հանգարտիչ նիւթը կը խնդրէր ու կ'ստանար մեծ ու փոքր քա-

նակութեամբ: Բոլոր Իզմիր զիտէր թէ կատարելապէս շինծու էին այդ հուշակամ վէրքերը՝ որոնցմով կ'ուղէր պարծենալ: Բարի տօրիսն ալ որ նոյնպէս լացարձակ համոզումն ունէր բանին ստույթեան, կ'ուզէ ամօթահար ձգել թեթևասլիկ անապարծը: Օրին մէկը անտարբեր ձևով մը կը հրաւիրէ զինք բաղնիք երթալ միասին: Կ'երթան և Արէսի կարծեցեալ զուակը մերկացած բազանեաց սրահը մտնելուն՝ ասօթէօրն որ ծուղակ նետած էր զան խորամանկութեամբ՝ մարմինը վերէն վար քննելով՝ «Ի՞նչ են հապա այն քու քսած վէրքերդ, ես անոնց հետքն անգամ չեմ տեսներ:— «Է՛հ, տ'լ հիմայ բժշկուեցան» կը պատասխանէ անձնագովը՝ կորսնքի մատնուած:

Որոշուած էր ա'լ. Թագեօր վարդանեան պիտի մեկնէր Իտալիա բժիշկ ըլլալու: Իր մօր հետ Մանիսա կը գտնուէր: Ապագայ բարի ասօթէօրը այս անգամ ևս պզտի խորամանկութիւն մը կը բանեցնէ՝ որ կը յաջողի լիովին: Նա կ'ուզէ խիստ ուժան գնով մը նոյն իսկ Մանիսայէ ստանալ զինք Իտալիա տանելիք ոնցագիրը, ու խնդալ միանգամայն, և այս մասին իր վստահութիւնը մեծ է անցադրի տգէտ պաշտօնեային աշխարհագրական անհմտութեան վրայ: «Ինձի մէկ անցադիր տո՛ւէ՛ք Ալիվուրնայի (Livourne) համար» կ'ըսէ: Պաշտօնեան որ Ալիվուրնան Տաճկաստանի ներքին քաղաքի կամ գիւղի մ'անուն կը համարի, կարծեմ՝ այն ժամանակի սակագինով՝ 20 փութայ կը պատանջէ միայն ու կ'ստանայ այդ անցադրին համար՝ որ մինչև և Իտալիա պիտի տանէր Իզմիրի ապագայ առաջին բժիշկը:

Պզտի գրուած մ'որ կը յայտնէ պարզմիտ Տօթթէօրի անպիտան կից անփափկութիւնը՝ թէպէտ սիրան յաւէտ գթոտ ու բարի Հիւժայտէ բռնուած արկնոջ մը հետ կը ճամբորդէ դէպի Եւրոպա, (իր ամենաչափաւոր պատանջմանց պատճառաւ միշտ ինք կ'ընտրուէր այսպիսի պարագաներու մէջ): Տօթթէօր խորապէս ցաւած է այդ հէք կնոջ անյոյս վիճակին վրայ: Եթէ իրեն մնար՝ ճամբու պարտք ծախքը մտածելով՝ ամենեւին չպիտի խրատէր Եւրոպա ուղևորելու, այլ միւս բժիշկներն այդպէս տնօրինած էին: Շոգեհեռաին մէջ ինպատկ տղջատ ուղևորի մը անոր ոչխարին վիճակահանութիւն մը կը սարքեն, որուն կը մասնաձգին բոլոր ճամբորդք: Ժամանց մը շոգեհեռի տոյտուկ ժամերուն մէջ՝ Հիւանդ տիկինը «Տօթթէօր, կ'ըսէ, անուն մ'ալ ինձ համար գրուէ՛, եթէ բազդ ունիմ ինձ կ'ելլէ»: — Ա՛խ, արկին, կ'ըսէ բարի Տօթթէօրը, եթէ բազդ ունենայիր՝ այդ հիւանդութեան տէր չէիր ըլլար . . .

Ի մանկութենէ նրհար ու տկար կազմութիւն մ'ունէինք և չտափառանց surmenageէ յառաջ եկած շիզերու խիստ քայքայուն վիճակ մը որ ստանաւ հարուածած է մեր մտաւոր կարողութիւնն ալ՝ դժուարին ու զժողով ընծայելով որ և է շարագրութիւն, ինչ որ պատճառ եղած է որ թարգմանութեանց նուիրեմ իմ գրական խոնարհ ոյժս: Բարի Տօթթէօրը որ կը սիրէր դիս սաստիկ և որ ստէպ հիւանդները մեռնալով՝ հեծեալ ու հետի շրջագայութիւններ կ'ընէր ինձ հետ, օր մը աչքերը վրաս յառած՝ երբ տեղ մը հանգիստ կ'առնէինք՝ «Մեքոպ, ըսաւ, դուն չաա ննդութիւն պիտի քաշէիր եթէ ժողովական պատճառ մ'ունենայիր ընտանեացդ մէջ»: Բարի Տօթթէօրը պարզապէս բսել կ'ուզէր — և մինք խիստ լաւ հասկցանք իր ըսածին նշանակութիւնը: Թէ ուռանց այդ բարեբաղդ պատահականութեան պիտի փճանայինք թոքախտով:

Ա՛հ, պաշտելի Տօթթէօր . . . :

Փ Ո Թ Ո Ր Կ Ի Օ Ր Մ Ը

Ամառուտան այդ կիզիչ և բոցավառ օրերուն, երկինքը պրկուած սնդուտի մը պէս անրիժ և լուսաւոր կապոյտով մը կը կամարանար. ոչ մէկ ամպի ծուէն . . . տափարակ շրջակայքը գիւղին՝ ուր դասեր էինք ամառը անցնելու կարմրորակ և լիւրի տարածութիւններ կը ներկայացնէին՝ սե ճեղքաւունքներով խաչաձևուած տեղ տեղ միայն, մացառոտ և չոր բոյսեր մթին արասներ կը կազմէին անպակի ուժգին մանիշակագոյն երանգ մը արտաշնչելով որ մուխի թանձրութեամբ սողոսկելով կը տարածուէր գետնին վրայ առանց երբէք բարձրանալու: Հիւսիսէն և հարաւէն ոչ մէկ բարձրութիւն, ոչ մէկ ծառ, թռչունները կը սուրային մէկ վաղքով առանց կայանք առնելու և կը կորսուէին հեռաւորութեանց մէջ. մարդ ալ չկար. ո՞վ պիտի ուզէր այդ ամուլ և հրաշէկ գետնին վրայ ոտք կոխել. երբեմն, խոշոր կանանչ մողէսներ իրենց ծուլութիւնը կ'երկարէին ճեղքուածներուն եզերքը, անկենդանային անշարժութեան մը մէջ:

Դիմացը Մարմարան էր. անոր կապոյտ մակերեսը ցորեկուան այդ ժամուն ոչ մէկ սարսուռ, ոչ մէկ փրփուր ունէր. ոչ մէկ առաւանստ իր նազելի սիւլութիւնը կ'օրօրէր հոն. անիկա շոգշողուն թափանցկութեամբ մը կը համապատասխանէր երկնքին տնամպ կապոյտին տեղ տեղ արտաւարուած դեղնորակ լուսաւորութեամբ մը իբր թէ ոսկի հեղուկ մը խառնուած ըլլար իր ջուրերուն. կղզիներն ալ ծածկուած էին ոսկեգոծ մշուշով մը և հորիզոնին գիծը կը շփոթուէր ճառագայթներուն բեկբեկ խաղերուն մէջ:

Գիւղին ետեւէն միայն այս միօրինակ ընդարձակութիւնը կը խանգարուէր լեռներու հեռաւոր տողանցումով մը. բայց անոնք ալ այդ ժամուն գրեթէ աննշմարելի կը դառնային արեւին շրջացուցիչ լոյսին մէջ և հազիւ թէ կոհակաձև շարժումի մը զգացնութիւնը կը ներշնչէին իրենց անօտարայած կորութիւններով:

Այսպէս ամին բան անշարժ ու լռին էր հոն, երբեմն անմարդաբնակ վայրի մը տպաւորութիւնը կ'ընէր այդ գիւղը անսահմանելի խաղաղութեան մը մէջ թաղուած . . . օրը քանի մը անգամ միայն, շոգեկառքին սոյլը օդը կը պատուէր երկարօրէն արձա-

գանգուելով ու ամեն բան իր սովորական հանդարտութեան մէջ կը մտնար :

Հունձքի եղանակն էր. ցորեկներէն ետք, երբ ամէնքը կը քնանային եւ կուգայի ծովեզերք, մեզի մերձաւոր ցորենի արաի մը մէջէն ու հնձմաներու կրթնած անշարժ ու կէս թմրութեան մէջ կը մնայի ժամերով : Երբ արեւը իր դանգաղ շրջանը ընելէ ետքը հակէր դէպի արեւմուտք՝ գիւղացիները կ'արթննային իրենց խորունկ քունէն եւ կ'սկսէին աշխատիլ. նոր կարուած հասկերուն սքանչելի բուրմունքը, դեռ չհնձուած ցորեններուն ներդաշնակ օրօրումը, գիւղացիներուն գործունէութիւնը, կալին ճանչող երգը, եզերուն բարի ու մեղամաղճոտ նայուածքը զիս կ'զբաղեցնէին ու կ'ստիպէին իմ քաղքենի, հիւանդկախ տղու խռովուած մտածումս : Հող՝ այդ մթնոլորտին մէջ, տօթէն ջլատուած, երեւակայութիւնս կը ծուլանար, կը թմրէր վերջապէս եւ հանգստաւէտ լռութիւն մը յառաջ կը բերէր իմ հոգիիս մէջ. ոչ մէկ այն վատառողջ տեսիլքներէն որ տենդագին ժամերու մէջ արագօրէն կ'անցնէին մտքէս զիս յիմարեցուցիչ սարսափի մը մասնակով եւ որոնց յիշատակովը՝ օրերով դողդոջուն եւ ամբոյն կը մնայի. մերձելով զբօսնուլ, մերժելով քնանալ, ուշադրութիւնս սեւեռած ներքին անկայուն եւ խռտափուկ պատկերներու որոնց յարափոփոխ արագութիւնը արգէն բաւական եղած էր իմ նորահաս տղու աշխոյժս ու առողջութիւնս սպառելու : Ուրկէ՞ եւ ինչպէ՞ս կը ծընէին այդ պատկերները . . . Ինչ անհանդարտ եւ խռովուած երեւակայութիւն էր այդ . . . տեսած էի երբէք անգիտակցութեան օրերու մէջ ինչ որ յանկարծակի կը վերադարձնուր իմ մտածումիս մէջ. ինչ ժառանգականութիւնս եամբ բռնաւորութեամբ էր արիւնս եւ ինչ վաղեմի, մոռցուած, անցեալին մէջ խեղդուած սարսափի եւ տրհաւիրքի օր մը կը վերապրէր իմ մտողաչ ուղեղիս մէջ . . . ոչ ոք թափանցած էր իմ մտքիս տրամադրութիւններուն եւ ոչ ոքի պիտի ռզէի յայտնել զիս վրդովող յայդերը. անբացատրելի ամբողջութիւն մը զիս կ'արգիլէր խօսելու, որովհետեւ հակառակ այդ մղձաւանջներուն ինձի պատճառած սարսափին՝ սկսած էի տեսակ մը դառն հեշտանք զգալ. ժամանակի ընթացքին մէջ մոեղմացած էի ցաւիս հետ, կը սիրէի զայն բուն զգացումով մը ու ծարաւը ունէի յուզմունքի, խռովքի . . .

Այն տարին գնչուհիներու խումը մը իրենց մշտնջենական թափառումին մէջ կանգ առեր ու մնացեր էին գիւղին մէջ. օրն ի բուն, հակառակ տաքին սաստկութեան կը պտտուքէին անոնք փողոցները, դաշտերը, արտերը ու ինչ որ ժլատ գիւղացին կը մերժէր իրենց իբր ողորմութիւն, կը գողնային կամ կը յախաւորէին. գիւղացիները չէին համարձակեր գանգատիլ նախապաշարեալ վախէ մը բռնուած անոնց անօրինակ աչքերուն եւ անոնց ա-

ռեզոլուածային շարժումներուն համար՝ որոնք կախարդութիւններ կը նկատէին: Անոնք գիւղացիներուն պատուհասը և զուարճութիւնն էին միանգամայն, որովհետեւ երբեմն, իրիկունները, այդ շարունակ ապերախտ հողին կքած մարդիկը կը խնդացնէին ու կը խանդավառէին իրենց երգերով, խաղերով, պարերով:

Գնչուհիներուն ներկայութիւնը գիւղին մէջ՝ ինծի համար հրապուրիչ նորութիւն մըն էր, ծանծրոյթի երկար ժամերուս աչքերս կը հետևէին իրենց գունազեղ վերարկուններուն, իրենց դեղին եաղմաներով ծածկուած գլուխներուն, իրք ծովեզերք կուգային լողանք առնելու՝ հետաքրքրութեամբ կը դիտէին իրենց մարմիններուն երիտասարդ անասունի ճկունութիւնը, իրենց պղնձագոյն անդամներուն շնորհը՝ որոնք տարբեր ու ինծի օտար ներդաշնակութիւն մը ունէին իրենց շարժումներուն ու կեցողութեան մէջ. երբ ծովէն ելնելուն կուգային եզերքի աւաղին վրայ ու կ'սպասէին պահ մը որ արևը շողալանքը լողանքին խոնաւութիւնը: Հա՛կառակ իրենց նախնական բարքերուն ինծի ազդած տեսակ մը երկչոտութեան՝ զիս կը հրապուրէին, հետաքրքրութիւնս կը գրգռուէին. իրենցմէ մէկը, մանաւանդ՝ խոշոր թխորակ աղջիկ մը մ'թին կանանչ աչքերով, իր կարմիր խոնաւ շրթունքներովը շուշադրութիւնս գրաւած էր. հակառակ իր երիտասարդութեանը՝ հասուն բան մը ունէր անիկա իր հասակին, իր քալուածքին և իր ձայնին տխրագին քաղցրութեամբ մէջ: Ասդիէն անդիէն, կցկտուր լսուած խօսքերէ իր պատմութիւնը գիտէի . . . իր պատմութիւնը . . . տիեզերական նշանակութիւն մը ունէր ինծի համար:

Անիկա կը պարունակէր իր սեղմ համառօտութեան մէջ բոլոր արկածախնդրական ըզձանքները, բոլոր տարտամ խորհրդաւորութիւնը տհաս և անհասարակչիւ երեւակայութեան մը յղացումներուն և որոնցմէ դուրս կը մնար սակայն ճշմարիտ ուժգնութիւնը գնչուհիին հրայրքին: Անիկա շօշափելի և իրականացած այն անմատչելի և անսահմանելի զգայնութիւնն էր որուն խոստումը կ'զգայի իմ էութեանս կենսականութեան մէջ և որուն խռովքովը դղըրդուած էի արդէն:

Իրիկուն մը երբ գնչուհին կը պարէր իր կախարդուած օձին հետ, խարտեաչ ձիաւոր մը, օտարական երիտասարդ մը անցեր էր ճամբուն վրայէն, ու վայրկեան մը ձին կեցնելով դիտեր էր գնչուհիին դիւային պարը. անկէ ի վեր ամեն իրիկուն թխորակ աղջիկը, մ'թին կանանչ նայուածքով, կ'երթար ճամբուն վրայ ու կ'սպասէր ձիաւորին անցնելուն: Ինչպէ՛ս խորապէս կը սիրէի՞նք այդ ձիաւորը գնչուհիին հրայրքին մէջէն . . . երբէք չէի տեսած զայն . . . բայց անսահմանելի կապ մը կը միացնէր իմ ներքին խռովքներս գնչուհիին զգացումներուն՝ և ինքզինքս թրթռուն կզգայի նայն հոգեկան արամադրութիւններով երբ խիզախ աղջիկը ցնծուն

ուրախութեամբ մը կ'անցնէր փողոցներէն պարելով և երգելով և կամ գլխիկոր ու վհատած, աչքերը աւելի մթին կը թափառէր երկայն ատեն, մինչև գիշերուան յառաջացած ժամերուն, կուրծքը ուսած հառաչանքներով և ձայնը թրթուռն ողբազին քաղցրութեամբ մը, հեծեծազին լացի մը պէս . . .

Այն օրը, հակառակ արևին շլացուցիչ փայլին, երկինքը կապա-
րագոյն անթափանցութիւն մը ունէր, մօտաւոր պարտէզ մը՝ ուր
վարդի թուփեր, ծարաւէն տծագունած տերևներով հազիւ թէ
կ'ապրէին, բզէզներու երամներ կուգային և ուղեկորոյս, խօշ պա-
րի մը մէջ դառնալով, իրարու զարնուելով աչքիս առաջը կ'իջնային
մէկիկ մէկիկ, սպառած ջերմութենէ: Ոտքերուս տակ, կարծր հո-
ղին վրայ իրենց չոր պատհանները կը փշրուէին պզտիկ աղմուկով
մը... Յորենի արալին մէջ ուր բոլոր հասկերը կարուած էին այլ
ևս, գիւղացիները երեսի վրայ տարածուած կը քնանային և իրենց
հեքոտ շնչառութիւնը կը ծածանէր, հազիւ երթեմն ընդհատուած
օդին ճնշումէն անհանգիստ հորթի մը բառաչիւններէն: Հեռուէն
աքաղաղ մը կը գոչէր երթեմն ու իր ջինջ ձայնին արձագանգը կը
թրթուար այս անսովոր ժամուն, դժբաղդութիւն մը կարծես ծանու-
ցանելով:

Սովորականին պէս գացի նստեցայ հնձանի մը շուքին տակ,
աչքերս քթթելով կը նայէի ծովուն, երկնքին, ճառագայթներուն.
նոյն անայլալ անշարժութիւնը ամէն կողմ, հեռագետէ, սակայն ին-
ծի կը թուէր թէ ծովը կ'ընկերանար իմ նայուածքիս ելեէջներուն,
թէ ճառագայթներու խուրճեր թարթիչներուս կապուած հանգոյց-
ներ կը կազմէին և կը քակուէին իմ արտեանունքիս յարաքանչիւր
շարժումին, թէ սերտ կապ մը, համաձայնութիւն մը կար իմ կամ-
քիս ու բոլոր զիս շրջապատող տարրերուն մէջ ու ասիկա զիս կը
լեցնէր հեշտագին արբեցութեամբ մը... իմ արիւնիս իւրաքանչիւր
կայլակները կը պտտախառնէին կարծես արագ շաշիւններով ոսկի
անձրեւին որ ծովի մակերեսին վրայ կը խաղար ու կապարագոյն
երկնքին պէս մթնցած ուղեղիս մէջ մտածումի բեկ բեկ կայծակ-
ներ կ'անցնէին, կ'երկարածուէին, կը կալկալուէին... Երկու գիւ-
ղացի կիներ անցան բռնեռու տակ ճնշուած. ահարեկած կը թուէին
և խուսափուկ հայուածքներ կուղղէին քովտի դէպ ի երկինք ... յետոյ
մշակները արթնցան մէկիկ մէկիկ ու թուլացած և մեղի չարժուիներով
սկսան աշխատութեան. կալին կռնչիւնը աւելի երկարածուող էր
այդ օրը ու եզներուն նայուածքը աւելի մեղամաղձոտ և աւելի բարի
կը թուէր. իրենց զիսաներուն վանդաղ շարժումը տառանելի բան
մը ունէր այդ կիզիչ արևին տակ ու ամէն անգամ որ իրենց շրջանին

մէջ ինծի կը մօտիկնային բուրումնաւէտ շունչերնին կ'զգայի երեսիս վրայ գաղջ ծովի ալիքի մ' պէս:

Հետզհետէ մեղմ թմրութիւն մը կ'զգայի. աչքերս կը գոցուէին և տենդազին ջերմութենէն ճակատս և քունքերս կը խոնաւնային. կարծես հրազի մը մէջէն տեսայ գնչուները խումբով որ կուգային ծովեզերքէն, փոթորկաւ օդին պատճառաւ, անգործութեան մղուած մշակներ միացեր էին իրենց. արեւ մայրը մանալու մօտ էր, բայց տաքութիւնը աւելի խեղդիչ կը դառնար: Քանի կը մօտիկնային քրտինքի գարշելի հոտ մը կ'արտաշնչուէր բոլոր այդ վատակաբեկ մարմիններէն: Անկէց ետքը ինչ որ տեսայ այնքան չփոթուած է մղձաւանջային տեսիլքներու հետ որ կարելի չէ սահմանել իրականութիւնը, տարտամօրէն կը յիշեմ օձը կէսը օղակ օղակ և միւս կէսը ցցուած վեր պարելով սրնգի ձայնին. գնչուհիներու խումբ մը ձեռքերնին ճակատնուն, աչքերնին պատասպարելու համար արեւն և սպասելով չեմ գիտեր ինչ բանի... յետոյ իրենցմէ ամենէն գեղեցիկը, կանանչ մթին աչքերով աղջիկը որ գիւսային պարով մը կը դառնար, սրինգին սուր նօթերէն մտրակուած օձը կը փաթթուէր մեղմօրէն իր տիրուհիին հասակին և երկուքն ալ կը դառնային այսպէս, ուժգին արագութեամբ մը մոլորուած իրենց խոյանքին մէջ, մինչև որ չնչասպառութիւնէն հեւլով գնչուհին կը մեղմացնէր պարը ու իր կոշիւրուն համաչափ օրօրումով կը քակէր օձին օղակները ու ինքզինքը կ'ազատէր անոր սոսկալի գիրկընդխառնումէն:

Գիւղացիները անբացատրելի անհանգստութիւնէ մը բռնուած կը խաչալիքէին ու կը հեռանային աղօթքներ մրմնջելով: Երկինքը հետզհետէ աւելի կապարագոյն կը ցածնար կարծես: Կախարդուած օձերը կը սուլէին ու գնչուհիներուն խումբը կամաց կամաց կը ցրուէր լերկ և կարմրոտակ տարածութիւններուն վրայ սողունի ճկունութեամբ և արագութեամբ: Ուշ տառն սթափեցայ թմրութիւնէս. ծանր քունով մը քնացեր էի խռովուած գէշ երազներով. երբ աչքերս բարձրացուցի հորիզոնին վրայ տեսայ հեռուն կապարեայ երկինքին տակ ձիաւորը որ կը սուրար... մօտս ոտնաձայններ ուշադրութիւնս գրաւեցին, հոխ դարձայ, գնչուհին էր. երբէք այսքան մօտէն տեսած չէի զինքը, մտրակի հարուածներ կ'արիւնոտէին իր դէմքը որ արեան խոնումէն ուռած և մանիշակագոյն դարձած էր, իր աչքերը որոնք մեռած կը թուէին՝ ալ աւելի կանաչնչուած և լճացած էին... վայրագ ուրախութիւն մը կը ծամածռէր իր դէմքը որ անասնային արտայայտութիւն մը ունէր, չրթունքը խոնու, մազերուն հիւսկէնները խամբարուած և դէպի ճակատը հակած, իր ամբողջ անձին վրայ կը կրէր նուազկոտ մեղկութիւն մը, անմաքուր և ատելի իմ ընտելիս: Տարօրինակ ու տաժանելի յայտնութիւն մը եղաւ ինծի ասիկա, ուրեմն այս

էր սէրը... ա՛յա էր մեծ խոստումը որուն յոյսովը օրօրուած էի և սրուն բողբոջումը իմ սրտիս մէջ իր անդրանիկ ծիւր արձակած էր գրեթէ...

Անբացատրելի չփոթութիւնէ մը դրդուած սկսայ փախչիլ հե-
ի հե խեղակորոյս՝ արտերուն մէջէն, նորահաս բոյսերը կոխտելով
և կամ անմշակ դաշտերուն մէջ մոլորուն, մացառներէն շրջազգես-
տըս պատառատուն, սոքերս վիրաւորուած, ու չանաւով ոչ մէկ
ցաւի, ոչ մէկ երկիւղի, միայն ցանկալով մոռնալ գնչուհին և իր
անասնային դիմակը...

Երբ կէս գիշերին անկողնիս մէջ արթնցայ ամենքը անձկո-
թեամբ շրջապատած էին զիս... անձրեւը մեծ շառաչիւնով կը
տեղար և կայծակը կը փայլատակէր գրեթէ առանց դողրելու. ու
բոտման ազմուկը, ալիկոծուած ծովին մռնչիւնը, քանդումի, խոր-
տակումի գղացումներ կը ներշնչէին ինծի. կարծես երկինքը կը
փլչէր մեր վրայ... մինչև առաւօտ այսպէս տեւեց... Քանի մը
օր հոքը միայն յիշեցի գնչուհին... իր սարսափելի դիմակը...
ձիաւորը... միանգամ ընդ միշտ հեռացեր, անյայտացեր էր մտա-
ծումիս մէջէն։ Ինծի թուեցաւ յակայն որ իմ նայած քիս մէջ քան
մը գրողմուած մնացած էր գնչուհին կանանց և իմանաւոր աչքե-
րէն որ ճախճախուտ և կայուն ջուրերու լպրծուն անթափանցու-
թիւնը ունէին... և որոնց ընդմէջէն, երկար ատեն, տարներով
պիտի տեսնէի ու դատէի այն զգացումը որ ուրիշ երիտասարդ աղ-
ջիկներուն երջանկութիւնը կը կազմէ, իրենց պատրանքները կ'ու-
կեղօծէ և իրենց երազանքներուն թռիչք կուտայ։

ԶԻՖԹԷ . ՍՍՐԱՅ

ԵՐԱՁ ԹԷ ԻՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

(Ն Ո Ր Ա Վ Է Պ)

Անցեալները մէկ քանի բարեկամներ, տաքուկ անկիւն մը հաւաքուած, ներսէն դուրսէն կը խօսակցէինք: Օգերուն, օրուան դէպքերուն, սիրոյ, կնիւան և այդ օրինակ անխուսափելի նիւթերու կարգադրէն վերջը, չեմ գիտեր ինչպէս խօսք բացուեցաւ հոգեխօսութեան, հեռակրութեան, իրնոսացումի, թելադրութեան, բաղդի և ասոնց նման հոգեկան նորանոր վիճակներու, ուրոնք շատ հին ըլլալով հանդերձ, դեռ նոր առաստիկ կարգէն ելլալով գիտական սահմանները թեակոխելու վրայ են և հիմա, ամեն տեսնէ աւելի հետաքրքրութեան, ուսումնասիրութեան, խօսակցութեան տաւրկալ են դարձած: Ամեն մարդ իր գիտցածը ու չը գիտցածը քսելէն, իրականը ու անհատատւին իրար խառնելէ վերջը, մենէ մէկը, մէկէն ի մէկ, գրասեղանին վրայ տեսնալով վերջին երկու տարուան տարեցոյցները, սկսաւ Յ. Գազանձեանի այնչափ շահեկան յօդուածները կարգաւ մեզի բարձրածոյն, մեր հաւանութեան ալ չը մոռնալով ասոնք նախապէս: Ախորժով մօտիկ ըրինք իրեն: Յետոյ կարգը եկաւ միւսնոյն հատորներուն մէջը, վերոյիշեալ յօդուածներէն անմիջապէս՝ վերջը եկող իմ երկու նորավէպերու, որոնք զուգահեռութեանով մը՝ գրեթէ միւսնոյն նիւթերը կը շօշափէին. գիտական վարկածներ, իրապաշտ կեանքէ գրողներու մէջ կիրարկութեան դրուած, յատուկ դիտումով կարծես: Անոնց ալ կարդացուելէն վերջը, Յիւճարանութիւնը ընդհանրանալով, թեր ու գէտ կարծիքներ յայտնուեցան. թէ՛ հեղհեղ, գիտական ձևեր տանող այդ անշօշափելի ու խորհրդաւոր բաներուն և թէ անոնց՝ գրողանութեան մէջ կիրարկութիւնը որ աստիճան կարելի ու յաջողութիւնը հաւանական ըլլալու մասին: Մենէ մէկը, ազգով յոյն, զարգացած երիտասարդ մը, մեզի դրացի, որ հայ թաղի մը մէջ մեծցած և հայերէնի մասնաւոր դասեր տուած ըլլալուն, շատ լաւ կը հասկնար, կը խօսէր նոյնիսկ մեր գրական լեզուն, և գրելէ ամեն օր մեզի հետ ըլլա-

լուն, կարծես մասնաւոր հաճոյք մը կ'ըզար, ձգելով իր սովորաբար լուռ ու ունկնդրող, աւելի խորհող քան թէ խօսող մտաւորականի վերապահութիւնը, խտնուեցաւ վիճաբանութեան, տնանկ համոզուած ու կտրուկ եղանակով մը որ չուտով կ'ահեցնէր թէ, անձնական փորձառութեան մը հեղինակութիւնովն էր որ կը խօսէր և իր լեզուին ծայրը պատմութիւն մը կար զոր մեզ հաղորդելու մարմաջ մը և խզնոտ վերապահութիւն մը կ'ըզար միեւնոյն ատեն, և զոր սակայն մեր ստիպումներուն վրայ, ամեն նկատում մէկդի դնելով՝ հրամցուց մեզի յօժարակամ:

— Ամենքդ ալ կը ճանչնաք Թիրօլատի ընտանիքը, որ մենէ երկու փողոց անդին կը նստի, մեր տղայութեան տարիներէն ի վեր, և որուն հետ սերտ ազգականութեան կապերով կապուած եմ ես այսօր:

Մոզական ազգեցութեան մը տակ, բոլոր շատախօս վիճողներու լեզուն մէկէնիմէկ բռնուած էր կարծես և մեծարաց աչքերով կը հետեւէին իրեն՝ որ սենեակին մէջտեղը կանգնած, իրեն անսովոր դերասանական շարժումներով կարծես կ'ատենաբանէր, անտարբեր՝ մեր հաւանութեան գլխու նշաններուն՝ որոնցմով կը յայտնէինք թէ արգարե և կը ճանչնայինք Թիրօլատի ընտանիքը, որուն հետ իր ինչ կարգի ազգականութիւն մը ունենալը ոչ մէկերնիս կրնայինք անգիտանալ:

— Պ. Թիրօլատի՝ ծանօթ Հեղինուցի վաճառականը, երեք աղջիկ և մէկ մանչ մը ունէր, որոնց անդրանիկը, աղջիկը, Օր. Էլէնի, երկու տարու մեծ էր ինչ և հիմա ամուսնացած՝ զաւակներու ալ տէր է. տղան՝ Գօնաթանթին, ինծի տարեկից և դպրոցական ընկերս էր. շատ անգամներ կը յիշեմ, Թիրօլատիներու դիմացի մէջ ու ծառաշատ պարտէզին մէջ, իրիկունները խաղալիս տղայական խաղեր, Էլէնիի և Գօնաթանթինոսի հետ Հինաւուրց ու տղար պարտէզ մըն էր ան, որուն պատերը անխնամ մնացած, ժամանակէ մը ի վեր մաս մաս քայքայելուն, ամեն մարդ կրնար մտնալ ներս և ալ պէտքով հանրային պարտէզի մը երեւոյթը տուած էր: Գօնաթանթէնի պղտիկ քոյրը, Էթէրբի, երեք տարու աւելի պղտիկ մենէ, երբեմն կուզար խառնուիլ մեր խաղերուն, երբ իր ուժերէն վեր չգտնար զանոնք. իսկ էն պղտիկը որ հալիւ եօթը տարու կար այն ատեն, մանկապարտէզ նոր սկսած էր յաճախել և իրիկունները երբ ուզէ տղանք ըլլար՝ ճաշային հետ կուգար հեռուէն մեր վրայ նայելով խնդալու ու գրօսնելու: Աս ալ Էլէրթօրիան էր որ . . .

— Բայց, ձայնեց մենէ մէկը անհամբեր, ընդմիջելով . . .

Այն միջոցին ատենաբանը, անանկ նայուածք մը շանթեց դէպի ընդմիջողին կողմը, մատը բերնին տանելով լռութիւն պատուիրելու:

սնանկ ձև մը ըրաւ որ նորէն խոր լուծիւն տիրեց:

— Աս ալ Վիքթորիան էր որ այն ատեն սուր թուշով, ճերմակ մորթով, խարտեաչ մազերով ու թացուկ աչքերով, նոէրը ու ճըկուն աղջնակ մըն էր, զոր ամեն խաղէն վերջը կ'երթայինք քիչ մը գրօսցնելու, թօթօրելու ու համրութեւն: Երեք տարիի չափ տեւեց այս կեանքը, դասերով ու գրօսանքով, աշխատութիւնով ու զուարթութիւնով խառն այս կեանքը: Ամեն օր, ես թիրջաւանսը լուն փողոցէն կ'անցնէի դպրոց երթալու համար, շատ անգամ Գօնսթանթէնին հանդիպելով և զայն միտսին տանելով: Նմանապէս թիրջատի երեք օրիորդները մենէ կ'անցնէին աղջիկներու վարժարանը երթալու համար և անպատճառ այսպէս կամ այնպէս զիրար կը տեսնայինք: Բայց հիմա աւելի լուրջ էինք. աղայական խաղեր չէինք խաղար, աղջիկներուն հետ խառն: Իրարու հանդէպ վերապահութիւններ, ամէնալներ, կարմրելներ ունէինք, և նոյն իսկ զուլթի թեթեւ բարեւ մը տալէ կը խուսափէինք շատ անգամ: Յետոյ, ես դպրոցէն ելլալով սկսայ յաճախել հօրս վաճառատունը, որ զիս իր տեղը դնելով հանգիստ ընելու պէտքը կ'զգար: Գրեթէ միւսնոյն տարիին մէջ Գօնսթանթէն Եւրոպոյ զրկուեցաւ բժշկութեան հետեւելու համար, իլէնի հարսնոցու աղջիկ մը կը գտնար և երկու պզտիկ թիրջատի օրիորդները, գիշերօթիկ կ'ըլլային տարբեր թաղի մը անգլիական վարժարանին մէջ:

Տարիներ անցան նորէն, և ա'լ բնաւ չը տեսայ անոնց երեսը. իմացայ միայն թէ Օր. Իլէնի ամուսնացած էր և Տօքթօր թիրջատի իր թէզը անցընելու վրայ էր Բարիդի մէջ ու երկու պզտիկները Էօթէրբի և Վիքթօրիա շրջանաւարտ ըլլալով՝ հարսնոցու աղջիկներ էին դարձած իրենց կարգին:

Մինչև հոս, ինչպէս տեսաք, որ և է հետաքրքրական բան չի կայ. ասկէ վերջն է սակայն զարմանալին: Գործերնուս պատճառով դպրոցէն կանուխ ելլալովս հանդերձ, չէք անգտնար որչափ ընթերցատէր ըլլալս և մասնաւորաբար գրական ու գիտական նուութիւններու հետամուտ ուսումնասիրող մը ըլլալս: Իսկ ինչ որ կը գրուի ու կը հրատարակուի ըլլայ Վրամսերէն, գերմաներէն, յունարէն կամ հայերէն, մոգական ու ծածուկ գիտութիւններու վրայ, պարզապէս կը լսփեմ, և այսօր այդ նիւթերուն վրայ կը կարծեմ թէ կրնամ բաւական հեղինակօրէն խօսիլ ու գրել, ինչպէս ըրած եմ արդէն յոյն թերթերուն մէջ, ինչ որ Գաղանձեան կ'ընէ ձեր թերթերուն մէջ: Եւ միւսնոյն ատեն, մեր կեանքի պարագաներէն շատերը կը դիտեմ ու կը գտտեմ այնպէս ինչպէս շատ քիչեր պիտի ընէին թերեւս և որ մեծամտանութեան՝ անկարելի, կախարդական, երևակայական պիտի թուէր:

— Վերագառնանք մեր պատմութեան, ըսելով սիկսր մը հանեց ու վառեց՝ ինչպէս կ'ընեն բոլոր լաւ պատմողները, երբ հետա-

բըրբըրական մէկ իրազարծութեանը համին, իրենց նկարագրած գրուագին:

Անցածները Բամիյ Ֆլամարիոնի նոր գիրքը հազիւ կարգացած էի Բնական անձանք ուժեղութեամբ վրայ, երբ մէկ քանի օր վերջը ուրիշ գիտունի մը նմանօրինակ նիւթի մը վրայ ըրած մէկ քօնֆէրանսին տեղեկութիւնը կարգացիւ. ընդհանրապէս արդէն գիտցուած ու աւելորդապաշտութիւն նկատուած բաներ, գիտական աւելի որոշ ձևի տակ, աւելի վճռական փորձերու մէջէն յաջող ելած կը յայտնուէին. մասնաւորապէս հեռակրութեան, հոգեխօսութեան, թելադրութեան փորձեր, հակափորձեր, մէկզմէկէ աւելի զարմանալի ու համոզիչ: Այդ ընթերցումներուն տղիցեցութեան տակն էի և միշտ կը սիրէի միտքով զբաղուիլ անոնցմով, ինքնիրենա ուսումնասիրութիւններ ընել իրական կեանքի վրայէն և եզրակացութիւններ հանելով, համաձայն կամ հակառակ ըլլալ ընթերցումներու հետ:

Ես սովորաբար քիչ երազ տեսնող մըն եմ, բայց տարօրինակը հոն է որ ամէն անգամ որ երազ մը կը տեսնամ, ան՝ կամ երբեք ան մըն է,— զոր անգիտացած եմ,— և կամ ըլլալիք ինչ որ չուշանար հաստատուելու: Ամանապէս զարմանալի է երբ մէկէն մէկ բոլորովին մոռցուած դէմք մը, անակնկալ կերպով միաքերնիդ կ'իյնայ և երկարօրէն ձեր ուշադրութիւնը գրաւած կը պահէ հակառակ ձեր կամքին ու ջանքերուն, կ'ուզէք մէկդի ընել այդ պատկերը ձեր միտքին տուէն և չէք կրնար ու դուք ալ կը զարմանաք թէ ինչ յարաբերութիւն կրնայ կենալ ձեր և անոր միջև, որ մէկէնմէկ յիշողութիւններդ արթնցնելով չուզէք հեռանալ անկէ. ապահովաբար պատճառ մը կոյ և ան ալ խիստ հուանօրէն սա է թէ այդ դէմքին տէր անձը նոյն պահուն ձեզ կը խորհի ով գիտէ ինչ պատճառներէ գրգռուած և իր միտքի բոլոր կարողութիւնները ձեր վրայ սեւեռած և դուք նոյն պահուն այդ հեռաւոր խորհրդածութեան ստաջ բերած հոսանքներն ազդեցութեան տակն էք:

Այդ օրերուն, առաւու մը հայր թիրօլատին տեսայ Էթէրբին ու Վիքթորիային հետ, որոնք շոգեհաւ կը փութային կոր, Պոլիս իշխալու համար: Չես գիտեր ինչու Վիքթորիա անմիջապէս գրաւեց բոլոր ուշադրութիւնս: Տարիներէ ի վեր որ չէի տեսած զինքը, անհամեմատ կերպով մեծցած ըլլալը, իր աչքերուն անդիմադրելի խռովանքը, թէ ուրիշ թաքուն զգացում մը զոր մինչև այն ատեն չէի ճանչցած, չէի վերլուծած: Փայլակի տեղողութիւնով նայուածք մը փոխանակեցինք. ինք ալ իր տղու յիշողութեանը մէջ գտաւ կ'երևայ իմ պատկերս և ճանչցաւ զիս. իր նայուածքը հաճոյքի ու զարմացումի միանգամայն խառնուրդ մըն էր: Ես՝ առանց իր հօրը կամ քրոջը ներկայութեանալ, անմիջապէս պիտի կրնայի ճանչնալ զինքը իր սուրջ ուշէն, իր թացուկ նայուածքէն, նուրբ իրանէն ու

դեղինած մազերէն. հասակը միայն չտափաղանց երկնցած էր և արդէն իսկ չափաւաս աղջկան մը պատրանքը կուտար հեռուէն, հակառակ տառնուէն տարու հազիւ դեռ ըլլալուն: Հասակին այդ գերազանց աճումին և փոխանցումի տարիքին մէջ ըլլալուն պատճառով անշուշտ, խիստ նիհար կ'երևար, և արդարեւ անանկ էր: Նուրբ ու ճկուն ոսկորներու դիւրաբեկ կառոյցք մը, որուն վրայ անցած թափանցիկ ու վաւրդագոյն մորթ մը նիւզ ձեռնոցի մը պէս փակած ու վայլած էր իրեն: Գոռնատ մազերը աւելի երազային կ'ընծայէին զինքը և բացդոյն թաց աչուրները միշտ խոնաւ իրիկուններու վերջալուսային տպուորութիւնը կ'ընէին վրայ: Սրածայր անկիւնաւոր ծնօտն ալ ներգաշնա կուելով ճապուկ իրանին, փափուկ մորթին ու խափուկ աչուրներուն, ընդհանուր կերպով իրեն կուտար կանաչի այն հազուադէպ, ինքնատիպ, գրաւիչ աղւորութիւնը որ նորածինն այժմուս զգլաիչ, զմայլելի գեղեցկութիւնը կը յիշեցնէ մեզի: Իր տղայութեան վիճակին բաղդատումով որչափ քիչ փոխուած էր անկէ ի վեր, բայց իր հասակը, նազանքը ու նայուածքը որչափ կանխահասօրէն կանաչի քնքշութիւն մը ու քաղցրութիւն մը բերած էին իրեն:

Անոնք վայցին շոգենաւ. Գատըքէօյի հինաւորաց ու համբաւաւոր 4 թիւն էր: Որչափ ուղեցի ես ալ երթալ իրենց հետ և մօտէն տեսնալ զիրենք. ինչ նայուածք էր ան. Աստուած իմ. մինչև հիմա որ կը խորհրմանոր վրայ, սիրտս կը թփուտայ դեռ ներսէս: Բայց ստիպուած էի Հայտար փաշայի շոգենաւով՝ երթալ, ուր մէկը պէտք էի տեսնալ անպատճառ: Մինչև իրիկուն, օրը տաճանագամ միտքս ինկաւ Վիքթորիան, իր կէս-երկայն շրջագգեստով, որ փակած էր ձիգ հասակին, ու կոչնակած և լայն զլատրիկով՝ որ իր այծի պաշտելի նայուածքը և գիմագիծերը կը հովանաւորէր:

Իրիկունն վերջին շոգենաւը նորէն 4 թիւն է. քովի քամարային մէջ ուր հազուադէպ կերպով լոյս կը վտռի, լրագիր կարդալէ հրաթորիկով, մօտաւորապէս քառասուն վայրկեան կը մրափիս մութին մէջ, շոգենաւին սարսուռներէն ու խուլ աղմուկէն օրօրուած: Ելած ատենին, դուրսը վառուած լապտերի մը աղօտ լոյսովը կը տեսնամ որ հայր թիրօլատի և երկու օրիորդները, մեր հանդիպակաց քամարայէն դուրս ելլալու վրայ են: Անդք. հոն չեմ գտնելու: Նորէն առտուանցուն կտրծ ու նշանակալից նայուածքը՝ թեթեւ փախով մը ընկերացած: Կ'անցնին: Քիչ ետքը կառք կը նստին ու կ'աներեւութանան: Տարակոյս չիկայ որ այն գիշերը բաւական խորհեցայ այդ հանդիպումներուն ու փոխանակուած նայուածքներուն վրայ. նոյն իսկ ճաչէն վերջը, պզտիկ պտոյտ մը ընկելու պատրուակով, երկու անգամ անցայ անոնց տունին առաջքէն, երթալու ու վերադարձի ատեն: Դաշնակի ու երգի ձայնի վայրկեան մը սիրտիս զարկը երազեցին: Վերջապէս գացի պառկեցայ:

Կէս գիշերը բաւական անցած էր երբ մէկէնիմէկ արթնցայ. լուկը յիշեմ թէ արթնցայ, կամ նոյնիսկ արթնցուցին զիս. ասիկա կ'ըսեմ որպէսզի գիտնաք թէ երազ մը չէ ձեզի պատճառ. միտքով արթնցած էի սակայն և կը ջանայի աչքերս գոց պահել միշտ, որ պէսզի քունս բոլորովին չը փախչի, ինչպէս կ'ըլլայ յաճախ: Ամբողջ այն օրուն կեանքս նորէն ապրեցայ, յիշողութիւնով, և պատկերները անօրինակ յատակութիւնով ու կանոնաւորութիւնով կը սահէին միտքիս առջևէն և ես, մէկէ մը զրդուած կարծես, կամ մէկու մը հաշիւ տալու պէս, միւսնոյն խորհրդածութիւնները

կ'ընէի ինչ որ ըրած էի օրուան ընթացքին մէջ, միևնոյն պարագաներուն հանդէպ: Յետոյ տեսայ որ խնդիրը փոխուեցաւ. 4 թիւին քովի խուցն էինք թէև նորէն, բայց ես ու Վիքթորիա քով քովի էինք այս անգամ. մութին մէջ չէի տեսնար բայց կ'զգայի զայս. իսկ հայրը ու քոյրը բոլորովին անտեսանելի կը մնային քիչ մը տնդին: Չեմ գիտեր որչափ տանէ է վեր սկսած էր մեր գնացքը և սակայն կարծես ժամերով կը տեւէր, կը տեւէր և վերջնապէս ալ չունէր բարեբաղդարար: Թեա թեին ու ծունկս ծունկին դպած էր, և չոգենաւ իր անկարգ ջղաձգութիւններով անանկ կը սարսէր մեզի որ այդ ջերմահրաւէր ու տխրածարբեր հպումէն, մեր զգացած սարսուռները կը կորսուէին ընդհանուր ու յարստեալ երեքտը կումին մէջ: Միջոց մը եղաւ որ ձեռնացապատ ու նուրբ բանի մը հանդիպեցաւ ձեռքս և սեղմեցի. ոսկորներու չոր չթրտուկ մը որոշապէս լսուեցաւ, և վախ պատճառեց թէև երկուքնուս ալ, բայց ձեռքը միշտ մնաց ձեռքիս մէջ, շնորհիւ մութին անտեսանելի մնալով: Շոգենաւ միշտ իր սովորականին պէս խուլ հարնգիւններով կը թրթուար և քամարային մէջ ամենքս ալ գլուխնիս կուրծքերնուս վրայ հակած, թմրած կը մրափէինք. այս անգամ կ'երևայ իրաւ կը մրափէի անկողնիս իսկ մէջ, ինչու որ ասկէ անգին միայն երազի պէս կը յիշեմ եղածը. կը յիշեմ որ իմ և Վիքթորիային գլուխները այնչափ մօտեցած էին իրարու որ, չրթունքներս թաւիշի պէս հպեցան տաք, բարակ, խնկարոյր ըանի մը որ այսի մը տպաւորութիւնը առաւ ինձի և վախիս ես քաշուեցայ. քիչ ետքը իրերու բնական ընթացքով նորէն նոյն դիրքին մէջ ինկած էինք և հիստ ուրիշ հեշտական չրթունքներ, իմ այտերուս կը քսուէին թեթեւ կծկումներ կազմակերպելով: Նորէն ցնցում մը և այս անգամ աչքերս ալ բացի ու անկողնիս մէջ սկսայ խորհրդածել: Անպատճառ Վիքթորիա այս պահուս, պինդ իմ վրաս կը խորհի, և իր մտածումն էր որ եկաւ անհանգիստ ըրաւ զիս, մինչև որ արթնցուց քունէս: Յետոյ հաւանօրէն ինք կը մտածէր այն բաները զորոնք չոգենաւին մէջ պիտի կարենայինք զգալ ու ընել, եթէ քով քովի ինկած ըլլայինք միևմոյն խուցին մէջ, իր մտաբերած այդ պատկերները կարգով. կ'անցնէին միտքիս առջեւ հեռակրութեան օրէնքով: Մինչև առտու ալ չը կրցայ քնանալ և օրորուեցայ այդ տարօրինակ մտածումներով: Թեքեա հիմն ալ իմ մտածումներս էին որ կ'երթային բռնազդուիլ անոր վրայ:

Ամիս մը վերջը Թիրօլաւիներու գիմացի միշտ անխնամ ձգուած լայնարձակ պարտէզին մէջ ման կուգայի երբ Օր. Վիքթորիա իր շնիկին հետ պտըտած պահուն գէմս ելաւ. մենէ զատ մարդ չէր երևար ծառերուն ետին: Բոլոր համարձակութիւնս ժողվեցի ու իրեն մօտենալով գլուխով քարե տուփ, ան՝ վախնալով իմ առած համարձակութենէս շուտեցաւ, անգին դարձաւ ու խուսափեցաւ զիս փոխադարձ բարեկէլ: Ես չը յուսահատեցայ սակայն. ես դարձայ և քովէն սկսայ քալել. կացութեան դժուարութիւնը վհատեցնելու տեղ, սրտապնդեցի զիս:

— Օրիորդ, ի՞նչ չուտ մոռցաք, ըսի, որոշ ծրագիր մը կազմակերպելով յանկարծ միտքիս մէջ:

— Ի՞նչ բանը, վրայ բերաւ ան, յանկարծակիի եկած ու նեղացած մէկու մը խիստ շեշտով:

— Բայց առջի գիշերուան չոգենաւին մէջ քով քովի նստելնիս ու փոխանակած համբոյրնիս . . .

— Օ՛հ, անիկա երազ էր, պատասխանեց կակուզնալով ու ժպտելով:

— Ի՛նչ կ'ըսէք, ի՞նչ երազ, վրայ բերի սիրա առնելով և ամբողջ յաջողութիւն մը գուշակելով:

— Երազ մը զոր ես տեսայ:

— Լա՛ւ, ես ինչպէ՞ս կրնամ գիտնալ ձեր տեսած մէկ երազը:

Քիչ մը մտածելէն ետք:

— Օ՛հ, հասկցայ, ըսաւ, բոլորովին հաշտարար ու մեղմ եղանակով մը, քուզինս ըսած ըլլալու է ձեզ, որովհետեւ մինակ անոր պատմած եմ:

— Կ'երդնում որ ոչ, սիրելիս Վիքթորիա, ձեր օրիորդ քուզինը ճանչնալու պատիւը չեմ ունեցած բնաւ, հաւատացէք:

— Ի՛նչ կըսէք, ուրեմն այդ բաները իրաւ էին, հիմա կը խենթեմ, հասկա հայրս ու քոյրս, կ'ըսէր վախէն ու ամօթէն յունի կարմրած երեսները ծածկելով, երբ շնիկը արուեստիս յուզումը ու շուարանքը տեսնալով կը հաչէր երեսս ի վեր, կարծես կ'առհիւղէր թէ ես եմ անոնց պատճառը:

— Բայց հարկաւ, կը շարունակեմ և ծայրէ ծայր կը պատմեմ իրեն այն իրիկուան անցքերը, երբ խեղճ աղջիկը, աչքերը վայրահակ արցունքով լեցուն, ձեռքերը դողդոջուն, ակամայ մտիկ կ'ընէր ըսածներս և գլուխը հաստատակամ նշաններով կ'ընդունէր ըսածներուս ճշտութիւնը: Ես վստահութեանս արագօք կէտառկէտ կը պատմէի ինչ որ անցած էր միտքէս և ուրախութենէս ինքզինքս չէի կրնար բռնել, երբ կը տեսնայի վարկածներուս հաստատուիլը:

Մնաւոր ծառերուն իրիկուան ստուերներուն տակ մեր այդ առաջին պտոյտը, վերջինը չեղաւ բարեբաղդաբար: Ու մեր այդ պտոյտները, սիրաբանութեան ձեին տակ, այնչափ առաջ տարինք որ, վերջապէս օր մըն ալ, Վիքթորիա կ'իյնա հիւսւ պաշտօնատեղս, ինչ որ ըսելու համար էր անշուշտ որ քիչ առաջ, մեր անհամբեր ընկերը ընդմիջեց զիս:

Վեց ամիս եղած է անկէ ի վեր և Տիկին Քսանթօրուլօ միշտ նոյն նրբահասակ, սուր դէմքով, թայց աչքերով այժեմեան աղջիկին է, նուազ ձուլուկ, նուազ նիհար, նուազ թեթևոտ թերեւս. ինչու որ այժերու կանխահաս բեղմնաւորութիւնով բուռնաւորուած է արդէն ատենէ մը ի վեր, ըսաւ շարունակելով իր պատմութիւնը խիստ համարձակ ու իրապաշտ նմանութիւններով, ու նկարագրութիւններով, իր կնիկանը մասին, որ յոյներուն ասպետական ու պատա բարքերուն մէջ ներելի պարծած է քիչ մը:

Բայց խնդիրը հոտ չէ, ըսաւ վերջացնելու համար. կ'իյնա որ բարեպաշտ մըն է ու նոյնիսկ աւելորդապաշտ մը, միշտ կը կարծէ ու կը պնդէ թէ երազ մըն էր մեր միւսնոյն ատեն տեսածը, խորհածը, իմացածը, անընթանելի, խորհրդաւոր բան մը, հմայեցիկութիւն մը, սառամաւորին մէկ արարքը թերեւս, մինչդեռ ես հաւատալի եմ որ իրականութիւնն էր ան, պարզ իրականութիւնը, մտածումներու ու բազմանքներու հազորդակցութիւնովը ու մեղմակցութիւնովը առաջ եկած իրականութիւնը, մեր կամքին ու ձգտումներուն ազդեցութիւնովը ու թեւագրութիւնովը կազմուած պարզ իրականութիւնը... 25⁶:

Գ. ԶԱՐՈՒՀԻ

Ի Ն Կ Ա Ծ Ն Ե Ր Ը

Հսկայ կին մը կ'անցնի. առոյգ մարմնով. կէս գիշեր է. ու ինք առանձին է փողոցին մէջ տեղ, իր թափառոտ քայլերուն բաշքշուկը մայթին վրայ, դուրսը մնացած անոր, լքուած կնոջ մը տպաւորութիւնը կը ձգէ վրաս: Հագուածները կանոնաւոր են. ու իր ուսերէն մինչեւ ծունկերը իջնող մուշտակը, նոյն խակ գինքը տաքցնելու պատրանքը չի աւար ինծի: Անհանգիստ երևոյթով բան մը փնտելու ձեւն ունի, ներս կը նայի շարարեղինաց վաճառատուններէն. թատրոններէն ու նուագահանդէսներէ դարձած զոյգեր կը խալտան, կիներն իրենց կէս հոլանի գեղեցիկ հագուածներուն մէջ, ու ամէնքն ալ աղուոր կ'երեւան, բայց իրեն սրտին հետ բան մը չեն խօսիր անոնք. կանոնաւոր ու անմեղ հանոյքներու համար բնացած է իր հոգին: Կ'անցնի կ'երթայ սլքաւալու համար այն լուսացայտ ու շողշողուն ապախփեղկերուն և դուռներուն առջեւ, որոց սրահներուն կեդրոնը, անկանոն զրօսանք մը կը սլուչտայ, բոլոր այն լուսաւոր սրահներէն ներս, ուր գարեջուրի փրփուրներու շողիացումը խառնուած ծխախոտի մխեղէն ամպերու, մթնոլորտ մը կը հիւսէ ամուրի դատարկ ու վատառողջ հանոյքներու: Թայտնի կերպով բան մը կը փնտռեն իր աչքերը, կը նայի շուրջը, կը տարտամի, անհանգիստ է, անթի է թերեւ, որս մը կը փնտռէ յարձակելու համար: Սեղմորսնին կանգուն բռնուածքը մէջքին վրայ, չի ձգել որ խոնարհի, քանի մը մարդիկ կ'անցնին քովէն, կը հետաքրքրուի անոնցմով, բայց անոնք վրան չեն նայիր անգամ, ինքը սակայն կը հետեւի քիչ մը անոնց. լքուած մուրացկանի մը պէս: Մեծ հուռտոր չունի այլ ևս իր մսին վրայ, որովհետեւ թուլնալ և խորշոմիլ սկսած են իր այտերը. աչքերուն փայլը մարած է, ու չհամարձակիր ներս մտնել այդ լուսաւոր սրահներէն, կը չափէ շիտակ ճամբան յոգնած քայլերով, և կ'սպասէ դուռներուն տակ՝ որ դուրս ելնեն իր ակընկալած որսերը: Երկու հոգի կը խօսին իրեն մետ, բայց մտերմով չեն իրեն. գորով մը, զգուանք մը չէ որ կը փնտռէ անոնց աչքին մէջ, ստակը՝ դրամն է որ կ'ուզէ քաշել անոնց զրպանէն: Կ'անցնին կ'երթան այդ մարդերը, ու ինք առանձին է նորէն, գիշերուան այս յառաջացած ժամուն, քանի մը աղտոտ մարդիկ կ'անցնին քովէն ու կը հրեն գինքը, առական կորով մը ունի ու հաստ խալտած ձայնով մը կը պատասխանէ անոնց, և կը թափառի, կը թափառի անընդհատ Ո՞վ գիտէ քանի՞ ժամ է վեր կը պոտի ուղալէս, զրպանը եղած քանի մը դրուշը հասցուցած է տաքնալու համար: Օրի մը, գարեջուր մը խմելով խանութի մը անկիւնը, և հիմայ յուսահատ կը դառնայ փողոցները՝ թերեւ վաղուան հացը ճարելու համար:

Ու կը նայիմ իրեն, ժամերով կը դիտեմ իր դժբախտ գնացքը մայթերուն վրայ. կանացի մարմին մըն է ասիկա, իր բոլոր թարուն հրապոյրները, իր շտրոհները ծախած՝ ու հիմայ աւելի յառաջացած տարիքի մը մէջ կ'զգայ իր գեղեցկութեան կորուստը, իր մարմնոյն աւերը, և մուծին կ'սպասէ գիշերուան՝ տարիքը ծածկելու իր մսին Սարաւու մը կ'անցնի ամբողջ հոգիիս մէջէն, արցունք մը կը կաթի աչքէս

իրեն համար, և կը մսիւմ ամբողջ ոսկորներուս խորունկէն, կծու հովը և տխուր անձ-
րեւը իմ երեսիս կը դպի կարծէք, ու կը դողամ իրեն համար:

Թշուառ մը, դժբաղդ մըն է այդ կինը, լքուած մը բառին ամենէն ընդարձակ
առումով. ի՞նչ զիտնամ ո՞ր անգուծ ճակատագիրը, ի՞նչ սև բախտ մը դրամ է զինքը
այդ ճամբուն մէջ, ո՞վ գիտէ ի՞նչ ահռելի հարուած մը ստրկեցուցած է իրեն հացը
մուրալու այդ ձևը: Արհամարհանքով չէ որ մտքիս մէջէն կ'ընեմ այս կնոջ կեանքին
պատմութիւնը՝ այլ սոսկումով խառն արգահատանք մը կզգամ իրեն համար. արցունք
մը կախուած է արաւանունքէս որ չիյնար, և չթելադրեր զիս բնու թևերս բանալ
Թշուառութեան մը համար, որուն կզգամ թէ անկարող եմ մօտենալ փրկելու համար
զինքը:

Բարեկենդանի խախտմանութեան գիշերներ են, ու բաւական ոգևորուած են փո-
ղոցները, քիչ մը վարը մանրիկ գնչու տղաքներ՝ աղտոտ պզտիկ լապտեր մը ձեռ-
քերնուն մէջ, և հին կողով մը ուսերնուն վրայ՝ փողոց նետուած աղբիւններուն մէջ
իրենց համար օգտակար նիւթեր կը փնտռեն. պահ մը առաջ շուներու խումբ մը
յարձակած էր այդ աղբիւններուն վրայ և իրենց ստամոքսը յազեցնող ոսկորի
հացի կտորները կերած հատցուցած էին, և հիմայ պզտիկ գնչուները կը հասնին
իրենց կարգին, բռպիկ են անոնք ու աղտոտ իրենց հագուստները արգահատելի հոռ-
ութիւնով մը պատուած զրգլեակներ կը թափմփին իրենց կապուտցած անդամներուն վրա-
յէն. ու կ'արգահատիմ ասոնց վրայ, բոյն մը, թևեր կուզեմ ունենալ սիրելու համար
զանոնք, փոխադրելու համար զիրենց տաքուկ մթնոլորտի մը մէջ, ուր սէր ու գորով
պիտի գտնեն, ուր չպիտի մսին Սակայն միւս առողջ կինը, իր զարդարուն հագուստին
մէջ, կ'զգամ որ չեմ կրնար սիրել. ու կը զոհանամ պատուհանէս նետուած ցաւալի
ակնարկով մը:

Մինակ հոգի մը չէ որ կը տեսնեմ այդ կնոջ մէջ, ակնարկ մը բոլոր տիեզերքին
վրայ, ու այս կարգի ինկածներու, անարգուած կիներու խումբեր կ'անցնին աչքիս
առջևէն, հոգիի մեծ կորսուածներ, չսիրուած կիներու, արհամարհուած աղջիկներու
մեծ խումբ մը, որք ո՞վ գիտէ ինչ մեծ ճգնաժամներու մէջ, անօթութեան և ցուրտի
ինչ մեծ զրկանքներու մէջ, ինչ տեսակ խաբող ու գժուճ հոգիներու առջև կորսն-
ցուցած են կանացի միակ հրապոյրը, կանացի միակ պշտանքն ու շնորհը, իրենց ան-
մեղութիւնը: Ասոնք ինկած են ցեխին մէջ, աղտոտ ու քաշքշուկ կեանքով մը, չունին
իրենց եսին զիտակցութիւնը, իրենց ժպիտը անմեղ չէ, նայուածքին չունի կանացի
թաքուն շնորհը, ինկած են ասոնք ստորին միջավայրի մը, աղտոտութեան մը մէջ,
խառնուած են ամբոխին, աղմուկին, ուրկէ զիրենք բարձրացնելու համար քիչ անգամ
կը համարձակի փորձ մ'ընել մարդկային սրտի գորով մը: Այդ ինկածները կ'ապրին
Թերևս անգիտակից իրենց ծնունդին, աննպատակ վաղուան կեանքին համար. սենեակ
մը, հագուստներու, ժանեակներու և ժապաւէններու առատութիւն մը, բոլոր նպատակը
կը կազմէ իրենց կեանքին:

Մինչև իրենց մեռած օրը, կեղծ ժպիտ մը պիտի ունենան անոնք. սուտ զգա-
ցումներ իրենց կուրծքին տակ. ատելութիւն մը, արհամարհանք մը, դժոխային ռիա-
կալութիւն մը, բոլոր անոնց համար, որ դրամի փոխարէն սէր գտնալ կարծեցին
անոնց սրտին մէջ: Ո՞վ գիտէ, քանի՜ լացողներ, քանի՜ տառապողներ գտնուած են
անոնց մէջ, մինչև որ եկած հասած են կեանքի ճամբուն այս եզրերը, որ մահն է
իրենց հոգիին:

Մերենթէն վար կը քաշեմ վարագոյրը, կը հեռանամ պատուհանին առջևէն.
վառարանին շերտութիւնը անոյշ տաքութիւն մը կուտայ մարմնոյս և կուզեմ մոռնալ
այդ տխուր պատկերը, որուն ազդեցութեան ներքև սկսեր էի դողալ:

Գ. ԽՕՐԱՍԱՆՃԵԱՆ

ԱՂ, ՍԱ ՏԱՔԸ

(ՖԱՆԹԵԶԻ)

Երկու մարդ նստարանի մը վրայ, Գասն եւ ութ աստիճան շուքի ճակ, անանկ հեղձուցիչ ճաք մը՝ որու համար Ալֆօնս Ալէ սա բացազանցութիւնը հանած է. «Զեմ գիտե՛ր թէ դուք ալ ինծի պէս էք, բայց իրաւ որ պզտի քաղաքի մը համար շատ մեծ ճաք կ'ընէ»:

Նստարանի վրայի երկու մարդերէն մին նիհար ու չոր մէկն է: Սէջը ճերմակ ինկած կիսամօռուով, եւ չորս դին պրպտող միակնոցով: Սեւ փողպատ կը կրէ եւ Թասն կ'կարդայ, Միւսը քաջառողջ, փորը ճնկուած, երեսը կատարմամբ, փեղոյրը ծոծրակին վրայ, բաճկոնին կոճակները քակած է: Կեցուածքը եւ հոգեբանական վիճակը անպատկառ եւ համարձակ:

ԳԻՐԸ.— Փոշի՛, փոշի՛, ամեն ինչ փոշի է:

ՆԻՀԱՐԸ.— Արդեօք փիլիսոփայ էք պարոն:

ԳԻՐԸ.— Ո՛չ, պարոն, ես ոտքով քալող մ'եմ՝ և կ'ըստականամ սա ինքնաշարժ կառքերուն հանած կիզիչ աւազի թանձրամպին և չորցած աղիւսին, որ շարունակ մեզ կ'սլաւէ:

ՆԻՀԱՐԸ.— Ստոնք ամառնային գուարճութիւններ են պարոն: Եղանակներն ալ մարդոց պէս են, ասոնք իրենց յատկութեանց թերութիւնները ունին: Այո՛, ամառը սա անտանելի փոշին ունինք, բայց ասոր փոխարէնն ալ կ'վայելենք արեւուն գուարթ լոյսը և կ'նստատու ջերմութիւնը:

ԳԻՐԸ.— Ադ ալ խօսք է, կենսատու... ընդհակառակն աս ասքը սոսկալի է, զիս կ'ընդարմացնէ և կ'ճնշէ: Ոչ շարժում մ'ընելու ոյժ ունիմ և ո՛չ ալ մտածելու:

ՆԻՀԱՐԸ.— Բայց ասոր փոխարէն բարեսրտութիւն մ'ունիս: Ամառը մեր ոյժը և կորովը նուազցնելով՝ կ'նուազցնէ նաեւ մեր բնական չարութիւնը որ մեր գործունէութեան գլխաւոր մէկ արդիւնքն է: Տարակոյս չկայ թէ մարդիկ ամառուան եղանակին լաւագոյն են, և ասոր ալ պատճառը սա է որ ամառը աւելի ծոյլ կ'ըլլան Օրհնենք ուրեմն ամառը, պարոն:

ԳԻՐԸ.— (Երեսին *frstbfr* արքերով). Այդ ի՞նչ խոշոր խոշոր կը ջարդես: Կ'յուսատի միթէ որ այդչափ հաճելի է փոկի պէս շնչել և գետի պէս ջուրի մէջ թաթխուիլ: Միշտ ժողովուրդին քրտինքին համար կը խօսին: Ի՞նչ անիրաւութիւն: Ժողովուրդը շատ քիչ կը քրտնի, վասն զի ծանր աշխատութեանց և յոգնութեան վարժուած է: Աւելի ուղիւ և օրինաւոր կ'ըլլայ միջին դասակարգին համար ըսել թէ կ'քրտնի, վասն զի ան է որ հողը կ'ողողէ և թաշկնադները կ'թրջէ:

ՆԻՀԱՐԸ.— Սիրելի դրացիս, ձեր այդ խօսքերը շատ անիրաւ կ'զսննիմ: Ամառուան վրայ գէշ խօսելէ առաջ մտածէ անգամ մը թէ ի՞նչ հաճոյքներ կ'հայթայթէ մեզի: Շատ պատուահաններ բաց

են, և սենեակներու մէջ անցած դարձածներուն, գաղտնիկ տեսարաններու ներքին ականատես կ'ըլլանք, Յարգի ծեղով մը զովացուցիչ ըմպելիներ խմելու հաճոյքը կ'վայելենք, — վասնզի յարդը՝ որ ատեն մը ստորերկրիայ բանտերու յատկացուած էր, այսօր ամերիկեան զովարար ըմպելիներու սեպհականութիւնը և պողպատակ ճաշակելու գործիքը եղած է: Հիմա՛ տես թէ մարդիկ որչափ հակասական ընթացք մ'ունին: Դեկտեմբեր ամսոյն՝ երբ կրնան պաղ ըմպելի մը կամ ջուր խմելու համար իրենց պատշգամբին գուրար աման մը դնել, չեն ուզեր պաղ խմել, բայց Յուլիս կամ Օգոստոս ամսոյն երբ ըմպելին պաղեցնելու համար անպատճառ արուեստական միջոցներ, կամ քիմիական սուղ կերպեր գործածել պէտք կ'ըլլայ, այն ատեն ամեն մարդ պաղ ըմպելի կ'սահանջէ թէ կերակուրի և թէ որ և է ժամուն:

Ասկէ զատ՝ եթէ լաւ մտածենք ամառը իրեն յատուկ խել մը առաւելութիւններն ունի: Օրինակի աղադաւ, չես կրնար ուրանալ թէ ձմեռ ատեն շաղիկ մը փոխելը փորձանք մ'է, այնինչ ամառը մեծ հաճոյք մ'է:

Ամառը՝ միակ եղանակն է ուր երկիրը՝ երկրային դրախտին կ'նմանի, վասնզի կամովին Ագամ Եւայի պէս գրեթէ կիսամերկ կը շրջինք: Ամառը՝ մեր բոլոր յարաբերութիւնները կ'ցրուէ, և մեր ազգականները ծովեզրեայ քաղաքները և բնակները կ'ձամբէ: Հետեւաբար ո՛չ այցելութիւն ունինք, և ո՛չ ուրիշ որ և է պարտաւորութիւն, որ մեր ամենէ տհաքու թշնամիներն են: Աս եղանակին եւժիլեկեցան և սեղանի հրուէրները մէկ քանի ամիս դադար կ'ընեն: Թատրոնները կ'զոցուին, և միայն դաշտային զուարճութիւնները կը մնան, ուստի կրնանք անմտութեան օտք մ'ընել որ ինչպէս օդի օտքը օգտակար է մարմնոյն՝ նոյնչափ ալ աս օտքը օգտակար է մտքին: Կ'տեսնե՞ս, սիրելի գրացիս, թէ ի՞նչ օգուտներ ունի ամառը:

ԳԵՐԸ.— (Աւելի եւս *frsինիլ* արթնով) Ափսո՛ս, կ'ըսեմ թէ ինծի շատ կ'քրտնցնէ:

ՆԻՀԱՐԸ.— Ծովը գնա՛:

ԳԵՐԸ.— Շատ մեծ է:

ՆԻՀԱՐԸ.— Լեռը գնա՛:

ԳԵՐԸ.— Շատ բարձր է:

ՆԻՀԱՐԸ.— Անապատը գնա՛:

ԳԵՐԸ.— Շատ բազմութիւն կայ:

ՆԻՀԱՐԸ.— Հանքային ջուրերը գնա՛:

ԳԵՐԸ.— Ափսո՛ս, առողջութիւնս շատ տեղն է:

ՆԻՀԱՐԸ.— Եւ ասոր համար կը գանգատի՞ս:

ԳԵՐԸ.— Անշուշտ: Եթէ արձակուրդի ժամանակ մարդս որ և է հիւանդութիւն մը չ'ունենայ դարմանելու՝ ի՞նչ ընել պէտք է . . . Մարդիկ պէտք է որ հիւանդութիւն մ'ունենան: Տարւոյն այս եղանակին ամբողջ բարեկամներս նպատակ մ'ունին: Ոմանք էքս կ'երթան իրենց յողատապը դարմանելու, ուրիշներն ալ Գոթըտէ կ'երթան իրենց կոկորդը դարմանելու: Բախտաւորներ ալ կան որ իրենց աւազախտը մոռնալու համար Բօնթրէքսըվիլ կ'երթան: Իսկ աս այս միջոցին կ'երթամ տիտուր գիւղերու մէջ կ'լծաղուիմ, և քրտնելով քրտնելով հոգիս կ'ելնէ:

ՆԻՀԱՐԸ.— Կեցիք նայինք . . . Այդչափ մի՛ տրամիր . . . Չես կրնա՞ր արգեօք լաւ մը փնտռելով՝ վրադ սա պզտիկ հիւանդու-

Թիւն մը գտնել:

ԳԻՆՐԸ.— Անկարելի . . . Տասը հատ բժշկի գացի, և աս տառը բժշկն ալ ամենափոքրիկ հիւանդութիւն մը, կամ ախտի մը աննշան հետքը անգամ չկրցան գտնել: Եւ երես ունին և կ'ելնեն կ'անդեն թէ բժշկութիւնը շատ յառաջացած է . . . Այս ի՞նչ ցաւալի վիճակ է . . . պէտք է որ համակերպիմ սա առողջութեան, մշտնջենաւոր . . . անշօշափելի . . . և յաղթական առողջութեան:

ՆԻՀԱՐԸ.— Զարմանալի բան: Ընդհակառակն ես ընկեր մ'ունիմ որ ամեն ատեն ցղատտաց (bronchite) ունի: Աս է իւր բնական վիճակը: Արդէն եօթն հատ ունեցաւ: Երբեմն ալ . . . — ո՛հ, աս ալ շատ հազուադէպ է— չունենար, այն ատեն հիւանդ կ'ըլլայ:

ԳԻՆՐԸ.— Ահա՛ պատուական մարդ մը, ահա՛ շնորհքով մարդ մը, զոր պէտք է միշտ շոյել, գգուել և փայփայել: Ես մարդու տարիքը թնակոխելէս ի վեր որչափ որ կ'յիշեմ երբեք լսած չեմ որ մէկը ինծի ըսէ սա յուզիչ, փաղաքշիչ պարբերութիւնը, զոր ամենուն ալ կ'ուզեն «Ինչպէ՞ս ե՛ք, աղե՛ք ե՛ք»:

ՆԻՀԱՐԸ.— Ի՞նչ կ'ըսեն քեզի:

ԳԻՆՐԸ.— Ինչ կ'ըսեն . . . էհ, միշտ երբ մէկը հանգիստի կ'ըսեն թէ «Ձեր որպիսութիւնը չեմ հարցնիր, վասն զի կ'տեսնեմ որ աղէկ էք»: Կարելի՞ է միթէ աս'է աւելի նուաստացուցիչ և արհամարհական բանաձև մը գտնել: Ասոր ազատ թարգմանութիւնն է.

«Քեզ հաշուի չենք առնուր . . .

Դուն գոյաբիրն անգամ չունիս . . .

Քեզ բանի տեղ չենք դնել».

Հետեւաբար՝ կանանց քով բնաւ յաջողութիւն չունիմ: Սաջնենք որ կ'յաճախեմ, խօսքս մտիկ ընող կամ լսող չկայ: Անշուշտ ասակ քաջող մէկը անպատճառ պէտք է որ ապուշ ըլլայ: Կ'ուզեմ գիրք մը գտնել . . . անկարելի է՝ և ամեն տեղ, միշտ, անորոշ, banal, արհամարհական ժպիտ մը կ'տեսնեմ: Ահ, առողջութիւն: Միակ բանն է զոր անկարելի է խնամել: Եւ ասոր ապացոյց ահա՛ երեք տարի շարունակ վիշի գացի, կ'յուսայի թէ հոն լեարդի հիւանդութիւն մը ձեռք կ'ձգեմ. ունայն ձիգ: Եւ վերադարձայ պարսպայի մէջ խոշոր գումարներ կորսնցնելով, բայց առաջունէ աւելի առողջ: Եւ կ'ըսես թէ ասի աղէկ բան մ'է:

ՆԻՀԱՐԸ.— Ուրեմն ի՞նչ կ'յուսաս ըլլալ:

ԳԻՆՐԸ.— Չեմ գիտեր: Ամառը խնդրի պէս կ'ըլլամ: Անցեալ իրիկուն այնչափ յուսահատած էի, որ կ'մտածէի ծայրայեղ միջոցներու գիմել:

ՆԻՀԱՐԸ.— Անձնասպա՞ն ըլլալ ուզեցիր . . .

ԳԻՆՐԸ.— Ո՛հ . . . բայց մտածեցի . . . կարգուել:

ՆԻՀԱՐԸ.— Եւ հիմա հրաժարեցա՞ր այս դիտաւորութենէդ . . .

ԳԻՆՐԸ.— Այո՛ւրիշ . . . վասն զի խաղակից մը չգտայ . . .

ՆԻՀԱՐԸ.— Միթէ՞ կարելի է . . .

ԳԻՆՐԸ.— Շատ մը աղջիկներու խօսք եղաւ, շատերուն ալ ներկայացուեցայ, բայց ուր որ գացի չյաջողեցայ: Մին ըսաւ. «Շատ աղէկ, կ'ընդունիմ, բայց պայմանաւ որ բաւական տարիներ կանոնաւոր ռեժիմի մը հետեւիս»: Ուրիշ աղջկան մ'ալ մայրը ըսաւ. «Աստուած չընէ, քեզի պէս քաջառողջ մարդուն աղջիկ չեմ տար»: Հիմա ինծի կ'մտայ կամ խափշիկուհիի մը հետ կարգուել . . . կամ հարկւր քիօնոց աղջկան մը հետ . . . կամ մինչև ցմահ ամուսնի մնալ:

ՆԻՀԱՐԸ.— Շատ կը ցաւիմ վիճակիդ :

ԳԵՐԸ.— Լաւ, ահաւասիկ կ'տեսնես ... որ վրաս կ'ցաւի... կրնաս վրաս ցաւիլ, վասն զի նիհար ես: Ուրիշի վրայ ցաւելն ալ, փոքրիկ հաճոյք մ'է, անոր գլխուն եկած մեծ փորձանք մը տեսնելու չափ հաճելի: Ես այս հաճոյքն ալ չունիմ: Իմ գիրութիւնս ունեցող մէկը, ուրիշներուն վրայ ցաւելու, գլխաւու, իրաւունք չունի, թէ ո՛չ իբր կեղծաւոր պիտի կարծուի, վասն զի ես սիրտ չունիմ, աս յայտնի է: Քանի որ կրցած եմ այսչափ գէշ ըլլալ, տարակոյս չկայ թէ սիրտ չունիմ... Ամէն մարդ տաանկ կ'կարծէ, ես ալ վերջապէս ստիպուեցայ համոզուիլ... Սիրտ չունիմ... և աս ինծի հոգ կ'ազդէ և ահա այս պատճառաւ է որ կ'ատեմ տաքը և ամառը որ երեսիս այնչափ զուարթութիւն և իմ ամբողջ թեանս այնչափ փայլ կուտայ:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱՌԻՐ

ՎՐԱՅԼ ՄԸ

Յայլ ofթ թէյի սեղանին անուշաքոյր գողորչիներէն պատիկ մասնիկներ մը հազիւ մնացեր էին պերճօրէն վիժակուած սրահին մէջ, որուն բազմակտանները տակաւ քաշեր էին իրենց հոտաւէտ թռանները, և ուր, տանտիրուհին կը մնար միայն մաղած անօթ մտերմուհիի մը հետ, քով քովի:

— Այսպէս ուրեմն, էմմա՛ս, քայլ մը առիր, հէ՞...

— Առնել տուին... տուա՛ւ...

— Ինչ կրաւորականութիւն, սիրելիս, սա աչքերդ նայէ՛, կեղծիք չեմ կ'լլեր, և ասկէ զատ, վերջապէս քու զգացումդ ալ մաս ունի հարկաւ. կը հասկնանք զիրար, չէ՞...

Տիկին էմմա Սերգովիչ բողոքելու հզօր շարժում մը ըրաւ, բայց իր խօսակիցը տանտիրուհին աւելի համոզկեր ու տիրող ձայնով մը շարունակեց.

— Միւսոյն լանը երբ ինծի ալ պատահած էր քանի մը տարի առաջ, — 905ին, ահա կը ճշդեմ, — միւսոյն սկիւտականութիւնը ունեցար դուն ալ իմ մասիս. այն ատեն ես ալ բողոքեցի, բայց դուն անդեցիր հոտառութեանդ վրայ, և, չէիր սխալելու Անկարելի է, սիրելի՛ս, անկարելի է որ կապուած մնայ մարդ միայն մէկ հոգիի. կատարելապէս համոզուած եմ որ, եթէ բազմակտանութիւնը անբարոյականութիւն կը նկատուի, միակնութիւնը անկէ տա՛մն անգամ, հարիւր անգամ աւելի անբարոյութեան կ'առաջնորդէ մարդը, յստ որում կեղծիք մըն է ըսելը թէ միշտ կրնայ մարդ միւսոյն կիրակաւրէն ուտել: Կը պաշտէի իմ ամուսինս ատենաք, նո՛յն իսկ ա՛յնքան ալ կը սիրեմ այսօր, բայց ըսել թէ ուրիշ մը աւելի տարփանքով չեմ կրնար սիրել, ատիկա անաղնիւ ու անպարկեշտ հերքում մըն է, զոր գլխակաւոր հոգիները բերնէ բերան կը ծամ ծմեն:

— Սիրա՛ն, Սիրա՛ն, նկատի չե՞ս տուներ ըսաւ թէ անձէ անձ

զգայնականութիւնները կը փոխուին և պէտք չէ՝ իրողութիւն մը, զգացում մը մանաւանդ: Իր վրայ զատելով ուրիշի մը պատշաճեցնել: Եթէ դուն քանի մը տարի առաջ գայթեցար, պատճառը այն բացարձակ աններգայնականութիւնն էր, որ կը տիրէր ձեր երկուքին, — քու և ամուսնոյդ, — միջև. դուք իրաւ է թէ կը սիրէր զիրար: Բայց բոլորովին հակուղիղ էք իրարու. պարսպան բուրովին տարբեր է մեզի համար, ու մինչ օրէ օր կը խորհիմ աւելի անձնուէր, աւելի նուիրուած կարելիութիւններու մէջ յայտնել երախտագիտութիւնս հանդէպ ամուսնոյս որ՝ դժուարին ու տագնապալի կացութենէ՝ մը փրկեց զիս, տհա՛ անդունդ մը ոտքերուս տակ: Իրաւունք ունիս թէ կրնայ մարդ ուրիշ մըն ալ սիրել հեշտանքով, սակայն անդին խղճահարութեան պէս սոսկալի բան մը կայ որ կը տառապեցնէ, և որ ամէն հրապոյրէ մատ քաշել կուտայ: Կրնա՞ս ըսել՝ թէ աւելի բացարձակ հոգիներու տրուած են խորհրդածութիւններն, զոր քիչ մը վերջը բրիւր.

— Բացարձակ և անկեղծ հոգիներու. — «Toutes les femmes sont putains et celles qui ne sont pas pensent de l'être» կ'ըսէ առաւծը, որ գարաւոր ճշմարտութեան մը վրայ հիմնուած է անտարակոյս:

— Այս հաշուով ուրեմն, դո՛ւն ալ...

— Այո՛, ես ալ, դո՛ւն ալ, միւսն ալ ... անկեղծ եղիր, Լիմ մա՛ս, էրիկ մարդու մը ականջը չկայ դրան ծերալին ետի դին. մինք մեզի ենք, խոտտովանէ:

— Բոլոր հոգիովս կը պնդեմ որ չէ...

— Ի՛հ, եթէ էրիկմարդու մը մէջ ամէնէն աւելի առնական հզօրութիւնը կը նախընտրեմ, կնոջ մէջ ալ կը պաշտեմ իր զգացումներուն անվերապահ արտայայտութիւնը: Սիրելի՛ս, գիտեմ թէ ո՛րքան իր տառապիս այդ առաջին քայլիդ համար, բայց վաղը երկու օր պիտի ըլլայ և իւրաքանչիւր օր իր մեղմացուցիչ քօղը պիտի ձգէ այսօրուան յանցանք կարծածիդ վրան:

— Ի՞նչ. այդչա՞փ յառաջդիմութիւն. կը խնայե՞ս յանցանք բա՞ր ամուսնական դաշնադրութենէ հեռացողի մը համար, մինչ ես ոճիր մը, մեղք մը պիտի յորժորչէի զայն: Հաւատա՛, Սիրանս, տասնըհինգ օրէ ի վեր բերանս պատառ մը բան դրած չունիմ, և հակառակ իմ խուսափումներուս, իր հետապնդումները հոգիս կ'ուսղընտեն. ոյժ, կարողութիւն չունիմ ամուսնոյս երեսը նայելու... Բայց, մե՛ղք որ, անգամ մը սայթաքեցայ, քայլ մը առի, քայլ մը... առա՛ջ... և կը կարծեմ որ աշխարհի բոլոր առաքինութիւններն ալ եթէ ի գործ դնեմ, նորէն չպիտի կրնամ նոյն բիծը սրբել անաղարտ ճակատէս:

— Կը հիմնամ խորհրդածութիւններուդ վրան, սիրելի՛ս, որոնց սակայն, սրտէն գալերնուն համար, խնդրական է ճշտութիւնը. վաղը, երբ ակնի օյտը արիւնով, այսինքն բո՛ւն գլխովդ, ուղեղովդ խորհիս, կը կարծեմ թէ պիտի խնդամ այսօրուան պուպրիկի առաքինութիւններուդ վրայ: Ա՛հ, բարեպաշտուհիս, այդ խղճահարութիւնները կեանքը կուրօրէն ու միակողմանի ըմբռնողի մը համար են միայն: Եթէ խորհէիր անգամ մը թէ ի՞նչպէս պիտի փութեր պարոն ամուսնիդ ցանկալարոյց ու մուրեցուցիչ պչրուհիի մը, աւնոր մէկ ժպիտէն զգլխելով, այն տանն կատաղութենէդ ակումանիդ պիտի կճրտէիր:

— Պիտի կճրտէի, բայց միևնոյն ատեն պիտի յանդիմանէի զինքը իր ուխտագրութ ըլլալուն համար: Եւ մարդ երբ չուզեր որ իր

չուզածը ուրիշները ընեն, պէտք է որ ինքն ալ նոյնը չընէ ուրիշի: — Բարոյականի սկզբունք մը. աղէ՛կ. բայց չե՞ս գիտեր թէ ի՞նչ կ'ընէ բարոյականի նման սկզբունք մըն ալ. «Սիրէ՛ ընկերդ անձիդ պէս.» այսինքն՝ անձիդ չափ, ո՛չ աւելի ո՛չ պակաս. ասիկա խի՛ստ բնական օրէնք մըն է. ու դուն սէրդ զոհելուն ինքզինքդ կը զոհես, խնայելով վիշտ մը ամուսնոյդ ... Իրա՛ւ որ, բարոյականի առաջին մրցանակը պիտի տար քեզի, ընկերային մեր անորոշ բարքերուն բարեշրջման խստակրօն ու աններող յառաջապահը ... Հորոյն:

— Բայց մէկդի ծաղրանքը. լրջօրէն, այո՛, լրջօրէ՛ն, պիտի կրնայի՞ր վայրի կամ հեշտական քնալդիդ անաւելով՝ օտարի մը սիրոյ հռամբին յանձնել ինքզինքդ առանց մատաւնջութեան, ի՞նչ կ'ըսեմ, առանց տառապանքը ունենալու ահաբէն գեղծումի մը... Ըսէ՛:

— Բայց անշուշտ, ասիկա շատ բնական բան մըն է. ամուսնութեան մէջ սիրոյ հնութիւնը գինիին կամ բարեկամութեան հնութեան չի նմանիր. անիկա քանի հիննայ յիշքան կը տափալնայ, կը նոյնանայ ամէնէն հասարակ ու սովորական բաներու հետ. այն ատեն չի տրոփել սիրող ուրիշի մը համար՝ երբ անոր ու քու միջև իրերածիք ալ ներհակ հոսանքներուն մը քաղցութիւնը կը ներգգաս: Կը հասկնամ թէ սիրոյ առաջին և բուն նոպայի մը մէջ մարդ չ'երեւար աչքիդ և օրերով ու ժամերով միայն նոյնը կ'երազես, բայց երբ ալ յափրանքը քայ, այսինքն երբ սէրը հասարակ ու սովորական դառնայ, նոյն այն անձը աննշան իր մը կը դառնայ աչքիդ, և ասիկա, չի վերջացներ սէրը քու մէջդ, միայն ինքնական փոխելով. նոյն այդ միջոցին, երբ բազդը քաղցրափայտ նազանքով մը քեզի մատնանչէ ուրիշ մը, սիրոյ հաղորդակցութիւնը վայրկենապէս կը լուծուի անոր կապոյտ կամ խաժուկ բոցավառ աչքերուն մէջը. ու կը սիրես աւելի՛ բուն, աւելի սաստիկ. ու միշտ այսպէս, մինչև որ զգայնական թմրութեան տարիքը գայ հասնի: Ասիկա սիրոյ բնականոն ու ազատ օրէնքն է. կը մնայ միայն պայմանադրականը, որ համոկ կեդիք, համակ դիմով է. ինչո՞ւ համար, ամուսինաջալ որ տարիներէ վերջը նոյն պարտադր պիտի զգայ սրտին մէջ, ինչո՞ւ համար բազայապարտէն չխոստովանի նոյն բանը և ինչո՞ւ համար զիրար խաբենք յանուն բարոյականի, յանուն պայմանադրականութեան. այս պարագան իսկ չաղարտէ՞ր բարոյականը:

— Կը նայիմ որ ազատ սիրոյ սահմանները կը թեւածես, սիրելիս, և վախճամ որ մի գուցէ թեւիկներդ յոգնելով կէս ճամբան մնաս. քանի որ մեզի համար անհունապէս հեռու և օտար են այդ սահմանները. հարուստիները ու արեւմտեանները կրնան այդպէս մտածել ու գործադրել նոյն իսկ. վառնդի հոն կեանքը հասարակաց բան մըն է և ընտանիքը այդպէս մտածողներուն քով գոյութիւն չունի: Տարաշխարհի ազատասօս կիներ իր գործին ասպարէզը ունի իր առջին, և սիրոյ բոլորներուն հեռեւելով կրնայ անոր մեղքի պշտողներն ալ ինք իր ձեռքով մարդացնել, պահպանել ճիշդ էրիկամարդու մը պէ. և ասիկա ալ իր սուտելովը, իր վնասովը, մեղի համար դատապարտելի ու դժուար է այլասիրտուած այդ բարքերուն ընդօրինակութիւնը: Երեւակայէ՛ որ առաջին անգամա քալ մը առի դեռ, և եթէ խղճաւորութիւնս չի գար զիս փրկելու, մեղքի պտուղով մըն ալ օժտուէի թերեւ, ինչ որ ամօթի և խայտառակութեան ցեխերէն բնա՛ւ չպիտի կրնար ազատել զիս:

— Տեղիդ, խաղաղակութիւն, ամօթ . . . Ի՞նչ ալ ըստեր, սիրունիկս, եթէ ամօթի՞մը Զոյցութեան պիտի հաւատանք, ամօթը ամօթ է միշտ և փոստուկ խղճատրութիւնով մը չի փրկուիր ան։

— Այդչափ առաջ մի՛ երթար, Սիրանո՛յշ, քիչ առաջ դուն ալ խոստովանեցար քու ամօթդ։

— Այո՛, և ճակատաբայ. ի՞նչու որ ես չեմ սիրեր ուրիշներու պէս կեղծիքի քօղին ներքեւ պահուըտիլ։

— Ի՞նչ ըսել կ'ուզես։

— Ինչ որ շատ լաւ կը հասկնաս . . .

Խօսակցութիւնը ընդհատուեցաւ Տիկին Սեզովիչի բարկածայթ մէկ ուտումով, որուն վրայ երկու մտերիմ մանկամարդուհիները իրարմէ բաժնուեցան առանց հրաժեշտ առնելու։

Չորս տարի վերջը Սըլանտիա քաֆէի լայն տպակներուն տակ էին ճանցեցր էին գիշերանց, էմմա Սեբզովիչի նուրբ սիլուէթը պերճ կիսաշխարհիկի մը ակնախտիղ արդուզարդերուն մէջ, նոյնքան պերճ օտարականի մը ձախ ըզուկին կրթնած, մինչ նոյն պահուն՝ Տիկին Սիրանոյշ, ընկերային տպատ բարքերու եռանդուն ջատադով՝ ամուսնոյն տարածամ մահուանը վրայ սեւերու մէջ պլլուած՝ ետ կը դառնար գլխիկոր մեծ գերձակատան մը մէջ աշխատութեան իր բաժինը լրացնելէ յետոյ։

Կ. ՆՈՒՍՍՈՐԻ

ՎԱՂՈՒԱՆ ԳՐԱՎԱՆՈՒԹԻՒՆԸ*

(NICOLAS SÉGURE)

Յայց նորագոյն տնիւզ մը պիտի սաստկացնէր եւրոպական մտածումին այս անհոտապաշտ անձաբձակութիւնը։ Մինչդեռ մէկ կողմէն գրականութիւնը երիտասարդական կորով մը, տուգութիւն մը կ'ստանար, միւս կողմէն բարոյական ահագին տագնապ մը կ'սլալէր։ Հին աշխարհին հետ՝ մարդկային մտաւորականութիւնը ալ կ'զգար իր անկումը և կ'հարկադրուէր նմանկ հռչակուիլ։ Երբ տակունին քաղաքական շփոթութիւնները խախտած չէին բանաւորութեան հանդէպ սնուցում վստահութիւնը, գերման իմաստասիրութիւնը արդէն մահացու հարուածը տուած էր անոր, այն հարուածը որուն արձագանքը պիտի զգացուէր բովանդակ մեր դարուն մէջէն։

Չորս քանաւորութեան ֆենադասութիւնը աշխարհի մէջ կ'մտցընէր տարակուսանքի այն տարրը որ անժանօթ մնացած էր հին երջանիկ դարերուն, և կ'կանգնէր Անճանաչելիին ահարկու պատմելի որուն գէժ մարդկային միտքը՝ անկէ ի վեր շատ ու շատ անգամներ՝ պիտի գար բազմիւլ յուսահատօրէն։

Որովհետեւ, առանց վարանելու պէտք է ըսել թէ վիպականու-

թեան գեղեցկագիտութեան մասին մեծ բան մը չենք պարտիր Գերմանիոյ Ռուսո և Անկլիացիք ճշմարիտ նախաձեռնարկները եւ զան այս մասին: Ընդհակառակը՝ Գերմանիոյ ընձեռած մեծագոյն բաժինը եղան վարսնրի սերմերը, իր տառնձնայադուկ իմացականութեան գէմ մարդուն ընգւլլումը և բացարձակը՝ ըմբռնելու այն յուսահատութիւնը որուն գէմ վերքերի հեղինակը ի զուր փորձեց հանել վաղնջական անխուլութիւնը և որ բովանդակ եւրոպական մտածումը պիտի գահավիժէր նախ մտամոլորութի և ապա՝ յոռեանսութեան մէջ:

Որքան ֆիտութիւնները յառաջդիմէին ժթ. գարուն մէջ, նոյնքան պիտի յաճէր շրջապատող անքննելի խորհուրդը: Բակապէս ողբերգական հակադրութիւնով մը՝ գիտութեան ընձեռած լոյսը ալ աւելի տապնապեցուցիչ կ'դարձնէր արգիլուած վերնագաւառին խնդիրները: Եւ որովհետեւ անձանսթը գանելու այս յարաճուն բաղձանքին՝ մարդկային բնութիւնը կ'պատասխանէր հաւատքի երկատումով մը. զգացումի յորդութեամբ մը, հետզհետէ աւելի խորհրդապաշտ ձգտումով մը, որովհետեւ անհունին մեկուսացումը մարդը կ'նետէր աստուածութեան ոտքերուն, պայքար մը, նմանը չի տեսնուած ամէնէն գեղեցիկ և ամէնէն աղէտաւոր քնարերգական երկուութիւն մը պայթեցաւ:

Հոս պէտք է փնտռել դարուն մտածումին ճշգրիտ ուղղութիւնը: Ստուգիւ, Ֆրանսայի, ինչպէս բովանդակ Եւրոպայի մէջ գրական շարժումին խմորը՝ քրիստոնէական ղդայականութիւն մըն է, անհրաժեշտ, անդիմադրելի վերադարձ մը պէպի ջերմուանդ տենչանքները:

Եւ սրտատուչ յնքնատուութիւնը այն գրականութեան որուն վրայ կ'իստինք, կ'կայանայ այն տրամադիր պայքարին մէջ որ կ'տիրէ հաւատալու պէտքին և տարակուսանքներու միջև, տարակուսանքներ գործ հաւատքին գէմ կ'հանեն նոր գիտութիւնը, մարդկային ծանօթութիւնը և համագրաւ յոռեանսութիւնը:

Ռուսոն և Շաթոպրիանէն ի վեր և մինչև Դոյլթօ, Հիւսման և Վէրլէն՝ մեր ժամանակի ոգին յատկանշող բանն է բարոյական վարանքը: Կարելի է անմիջապէս յայտարարել թէ հեղինոդ և թեթեամիտ Վոյթէռ անգիտլին կ'պատկանի, որովհետեւ անիկա չունի այն թրթուուն և համոզուած շեշտը զոր խզճի պայքարները դրոշմեցին գրականութեան:

Ընդհակառակը ակնարկ մը նետեցէ՛ք վերջացող դարուն վրայ և տեսէք թէ ի՞նչ պայքարներ և տապնապի ի՞նչ խմոր կայ բոլոր միտքերուն մէջ: Արդէն Ռուսօ, Յիստուսի խորհրդապաշտ առաքեալը, նշկանող մըն է: Շաթոպրիան իր գիրքը կ'գրէ՝ փոխնիփոխ խորհրդապաշտութեան և թերահաւատութեան միջև տարուբերող շրջանի մը մէջ որ իր կեանքին հետ միայն վերջ գտաւ: Հիւկօ, որ իբր խոտովանաւոր ր ունէր Լամընէն, կ'յուզուի քրիստոնէական սարսփնեղումով, ստրուամբ ըմբռնացումով, և ինչպէս կ'ըսէր Ռենան ազօտ կերպով կ'ստեղծէ Տէրտուգիանոսին համանման տառաւմարտութիւն մը: Եւ եթէ Լամարթին աւելի մեղմ է և աւելի ներգաշխարհօրէն քրիստոնէայ, Ժորժ Սան, Միստէ, Ալֆրէտ տը Վիւնի կ'կրին կրօնական եռանդի ու սկեպտիկութեան բոլոր փոխնիփոխութիւնները: Բաց կրօնական զգացումը աւելի զօրեղ կերպով կը ներկայորէ անհաւատներուն վրայ, որպիսին է Ռենան որուն հաւատաքի տապնապը և լքումը մեզի կերեւայ իբր անխառն և գեղեցիկ

եղերգութիւն մը. յետոյ Սէնդ - Պէօվ, որ ինքն իսկ խոստովանելով իր «քրիստոնէական զգայականութիւնը» պահ մը կ'հեռանի Լամբլէին և իր Բօն Ռուանային մէջ կ'գրէ խորհրդապաշտութեան ներթափանց բոլորով մը խնկաւէտութեամբ էջեր:

Հապա ի՞նչ բսել այն երկարաւորութեան (dualisme), այն երկատուութեան (dithéisme) մասին որ կ'պայթի ամբողջ Իսպէնիան թաւրոնին մէջ, ի՞նչ բսել Դոլաթօի, զարավերջի այս տարօրինակ նոր Ռուսօին գալիլիական լուսակրօնութեան մասին, ի՞նչ բսել այն բարոյական տուգնապի մասին որմէ կ'ներշնչուի ամբողջ անկլիական գրականութիւնը և որ վերջերս մեզի առաւ Ֆօկլացիօ և Պ. Պուրթէ:

Նոյն ինքն թէ՛ն՝ իր կեանքին վերջերը, Մէթէրլէնկ՝ իր վերջին գրութեաներուն մէջ վրդոված կ'երևան այս հարցերով:

Եւ— ինչ որ աւելի կ'հաստատէ կրօնական գագաթումին ուժգնութիւնը և սոսակութիւնը— միայն քրիստոնեաներ կ'ամնորահաւատներ չէ որ ունինք, այլ նաև ալէսանջ ձկնորսներ, Հիւսման, Պարպէ ա'Օրվիլի, Վէրլէն որոնք ԺԹ. դարու գրականութեան մէջ մեզի ներկայեցին միջնագարեան սուհաւութիւններ, փորձութիւններ և շնորհէ ու աղնութիւնէ յանկարծական վայրէջքներ: Եւ տակաւին ունինք ամպարիշտներ կամ անտարբերներ որոնց միաքը ոչ նուազ գրուեալ է այս խնդիրներով, ինչպէս են Ֆլօպէր՝ Սուրք Անսօնի փորձաքիւնին մէջ, Sostk՝ Անեսարանիչյան մէջ, ա'Անունցիօ՝ Ժօնիօի աղջիկը ին մէջ:

Մեր դարուն մէջ է որ մեր վէպին և մեր բանաստեղծութեան, Վէրլէնի Ինասուքեան, Մասալ Ժերվեզի քանի մը էջերուն շնորհիւ՝ միջին դարու վսեմ շեշտերը, Նանառքիւնի տնապակ և թեւազգեցիկ փթթումը իրենց հաւասարը գտան:

Սակայն միայն գրականութիւնը չէ որ անկեղծ ջերմեանդութեան և գիտական հետազոտութեան այս ընդհարումը կամ համաձայնութիւնը, քրիստոնէական այս խորունկ գրոշմը մեզի կ'ներկայացնէ, այլ նոյնը կ'ընեն նաև արուեստը և իմաստասիրութիւնը:

Քանզ արդէն ամենէն առաջ կրած էր այն տաղնադիրը զորս առաջ պիտի բերէր իր գործը, և իր վերջին գրութեաներուն մէջ իր յարումը՝ անքննելի, անճանաչելի և սակայն յայտնի ու բացարձակ հրամայովի մը, դարձի կատարեալ օրինակ մըն է:

Եւ չպիտի խօսիմ Սէն-Սիմօնիամի և ո՛չ ալ Լամբլէի ա'յնքան շահեկան հոգեբանութեան միտք, ո՛չ իսկ Օկիւսգ Գոնգի մտածումին բնաշնչութեան միտք, այս մեծ խորհողին որ զրական փիլիսոփայութեան հիմնադիրը եղաւ, ինչպէս նաև ամենէն հոյակապ պաշտպանը ո՛չ թէ քրիստոնէութեան այլ կաթողիկոսութեան և որ կրօնական փաստերու ճոխութեամբ և խորութեամբ մեծուպէս գերազանցեց Շալթոպրիանը:

Բայց միայն զիտել պիտի տամ թէ ամէն իտէալի ամենէն կատարի քանդիչը, Ֆրէտէրիք Նիչէ, իր բովանդակ կեանքին մէջ քրիստոնէական մտածումով նախագրաւուած և Քրիստոսի գէմ մօլեղին զայրոյթով մը վառուած ըլլալով հանդերձ՝ դարձեալ իր միտքը ա'յնքան պաշարուած էր անով, որ իր յիմարութեան մէջ Քրիստոսի հետ կ'նոյնանար և իր վերջին գրութեաները արդիւնք են միութիւն զուանցանքին:

Նոյնպէս արուեստը, դարուն առաջին կէսին Փրանսական ներկարչութիւնը, անկլիական նախառաջացելականութիւնը, Վալնէրի

օրէրան՝ խորապէս կ'իրեն կրօնական մատնագութիւններու գրողմը: Վերջապէս, հարկ է ետ երթալ դէպի ամենէն տագնապալից շրջանները, մանաւանդ դէպի Վերածնութեան սկիզբները, օրինակի համար Լօրան տը Մէտիշիսի արքունիքը, հանգիպելու համար այսպիսի բարոյական մատանջութեան մը, այսօրինակ խառնակութեան մը, հաւատալու բնազդին և փիլիսոփայական տարակուսանքներու միջև տիրող այս պայքարին նմանող բանի մը:

Մեր դարուն ինչ ինչ մտային վիճակներուն տարրամ մէկ նմանութիւնը կրնան տալ մեզ Մարսիլ Ծիսէն, Կանոնիկոս Սէն-Լօրանի, շերտնունդ քրիստոնեայ որ միւսնոյն տոնն գիշեր ցորեկ մշտավառ ճրագ մը անշէջ կ'պահէ Պղատոնի կիսանդրիին առջև. Պօթիշէլի՝ որ հեթանոսական պատկերներ կը նկարէ և սակայն ա՛յնքան բուռն կերպով կ'յարի Սափօնարօլին որ այս վերջինին մահէն յետոյ այլ ևս չկրնար պարիլ. վերջապէս նոյնինքն Լօրան Մէտիշիս որ գրօսամոլ կեանքի մը մէջտեղ Ս. Կոյսին ուղղութեամբ բոցնումուղ տաղեր կ'յօրինէ:

Այս անընդհատ հակադրութիւնը, տակաւին մեր բովանդակ էութիւնը գրաւող հաւատքի մը անմոնց բուրմունքը և հազարումէկ խաբկանքներու սերունդը, ահա ինչ որ խորապէս կ'յատկանիւնէ ժ. դարուն մտաւորականութիւնը:

Գ

Գրականութիւն մը որ այսքան փորձութիւններէ անցած է, քնարերգութիւն մը որուն արմատները կ'խորատուզուին ա՛յնքան եղբրական պայքարներու մէջ, հոգի մը որ քանի մը տարուան միջոցին իր մէջ զգացած է բոլոր միացեալ դարերու դատապարտութիւնները, տենչանքները, տարակուսանքը, թեր. ս արժանի է ըսուի այն մտկերին՝ զոր կէօթէ կուտայ անոր:

Նկատի առնելով վրդովալից, տենդայոյզ, յեղեղուկ և խաղաւառուն վիճակը ժ. դարուն որ կրկին հրահրեց բոլոր խնդիրները և անոնցմով դառնացաւ, կտրելի է արդեօք հիւանդ դար կոչել զայն:

Չէնք կարծեր:

Եւ ամէնէն առաջ հարկ է դիտել թէ վերջացող դարը պատմութեան մէջ միակը չեղաւ իբր վրդովալից դար մը: Պերիկլէսի կամ Լուի ԺԴ-ի դարերուն նման մէկ քանի գուզահաստար թուականներու քով՝ պատմութիւնը մեզի ցոյց կուտայ ուրիշներ ալ՝ աւելի շահեկան, շատ աւելի անկեղծ և յուզումնալից:

Երկար պիտի ըլլար հոս վերջացող դարը բաղդատել յոնիական դարուն, Պիթագորի և Սաֆօի, Անգէսօքլի և Ալմօնիտի դարուն հետ՝ որ մտայնազումի, տարակոյսի, կրօնական տագնապի և փիլիսոփայական հետազօտութեան դար մը եղաւ:

Բայց չէ՞ որ Ռուպրէի և Մօնթէնի դարը մեզի ցոյց կուտայ միևնոյն անհատա լաշա տրամադրութիւնները որոնց մէջէն անցանք, միևնոյն յոճախանքը, ինքզինքը քննելու, իր սեփական գիտակցութիւնը պրպտելու միևնոյն պետքը: Վիպական բանաստեղծներէն ո՛չ մէկը դժբաղդօրէն այնքան մղուեցաւ ինքզինքը վերլուծելու՝ որքան Փոռձերու հեղինակը, ո՛չ ալ այնքան ծանրացաւ, յեղեղուկ և ծայրայեղ եղաւ՝ որքան Ռուպրէ: Եւ հա՞րկ է տանց մօտ գնել փոթորիկի այն միւս գլուսկը, այն արտակարգ հանճարը, մրրկածուի միջավայրի մը ծնունդը, Շէքսպիրը:

Եթէ ուզենք անպատճառ հիւանդ կոչել այն գրական շրջանը որ վիպականութեան հետ կ'սկսի, պետք է ընդունիլ թէ այս հի-

ւանդութիւնը կ'նմանի սատրէին մէջ մարգրիտ գոյացնող հիւանդութեան: Անիկա ճոխացուց և կերտարանափոխեց ֆրանսական լեզուն, ցայտեցուց ներդաշնակութեան ցամքած աղբիւրները՝ յորդաստ ու մշտանորոգ:

Քնարերգւութեան, բանաստեղծութեան մասին ժ.թ. դարը ֆրանսական մեծ դարն է: Եթէ պերճախօսութիւնը, բանավարութեան հանդարտ և կանոնաւոր վարժքը չի փայլիր այս շրջանին մէջ, վէպը՝ ընդհակառակը՝ իւր բարձր կատարելութեան կ'հասնի, դիւցազներգութեան կ'յաջորդէ և գիտական եղանակները ու պատմութեան մէթոտները իւրացնելով՝ մեր ընկերական վիճակին յարմար նոր սեռ մը կ'ներկայէ՝ իբր ճշգրիտ արտադրութիւն մեր քաղաքակրթութեան: Նոյն իսկ թատերգութեան փթիթումը՝ հակառակ իր միջակութեան՝ մեղի տուաւ Միւսէի թատրոնը որ թէև ամէնէն զօրաւորը կամ ամէնէն կատարեալը չեղաւ, բայց տպագնդապէս ամէնէն ինքնապարզ եղաւ Շէքսպիրէն ի վեր:

Գալով ընդհանուր նկարագրին, կարելի է ըսել թէ մինչև ժ.թ. դար՝ բոլոր դարերը աւելի կամ նուազ հետևող եղան Ե. դարուն Ք. Ա. այն է Աթէնքի դարուն: Ռուսօն ի վեր է որ բարոյական նոր ասպարէզներ բացուեցան մարդկային երևակայութեան համար:

Կրնայ ըլլալ որ այս վիպական գրականութիւնը ազագային մէջ նկատուի իբր ամէնէն նորը, ամէնէն ինքնատիպը, ամէնէն բարգաւաճը ամբողջ Ֆրանսական պատմութեան: Ամէն պարագայի մէջ պէտք չէ ուրանալ թէ անիկա բարեբաւարիկ շրջան մը եղաւ:

Հակառակ վրէժը կրծող բարոյական տագնապին՝ անիկա ունէր առնչ գերիասարգութիւն, ինքնախտահութիւն և իր մէջ անծանօթ աշխարհ մը գտնող մարդուն ճայնը որ առաջին անգամ ըլլալով կ'լսուէր:

Շաթնարիան և Լամարթին, և աւելի ետքը Ժօրժ Սան և Միւսէ թարմագեղ զգայութիւններու մաքրութիւնը ունին և իրենց գործերուն մէջ կ'երևայ զուարթութիւնը այն տեսաւոր լուրին զոր կ'բերին անոնք: Արդարեւ, այդ գործերը կ'բերեն սիրտ մը և նոր զգայութիւններ: Հին կարգերը, օրէնքները կ'կործանին, արիաստեղծեան հինաւորը Պասթիլը կ'տապալի, բանավարութեան ցուրտ տիրապետութիւնը կ'ջնջուի, կենսատու աւել մը կ'յորդէ, և բնութեան բոլոր թաքուն աղբիւրները կ'թուին բացուիլ ու պոթկալ:

Ակիզքները ասիկա արթնութեան մը կ'նմանէր և հեզահոգի մանկութեան մը շնորհը կատանար:

Ամէն յսան ծանր ու մտավայելուչ գաշնակութիւն մը կ'զառնար Շաթնարիանի շրթունքներուն վրայ, և Իտալիոյ դաշտանկարները, Նոր Էջօիզի մէկ համակը՝ որուն մէջ լճակի մը վրայ կատարուած պտոյտի մը մասին կ'խօսուի, անմահ քերթուածներու կ'փոխուէին Լամարթինի գրչին տակ:

Այն սէրը զոր յոյն գրականութիւնը մուցած էր Սաֆօն իվեր, որուն հետ թեթեւութեամբ վարուեցան Լատինները, և զոր Ռասին կուգէր ամէն կերպով զգաստացնել, իրեն համար չքեղ թագաւորութիւն մը կ'ստեղծէ, նոր կերպարանք մը կ'առնէ Ալֆրէտ տը Միւսէի զրիչով:

Բոլոր այս սիրավառ ճոխութիւններուն, բոլոր այս բերկրանքներուն վրայ՝ զոր վերագանուած բնութիւնը կ'ընձեռէ, կուգան կ'աւելնան նպատակները այն ազգերուն որոնք իրենց գրականութեան ներշնչումները կ'ընծայեն այս շուայլ գաւալներուն: Ֆրանսա

զէնքով հաղորդակցելէ յետոյ՝ մտածուելով ոչ կ'հաղորդակցի Հա-
րութի և Հիւսիսի հետ։

Սպանիա, աւանդութիւններու անշարժ պահպանը, յաւէտ մի-
ջին դարու խտամբերութեան անձնատուր, Հիւսիսին պիտի տայ իր
աւանդակները։ Շէքսպիրի անհատապաշտ Անիլիան, Մատամ տը
Սթալի շնորհիւ յայտնուած Գերմանիան՝ ամէնուն առջև պիտի բա-
նան նորանոր հեռապատկերներ, մինչդեռ Իտալիա՝ իր կարգին՝ իր
պատկառելի կամ գեղազուարճ դաշտանկարներուն մէջ պիտի աւ-
պնջականէ վիպական կեդրիքները։

Այն աշխարհաքաղաքացիութիւնը, որմէ կ'իջուր թէ կ'սկսինք
խորշիլ, և որ Ֆրանսական վերածնութիւններու անսպառ աղբիւրը
եղաւ, իր ամենէն գեղեցիկ հրաշքը կ'արտադրէ։ Ֆրանսան, թեա-
կգեցիկ, ներշնչուած, խանդավառ, մշտառոյգ՝ կ'աղչատագրուի,
դպրութիւններու միջոցաւ նոր յեղաշրջում մը ստեղծելով և աշ-
խարհակալելով, արշաւանքի պարտութիւններէն յետոյ իր վրէժը
լուծելով։

Եթէ մտքի այս տոնախմբութիւնը կարճատեւ եղաւ, եթէ ծայ-
րայեղութիւնները և նոյն իսկ ծաղրը գրեթէ իսկայն խաթարեցին
զայն, եթէ՝ մէկ խօսքով՝ վիպականութիւնը այնքան թերի կ'ողմեր
ունեցաւ և չորաշար գործածեց իր գանձերը, ասիկա պէտք է
վերագրել դարուն, պարագոններուն և այն ընդամենը օրէնքին
որ կ'ուզէ որ ամէն նոր բան, ամէն կրօնք կամ ամէն գե-
ղեցկագիտութիւն շուտով յովնաբեկ ընէ իր սկզբունքները և երի-
տասարդութեան մէջ ցամքեցնէ մոլեռանդութիւնը։ Զգացումի և
անկաշկանդ մտածումի վրայ նիւնուած, յեղաշրջումէ մը ծնած և
խռովութիւններու մէջ մեծցած, վիպականութիւնը իր ինքնայա-
տուկ ուժովը որոնեցաւ։ Ինչ որ իրր ճշմարտութիւն կ'ըրէր, քիչ
ժամանակէն ստույգ եան մը վերածեց զայն։ Անիկա Ռուսիի անկեղ-
ծութեան սկզբունքը ա՛յն աստիճան չորաշար գործածեց որ մին-
չև ծաղրանկարի մէջ գլորեցաւ։ Բայց՝ ի պաշտպանութիւն իրեն-
կարելի է ըսել թէ արտաքին պարագաներն էին որ ճակատագրօրէն
մղեցին զինք այս անկարգութեան մէջ։

Եւ ամէնէն առաջ, այս բանաստեղծական փթթումը սկիզբ ա-
ռաւ ընկերական այնպիսի պայմաններու մէջտեղ որոնք անձանթ
էին ուրիշ դարերու գրականութեան։

Փոքրածիւ սղնուապետութեան յաջորդած էր ամբողջ հասա-
րակութիւն մը, անմշակ ժողովուրդ մը՝ հետամուտ դիւրին յու-
զումներու, ծարաւի նւթի թեւին, բողբոջարկու՝ հեռակութեան
զէմ, թատրոնէն, բանաստեղծութենէն, վէպէն պահանջելով իր
անձուկներուն և իր տարակուսանքներուն պատասխանը։

Մատենագիրը ամբողջ աշխարհ իրեն ունկնդիր ունենալով՝
դործի պիտի ձեռնարկէ, պիտի փորձէ ճակատագրօրէն աղվել
հանրային կարծիքին վրայ։ Այն ատեն դպրութիւնները փառաստեղ
պիտի ըլլան, Շաթոպրիանի և Լամարթինի միջոցաւ հանրային
կեանքին պիտի խառնուին, գրիչը պիտի գործածեն իբրեւ սուր մը
և իրենց քէներով, իրենց զայրոյթներով, իրենց գրավէճերով
պիտի լեցնեն գիրքը, լրագիրը և թատրոնը։

Բանաստեղծութիւնը այլևս մեծամեծներէ ընծայուած պատիւ
ներուն տեղ՝ ամէնուն գրամին և պաշտպանութեան հետամտելով՝
պիտի վարժուի պայքարելու, արհեստ մը պիտի դառնայ, պիտի
խոնարհի մրցումի բոլոր պահանջներուն առջև։

Ու հիմա եթէ մտածէք թէ այս վիճակը կ'զուգահայի յիշանոններու ջնջումին, կատաղի անհատապաշտութեան, բնագոյի արրապիտութեան, տարփանքի վերազատութեան, պիտի կրնաք բացատրել վիպականութեան բոլոր ծայրայեղութիւնները, բոլոր այլանշանութիւնները, բոլոր ծայրելիութիւնները:

Վիգթօր Հիւկօն է որ, Միշլէէն և Ժօրժ Սանէն ալ աւելի, գլխաւոր յատկութիւնները անձնաւորելով՝ կ'ամփոփէ նաև իր դարուն ծայրայեղութիւնները:

Կործանած աշխարհին խառնակութեան մէջ ծնած, բանաստեղծական փառքին տիրանալու հետամուտ հակայ գիշախանձ թռչուն, ան պիտի ստեղծէ նոր, հոյակապ, ցնորեցուցիչ և անկերպարան տրուեստ մը: Ոչինչ պիտի կրնայ կասեցնել զինքը, և ինչ որ Ժե. դօրը ձաշակ կ'անուանէր, իրեն համար անծանօթ գաղափար մը պիտի ըլլայ: Անիկա իր գործը պիտի սկսի հեղեղաստատ և որոտընդոստ, պիտի գայ՝ վերջին պատատանի փողը ձեռքերուն մէջ և, զօրութիւնով յորդաղելով վերիվայր պիտի շրջէ բոլոր կանոնները, պիտի բռնաբարէ բոլոր յանգեքը: Իր ուղեգին մէջ ձնշման տակ ունենալով փրկսփայական երազները, վեհանձնական օհնչանքները և ցնորքները, և յեղաշրջական դարուն խանդարորութիւնը, իր ամպրոպ մը պիտի անցնի դժբախտութիւններուն վրայէն և մեթոտումի մը նմանող կեանքէ մը յետոյ պիտի մեկնի, իր անցքի պահուն այն աստիճան: Խլացնելով աշխարհը որ պիտի կարծուի թէ անիկա հատուցած լինցուցած է դաշնակութիւնը և խօսքը և սպառած է մարդկութեան տրամադրելի գեղեցկութեան ամբողջութիւնը:

Բայց եթէ վիպականութեան առաջին թափը կ'մարի արիւնտխոնութենէ և աշխարհը յոգնաբեկ ըրած ըլլալուն համար, Ռուսօի բերած սկզբունքները սակայն գործօն կ'անան և կ'նորոգուին:

Քիչ ժամանակէն պիտի տեսնենք որ անոնք կրկին երևան պիտի փան աւելի մեղմացած, անհատապաշտ սանձարձակութիւններէ թեթեւցած, փքանքէ մերկացած:

Արդէն Սթանտալ չափաւորութեան նախակարապետ մըն էր և իր ժամանակակիցները իրեն դէմ ելան՝ զարուն մոլեգին հոսանքին հետեւած չըլլալուն համար: Դէպի 1850 թուականները Ֆրանսան գրաւող դրապաշտ և փորձառական արբելութեան տակ և Պալլաքի հանճարին ազդեցութեան ներքեւ՝ Ժօրժ Սանի վէպը պիտի վերածնի՝ ճոխացած նոր ճաշակով մը դէպի գիտողութիւն և դէպի այն հոգեբանութիւնը որ արդէն սիրելի էր Կառմիք ալ Սեւի հեղինակին: Ճլօպէս, թէև ա յնքան վիպական իր նախասիրութիւններուն և իր նիւթերու ընտրութեան մէջ, հանդարտ անալլալութիւն մը և լրջութիւն մը պիտի մտցնէ վէպին մէջ, մինչդեռ Զօլա բնուպաշտութիւն պիտի անուանէ նկարագրութեան չարաչար կիրարկումը և չափազանցելու մոլութիւնը որ ա յնքան կ'օտեցնէր զինքը Վիգթօր Հիւկօն: Շաթոպրիան պիտի վերակենդանանայ տարաշխարհիկ գրականութեան շնորհիւ, և ալ Վինսէրի և Կօթիէի քերթողականները զիրար պիտի գտնեն: Պառնասի մէջ՝ ներդաշնակօրէն բնաշրջուած:

Աւելի ետքը, գիտական եռանդը, ուրիշ մտայնողումներ, նոր ոյժ մը պիտի տան մեր տարակուսանքներուն, պահ մը հաւատալ պիտի տան մեզի՝ բանավարութեան գերշխանութեան և ասոր պիտի հետեւի առաջինէն ա՛լ աւելի զարտուղի վիպական նոր հոսանք

մը: Ասիկա բանաստեղծութիւնն է Պօպէլսի վէպէնի և սենյոյիսդ-
ներուս որոնց մէջ կրօնական ձգտումները անհեթեթօրէն կ'ան-
դալուսին հեռաքրքրութենէ, դիւտայւելաութեան կը փոխուին, յո-
սութեան հետ կ'շփոթուին, և նոյն իսկ երբեմն սատիսպաշա՝ ծա-
շակի մը հետ կը հաշտուին:

Այս պահուն տակաւին կ'տեսնենք որ վիպական սերմերը չքեղ
և հրաշալի փթթում մը կ'ունենան՝ այլևս ո՛չ թէ Ֆրանսայի այլ
օտար երկիրներու մէջ, շնորհիւ այն դպրոցին ուր իրապաշտու
թիւնը այնքան հաշտ կ'ընթանայ խորհրդապաշտութեան հետ,
և որ Ռուսիոյ մէջ երևան գալէ և Հիւսիսի մէջ շարունակուելէ
յետոյ՝ իր կարգին կ'ազդէ Ֆրանսայի վրայ որմէ ազդուած էր ինք:

Գ.

Այսպէս արդի գրական շարժումը իր ընդհանուր գիծերուն մէջ
ներկայացնելու փորձ մը ընելէ յետոյ՝ կարելի՞ է արդեօք նախա-
տեսել ապագայի ուղղութիւնը,

Եթէ վիպականութիւնը ապագայի եղած է, պէտք է խոստովա-
նիլ սակայն թէ յստակ և բացորոշ ոչինչ կ'տեսնուի հորիզոնին վը-
րայ: Մենք կ'գտնուինք դադարի և վարանումի այն վաղանցուկ
վարկեանին մէջ ուր վերջալոյսը միահեծան կ'տարածուի ու կար-
ծես ամէն բան կ'չփնանի, և անձկութիւնը կ'աւելնայ նոր արշալոյ-
սի մը անստեղծութեամբ:

Թերևս ասիկա գտնար մըն է միայն: Ֆրանսա օժտուած է ի-
րնէ վերածնելու ձիքով, և այս քիչ մը խառնաշփոթ պահը տւելի
կ'ոմանի այն ժամանակին ուր սերմերը հողը ծակելով դուրս ել-
լիքէ առաջ՝ զայն կ'ուռեցնեն ու կը բարձրացնեն:

Արդէն, ինչպէս կ'ըսէին, այս ուսումնասիրութեան սերլըը,
կարելի է դասական վերադարձի մը քանի մը տարրում նշաններ որո-
շել, և այս վերադարձը շատ ընական պիտի ըլլար այն հողին վրայ
որ արտագրեց Ռօմանոսը ու Ռասինը: Երջանիկ ափունքէն փչող շուն-
չի մը շնորհիւ՝ ֆրանսական հանճարին յաւիտեական տարրերը կազ-
մող կալիական թեթեւութիւնը և կեդատական ուժգնութիւնը կրկին
պիտի ստանան կորսուած հանդարտութիւնը և երիտասարդութիւնը:

Ստուգիւ, մենք պէտք ունինք ներդաշնակութեան, չափէն
ուելի կ'զգանք անհրաժեշտութիւնը այն չափաւորութեան զօր
վիպականները անտես ըրած էին, և կ'փափարինք մանուսնդ հան-
դարտած տեսնել այն տենդայուղութիւնը որով համակուած է ժա-
մանակակից մտածումը: Յուսա՛նք որ յաւնական ժուլտնսի ազ-
բերը կարող է ամէն բան բուժել:

Բայց, ի՛նչ որ ալ ըլլայ ապագան, կարելի է գուշակել որ վի-
պական տարրը, զգոյցումի ձայնը զոր Ռօմանոս բերաւ, բոլորովին
չպիտի անհետանայ: Անիկա պիտի լարեփոխուի, իր հանդարտու-
թիւնը պիտի գտնէ ինկելի չափաւորութեան մէջ, բայց՝ վերջապէս՝
ինքն է որ դարձեալ ապագայի գրականութեան պիտի տայ ինք-
նատպութեան տարրը և այսուհետեւ բանավարութիւնը պիտի ար-
գասաւորէ ճշմարտութեամբ և կեանքով:

Մարդկային սիրտը, անգամ մը գրական ներշնչումի ազբեր
ըլլալէ յետոյ՝ նոյնը պիտի մնայ առ յաւիտ:

ՀԱՅՈՑ ԱՌԱՋՆՈՐԴԱՐԱՆԻՆ ԴԻՄԱՑ

Կ'ընդունուի շահաւարտութիւններ: Գլխերը չստիպար:

Հայտնի է, որ ՄԱՍԻՆԵՐԸ ՈՒՅՏ-Է

ሃይማኖት ህይወት ሆኖ

3. 4. UPR-10000

[illegible]

۹۰ دریا کوهستان

[illegible][illegible][illegible][illegible]

ՊԱՅՄԱՆԻ ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԵ ԼՆ

“ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՄԱՍԼԱՑ”

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՄԱՍԼԱՑԻ բաժանորդագրութիւնը բացարձակապէս կԱՆԻՔ է ՍՐԵԷ. կատարութեան չեն առնուիր առանց բաժանորդացւոյ ներկայման՝ ազատ գիտումները:

Բաժնեգիրք կրնան զրկուիլ Մանաս - բոսթով, փոխ - գրով և կամ Սղծատան բուլով. 20 հատ 1 զրուշնոց բուլը 20 զրուշի հաշուով:

Կորսուած թերթեր վերստանալ, փախող պէտք է որ վճարեն անոնց գինը:

Հասցէի փոփոխութեան պարագային անձրամեշտ է երկու զրուշ զրկիլ:

Ձերպատարակուած յօդուածները ետ չեն տրուիլ, և առանց բացատրութեան ան պատասխանի կ'մնայ այս առթիւ խնդրուած որ և քաջատրուեալին:

Ա Մամուլ կ'ընդունի նաեւ տարեկան, վեցամսեայ, եռամսեայ ամսական ծանուցումներ յափառք գիներով:

Բաժանորդագին «Ա. Մամուլի».

ՏԱՐԵԿԱՆ

50 զրշ.

12 ֆ.

ՎԵՃԱՄՍԵԱՑ

25 „

6 „

ՀԱՏԸ 40 փարս

Ա. Մամուլ ձեռք կ'ծախուի ինչպէս բաղարխ նոյնպէս և Կ Պոլսի մէջ և կեդրոնաւորին ու միակ գործակալն. Տիար ԽՈՍՐՈՎ ՀԱԼԱՃԵԱՆ ձեկալ Պէյ խան Թ. 48 Պաճիք Գաբու:

Կ'տնուի նաեւ բոլոր լրագրովամտուներու և ծխախմորներու մօտ:

Ուղղակի բաժանորդագրուիլ փափաքողը պէտք է զիմեն խմբագրութեան:

Հասցէ՝

م. ماموريان مخدومي — ارمر

آر و لن مامور غزتمسى صاحب امتياز مدير مسئولی

ՊՆ. Mamourian Sila — Տնպուռ

ՄԱՍՄՈՒՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

ՀԱՍՏԱՏԵԱԼ 1882ԻՆ

Ժամանակիս պահանջումներուն լիովին գոհացում տալու համար չարաք մը առաջ առաջանք եւրոպական առաջնակարգ գործարանէ մը արագատիպ նոր մեքենայ մ'ուր որ պիտի կրնայ լիովին գոհացնել իւր մարմնի արագութեամբ ամէնէ պծուարեամբ երկ ան գատն:

Խիստ դիւրամատչելի պայմաններով տարածուիլ մէջ կ'ապուիլ Գիրքեր, Տեղեկագիրներ, Երազիրներ, Յայտարարութիւն եր, Տոմարներ, Հրաւիրագիրներ, Հարսանեաց, Նշանաւաւ թիւան, Մնեկեան և Կնուսքի Չեկուցագիրներ, Ֆիլաքարգներ Մահագրներ ժապաւէններ, Վաճառականական և չուկայի ամէն տեսակ գործեր (Հաշուեցոյցներ, Տոմարներ, Նամակաղլուներ, Պահարաններ, Երջարեականներ, Նամակներ Թիքէաներ, Բարեկէներ, Ընկալագրեր, Փոխագրեր և ըն և ըն) թէ սե և թէ տարրեր գոյներով ամէն տեսակ գործի կ'ընդունուին:

Գաւառներէ նաեւ կ'ընդունուին յանձնարարութիւններ:

Հափառք գիներ, ճաշակաւոր և արագ:

